

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

XƏBƏRLƏR

İCTİMAİ ELMLƏR SERİYASI

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

TRANSACTIONS

SERIES OF SOCIAL SCIENCES

№3, 2016

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Nailə Vəlixanlı (*baş redaktor*), Yaqub Mahmudov (*baş redaktorun müavini*), İsmayıl Hacıyev, Nərgiz Axundova, İlham Məmmədzadə, Teymur Bünyadov, Maisə Rəhimova, Məşədixanım Nemətova, Məsumə Məlikova, İlyas Babayev, Şahin Mustafayev, Musa Qasımlı, Fərhad Cabbarov (*məsul katib*)

EDITORIAL BOARD:

Naila Velikhanli (*Editor-in-chief*), Yagub Mahmudov (*Assistant editor-in-chief*), İsmayil Hacıyev, Nargiz Akhundova, İlham Mammadzadeh, Teymur Bunyadov, Maisa Rahimova, Meshadikhanum Neymatova, Masuma Melikova, İlyas Babayev, Shahin Mustafayev, Musa Gasimli, Farhad Jabbarov (*Managing editor*)

MÜNDƏRİCAT

TARİX, ARXEOLÖGİYA, ETNOQRAFİYA

Владимир Поляков. <i>Азербайджанцы в партизанском движении в Крыму (1941-1942 гг.)</i>	4
Ильгар Нифталиев. <i>Уровень образования и расстановка партийных кадров в различных отраслях хозяйства Азербайджанской ССР в 20-30-е гг. XX века</i>	14
Тамилла Керимова. <i>Съезд, объединивший тюркский мир</i>	20
Шамиль Рахманзаде. <i>Мазымчайский инцидент: пограничный спор как негативный фактор в азербайджано-грузинских отношениях 1918-1920-х годов</i>	35
Фуад Тагиев. <i>От «самоопределения» турецких армян к геноциду азербайджанского народа в марте 1918 года</i>	43
Vəhman Kərimov. <i>Lənkəran qəzasında maldarlıq təsərrüfatının inkişafı (1900-1914-cü illərdə)</i>	54
Олег Кузнецов. <i>Айсоры в истории российских владений на Южном Кавказе: содержание и последствия конкуренции христианских миллетов исламской ойкумены за право переселения в российское Закавказье в XIX столетии</i>	61
Güntəkin Nəcəfli. <i>Tarixdə “Erməni dövləti” anlayışı və onun Azərbaycan torpaqlarında qurulması planına dair</i>	96
Наргиз Ахундова. <i>К вопросу о начальном этапе исламизации тюрков</i>	106
Vəli Vaxşəliyev, Zeynəb Quliyeva, Catherine Marro, Remi Berthon. <i>Naхçivançay vadisində 2014-cü ilin arxeoloji araşdırmaları</i>	112
Гидаят Джафаров. <i>Позднебронзовые памятники Нагорного Карабаха Азербайджана: Кяркиджаханский клад и курган</i>	126
Tofiq Babayev, Tahir Şahbazov. <i>Basqalın etnoqrafiyasına dair bəzi qeydlər</i>	132

FƏLSƏFƏ, HÜQUQ

Arzu Hacıyeva. <i>Azərbaycan fəlsəfəsi elm kimi yaxud bir kitabın taleyi</i>	145
Aytən Mustafayeva, Zamiq Aslanov. <i>Əlillərin hüquqları, cəmiyyətə adaptasiyası və inteqrasiyası: dünya təcrübəsi, mövcud problemlər və həlli yolları</i>	154
Akif Marifli. <i>Terrorun “dövlətləşməsi” və humanitar fəlakət kimi qaçqınlar problemi (erməni terroru və azərbaycanlı qaçqınlar)</i>	156
“Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası)” jurnalına təqdim olunan məqalələrə dair tələblər	170

УОТ 63.3(2) 622.5

УОТ 94: 358.42 + 355.425.4(477.75)

ВЛАДИМИР ПОЛЯКОВ*(Крымский инженерно-педагогический университет, г. Симферополь)***АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ В ПАРТИЗАНСКОМ ДВИЖЕНИИ
В КРЫМУ (1941-1942 гг.)***Ключевые слова: азербайджанцы, Крым, партизаны, война, десант, окружение*

Участие азербайджанцев в партизанском движении Крыма одна из самых малоизученных страниц истории. Объясняется это тем, что все архивные материалы находятся в Крыму и до настоящего времени не привлекали внимания крымских историков, а попытки отдельных азербайджанских исследователей, в силу определенных географических причин, носили весьма поверхностный характер.

В статистике довоенного Крыма, азербайджанцы отдельно не учитывались и потому их точное количество не известно. Можно предположить, что оно было незначительным. Тем не менее, культурные и научные связи двух тюркских государственных образований той поры: Азербайджанской ССР и Крымской АССР были весьма значительны. К тому же Бакинский университет фактически был кузницей научных кадров для молодых ученых из Крыма.

В соответствии с тем, что формирование партизанского движения в Крыму первоначально планировалось исключительно из числа партийно-советских работников полуострова, то не удивительно, что среди первых партизан этой категории представительство азербайджанцев не установлено. Впрочем, это не удивительно, так как среди участников последней предвоенной Крымской партийной конференции 1940 года тоже не было ни одного азербайджанца.

В связи с тем, что организация партизанских отрядов была на грани срыва, так как Крымский обком приступил к созданию партизанского движения только 25.10.41 года, фактически за одну неделю до оккупации полуострова, то буквально в последние дни в партизаны были направлены и бойцы истребительных батальонов, которые формировались из обычных местных жителей.

Впрочем, и среди них азербайджанцев не оказалось. После краха обороны Перекопа в лес хлынули сотни бойцов и командиров 51-й и Отдельной Приморской армии. Одни отряды принимали к себе окруженцев, другие отнимали у них оружие и выгоняли из леса. Встретив негостеприимный прием, военнослужащие были вынуждены создавать свои отряды, которые и получили названия Красноармейских. Уже в середине ноября 1941 их уже было пять.

Вот среди них и оказались первые азербайджанцы-партизаны. В январе 1942 года в Крыму высадились советские десанты: в Судаке, Феодосии, Керчи. Два первых сразу же были разбиты противником и их остатки ушли к партизанам. Среди них также оказались азербайджанцы.

Подсчеты автора выявили 9 человек. Прежде чем познакомиться с поименным списком, автор считает необходимым предупредить, что сбор материала напоминал поиск иголки в стоге сена, когда из 12.5 тысяч участников партизанского движения он выбирал именно азербайджанцев. Хорошо если в списке бойцов отряда или в наградном листе указывалась искомая национальность, а если ее не было, но партизан носил фамилию Алиев, Гусейнов, Мамедов... и тогда приходилось перепроверять по десятку других самых различных документов.

Вероятно, подлинное количество, партизан-азербайджанцев в действительности несколько большее за счет еще не распознанных, растворившихся в тюркоязычных фамилиях. Автор с благодарностью примет любую дополнительную информацию о наших партизанских побратимах.

Партизанское движение в Крыму, которое длилось долгих 900 суток, традиционно представляется тремя этапами.

Табл. 1.

Первый этап. 1.11.41- 25.10.42.

<p>Азимов Нур-Мамед Мелик-Оглы. 1915 г.р.   Азербайджанская ССР, Маразинский р-н, д. Нардаран.   3-й Бакинский зенитно-пулеметный полк   5-й Красноармейский отряд 1.01.42 – 27.10.42. Эвакуирован.</p>
<p>Аскеров Салах Гусейнович. 1915 г.р. Член ВКП(б)   3-й Симферопольский отряд 1.11.41 – 31.03.42. Умер от голода.</p>
<p>Ахмед оглу Башир.   Награжден орденом «Красная звезда» Эвакуирован.</p>
<p>Бабаев Али Гейдар. 1917 г.р. Член ВКП(б)   Боец музыкального взвода 530 с.п.   Боец 2-го Симферопольского отряда ноябрь 1941 – октябрь 1942.   Убыл на спецзадание</p>
<p>Бектемиров Шикур Фахрединович. 1913 г.р.   Боец Судакского отряда 01.11.41–26.10.42. Эвакуирован</p>
<p>Гусейнов Гаджи баба оглу. 1911 г.р.   Азербайджанская ССР, Зардобский район, д. Гельма.   РККА. 3-й Бакинский зенитный пулеметный полк. Участник Феодосийского десанта.   5-й Красноармейский отряд. 1.01.42-26.10.42. Эвакуирован.</p>
<p>Демиршахов Малек. 1919 г.р.   Сержант 226 горнострелкового полка, 76 горнострелковой дивизии. Участник Судакского десанта.   Боец 1-го Красноармейского отряда 16.01.42- 29.06.42. Эвакуирован.</p>
<p>Джамалов Исса Магометович, 1922 г.р.   Член ВКП(б). 3-й зенитно-пулеметный полк.   Боец 2-го Красноармейского отряда 17.01.42 – 29.09.42. Эвакуирован   Награжден: орден Красная звезда..</p>
<p>Мамедов Али Агу-Оглу. 1922 г.р.   7-я бригада морской пехоты.   Боец Евпаторийского отряда 1.11.41 – 9.10.42. Эвакуирован.</p>

Азербайджанцы первого этапа очень скоро зарекомендовали себя как надежные, опытные воины, не случайно, в конце 1942 года Нур-Мамед Азимов был принят в партию, а двое награждены боевыми орденами.

Судьба первых партизан азербайджанцев сложилась в Крыму достаточно удачно. Из 9 выявленных партизан, один умер от голода и один отправлен «на спецзадание», что равносильно гибели. Он был единственным азербайджанцем среди четырехсот та-

ких же умирающих с голоду партизан, которых отправили «на все четыре стороны».

Поскольку эти люди ровно год жили в лесу, спали у костра, то исходивший от них запах сразу же выдавал в них партизана. Окупанты расстреливали их, даже не допрашивая. Поскольку после войны Али Бабаев не обращался в Крымский обком партии за подтверждением о своем участии в партизанском движении, то можно сделать вывод о его гибели.

Судьба остальных его товарищей сложилась более счастливо. Все они вместе со своими отрядами в октябре 1942 года были эвакуированы на Большую землю. Дальнейшую их судьбу проследить сложно, но известно, что Ахмед оглу Башир и Джама-лов Исса уже на «Большой земле» за свое участие в партизанском движении в Крыму были награждены орденами Красной звезды.

Второй, самый трудный этап с октября 1942 по октябрь 1943 года в горах Крыма оставалось только 214 партизан. Азербайджанцев среди них не было. Массово они появляются уже на третьем заключительном этапе. В октябре 1943 года фронт вновь приблизился к Крымскому полуострову, и, казалось, что до освобождения осталась одна-две недели. Было принято решение о возобновлении массового партизанского движения. На базе сохранившихся отрядов было сформировано 6 бригад, которые затем трансформировались в три соединения: Северное, Южное и Восточное.

В лес массово хлынули как местные жители, так и недавние коллаборационисты [3, 4]. В октябре 1943 года партизанами становятся 1637 чел, в ноябре - 2966 чел, в декабре - 1028 чел. [5].

Партизанские бригады стали успешно нападать на крупные гарнизоны противника: Зуя, Старый Крым, Бешуй... Было парализовано движение на всех горных дорогах.

В этот заключительный период удалось выявить 57 партизан-азербайджанцев. 5 из них пришли непосредственно из лагеря военнопленных; 48 – из различных германских военных формирований; откуда пришли 3 – установить не удалось, и только один был направлен в лес из частей РККА.

Первоначально предполагалось, что все они попали в плен в ходе неудач Крымского фронта, но детальное знакомство с их биографиями показало, что многие из них воевали на Западном, Юго-Западном, Южном

фронтах. Примечательна запись в одной биографии: *«попал в плен в Подвысоком»*. Для знающего человека это говорит о многом. Дело в том, что там попали в плен: командующие 6-й и 12-й армиями генералы Понеделин и Музыченко; три командира корпусов, шесть командиров дивизиями... Что уж говорить о лейтенанте азербайджанце.

Судьба всех партизан азербайджанцев заключительного этапа сложилась следующим образом: Погиб – 1; переданы органам НКВД – 4; все остальные после освобождения полуострова влились в ряды Красной армии.

Большинство азербайджанцев входили в 8-ой отряд 4-й, а затем 7-й бригады Южного соединения. Командиром отряда был Мамед Алиев, начальником штаба Сагиб Гаджиев, а вот комиссаром – старый партизан крымский татарин Абдулла Аширов. Отряд считался одним из лучших в этом районе. Под своим контролем он держал села Бахчисарайского района Татар-Осман, Богатырь, Мухульдур.

В настоящее время в азербайджанской литературе наметилась тенденция умалчивать о том, что азербайджанцы пришли в партизаны из различных воинских подразделений оккупантов [1]. В самом первом списке прямо указывалось, что все бойцы и командиры отряда, кроме комиссара, пришли в лес из 149-го добровольческого батальона [2]. Уже во всех последующих списках 8-го отряда, была нейтральная запись «из плена».

Надо заметить, что в отличие от русских, украинцев, крымских татар, которые за свою службу оккупантам все без исключения были репрессированы, абсолютное большинство партизан-азербайджанцев влилось в 77-ю Симферопольскую дивизию, сформированную в Азербайджане, и продолжили службу в Советской армии.

Табл.2

Источник информации	Ф.И.О
Ф.151, оп.1. Д.126, л. 1. Д. 288, л.1. Ф.156, оп.1, Д.60, л. 21.	Абассов Башир Джебар Оглы. 1906 г.р. Аз. ССР, г. Кировобад. Ул. Кр. Рашкар. Член ВКП(б) с 1928 г. Командирован ВС СКФ по спецзаданию из арtpолка 9-го корпуса 9-й армии. Майор. 3-й отряд Восточное соединение. 3.10.43 – 7.03.44. Отправлен на Большую землю по состоянию здоровья.
Ф.П.151, оп.1. Д. 616, л.1.	Абдуллаев Абазер Абдраманович, 1921 г.р. Аз. ССР Икстафийский район, с. Даксамвел. Попал в плен 22.05.42. 73 дивизия немцев Боец 17-го отряда, 1-й бригады, Северного соединения.
Ф.П.151, оп.1. Д. 616, л.1.	Абилова Гульсум Армянская ССР, Зайчепакский р-н, с. Зачмет.
Ф.П.151, оп.1. Д. 585, л. 58. Д. 616, л.1.	Алиев Аскерали, 1911 г.р. Баку, ул 5-я Тузепирская (Тазаперская) «Доброволец» Командир группы 8-го отряда, 7-й бригады, Южного соединения. 10.10.43-20.04.44
ФП-151, оп.1. Д 103, л. 73. Д.126, л. 23 Д. 203, л. 36-42. Д. 288, л 78. Д. 327, л. 1. Д. 585, л. 6, 58. Д. 588, лл. 3,4.; Д.612, лл. 16, 35, 37. Д. 616, л. 1	Алиев Мемед Керим оглу. 1912 г.р. г. Кировобад ул. Пролетарская, 7. В РККА с 22.06.41 43-я артбригада 44-я армия, Западный фронт. Из добровольческого легиона (Херсон) Старший лейтенант. Командир 8-го отряд 7-й бригада Ю.С. 10.11.43- 20.04.44 Представлен к ордену Красная звезда.
ФП-151, оп.1. Д. 242 л. 25. Д. 585 л. 59. Д. 616, л.12.	Алиев Эхат (Ахат Новруз оглы). 1914 г.р. Карачинский район. Доброволец Командир взвода 8-й отряд 7 бригада Ю.С. 18.11.43 – 20.04.44.
ФП-151, оп.1. Д. 585, л. 59 Д. 612, л. 16	Алишаров Сервер. 1907 (1910) г.р. Грузия. Ахалкацкий район. Доброволец Боец 8-го отряда, 7-й бригады Ю.С. 23.(27)10.43-20.04.44.
ФП-151, оп.1. Д. 585 л. 59 Д. 616, л.12.	Асланов Нури. 1913 г.р. Грузия, Адиганский район Доброволец Боец 8-го отряда, 7-й бригады Ю.С. 27.10.43 – 20.04.44.
ФП-151, оп.1. Д. 616, л.12.	Ахмедов Идрис, 1919 г.р. Аз ССР Кватинский район, с. Навло. 73-я дивизия, 198-й полк германской армии Боец 17-го отряда, 1-й бригады, С.С.
ФП-151, оп.1. Д. 585 л. 62. Д. 616, л.12.	Бабаев Алемдар, 1919 г.р. ветврач Масимнокский район с. Турк.. «Доброволец»

	Боец 8-го отряда, 7-й бригады. Ю.С. 26.10.43-20.04.44. Направлен в НКВД
ФП-151, оп.1. Д. 616, л.12.	Бабаев Шамиль, 1912 г.р. Аз ССР Зарчеланский район с. Малике. 46-я дивизия, 809-й полк германской армии
ФП.151, оп.1. Д 126, л. 57. Д. 616, л.1.	Багиров Байрам Таштемир оглу. 1920 г.р. Тауский р-н, с. Гарибли. добровольческий легион 8-й отряд 7-я бригада Ю.С. 21.10.43-20.04.44. В дальнейшем служил в 77-й Симферопольской дивизии. Старший сержант. В боях в Прибалтике заменил погибшего командира взвода и повел людей в атаку. Оказавшись в окружении, ночью сумел их вывести и даже вынес четырех раненных.
ФП-151, оп.1. Д. 585, л.59.	Базиров Байрам 1920 с/с Шамвал доброволец Боец 8-го отряда, 7-й бригады, Ю.С.
ФП-151 585 л. 70	Бодалов Гасан Баку Астраханский район Из плена 10-й отряд, 7-й бригады, Ю.С.
Ф. 151, оп. 1. Д. 106, л. 88. Д. 204, лл. 61-63. Д.216, л. 1. Ф. 156, оп. 1. Д. 59, л. 43.	Габибов Закулла Эйнулла Оглы. 1920 г.р В РККА с декабря 1941 по 18 мая 1942 816 сп, 54 сд. Плен с мая 1942 по август 1942 Доброволец август 1942 – октябрь 1943. Член ВКП(б) В партизанах командир отделения 6-й отряд, 5-я бригада, С.С. 6.11.43 – 16.04.44 Представлен к медали «За боевые заслуги»
ФП.151, оп.1. Д. 126, л. 171. Д. 290, л. 7. Д. 586, л 6, 58. Д. 616, лл 12,16, 35, 37.	Гаджиев Сагиб Джабраил Оглу. 1919 г.р. Аз.ССР, Геокчайский р-н, с.с. Бучур с. Быгыр. В РККА с 1941. Западный фронт. 4-й мотострелковый полк, 43 танковая дивизия, командир взвода. Из добровольческого легиона Начштаба 8-й отряд 7-й бригады Ю.С. 10.10.43-20.04.44. Представлен к ордену «Красная Звезда»
ФП-151, оп 1. Д. 585, л. 10.	Гаджиев Агай Агаевич 7-й отряд, 4-й бригады, Ю.С. ?- 20.04.44 Убыл в РККА
ФП-151, оп 1. Д. 585, л. 59. Д. 616, л.12.	Гасанов Муслюм. 1916 г.р. Гедебский район доброволец Боец 8-го отряда, 7-й бригады, Ю.С. 27.10.43
ФП-151, оп 1. Д. 585, л.59.	Гатуров Али. 1912 г.р. Дагестан Буйнакский район доброволец Боец 8-го отряда, 7-й бригады, Ю.С.
ФП.151, оп.1 Д. 126, л. 177. Д. 585 л. 59.	Гафаров Гаджи Абдулгафар оглу 1921 г.р. г. Геокчай Из добровольцев Командир группы 8-й отряд 7 бригада Ю.С. 14.11.43-20.04.44

ФП-151, оп.1. Д.557, лл. 107, 112, 125.	Гусейнов Алияр 1913 г.р. Аз.ССР, Агдамский р-н, с. Махсутлу. 4-й отряд, 2-я бригада, Восточного соединения. 14.11.43-20.04.44.
ФП. 151, оп.1. Д. 126, л. 22. Д. 585 л. 59. Д. 616, л.12.	Гусейнов Мамед Мустафа 1921 г.р. Грузия Арксембургский район. доброволец 8-й отряд 7-я бригада, Ю.С. 25.10.43.-20.04.44.
ФП. 151, оп.1. Д.251, л. 8. Д. 280, л. 22, 23. Д.316, л.74 Д. 319, л. 144. Д.526, лл.4, 18, 30, 32, 61-63, 75,78, 88, 92.	Дервишов Абдул Гусейн Оглу. 1913 г.р. Аз.ССР, ст. Акстафа. Член ВКП(б). из плена 2-й отряд, 1-й бригады, СС. 9.11.43-11.04.44 Эвакуирован по ранению
Ф.П.151, оп.1. Д. 585 л. 61	Залов Малик Мамед оглу, 1922 г.р. г. Баку «Доброволец» Боец 8-го отряда, 7-й бригады, Ю.С.
Ф.П-151, оп.1. Д.108, л. 208. Д.127, л. 83. Д. 585 л. 59	Исаев Юнус Абдул Оглы. 1920 г.р. Гедобский район. шофер сержант Доброволец Боец 8-го отряда, 4-й, затем 7-й бригады, Ю.С. 10.10.43 - 20.04.44
картотека	Исаев Фисель. 1924 г.р. Старобазарский р-н, с. Джанджан. Плен. 17-й отряд, 1-я бригада, С.С.
Ф.П-151, оп.1. Д.244, л.18. Д.387, л. 163.	Исмаилов Ибраим Хонжанович. 1908 г.р. Аз.ССР, ст. Аджигабул, д. Кабали Из плена. 2-й отряд, 1-й бригады, С.С. 9.11.43-20.04.44 Направлен в распоряжение ОК ВКП(б)
картотека	Исмаилов Исмаил. 1910 г.р. Из Феодосии 2-й отряд, 1-й бригады, С.С.
Ф.П-151, оп.1. Д.109, л.61. Д.127, л.97. Д.221, л. 86-88	Капуров Алий. 1912 г.р. Дагестан, Буйнакский р-н, с. Сржеит. Доброволец 8-й отряд, 4-й бригады, Ю.С. 14.11.43-20.04.44
Ф.П-151, оп.1. Д.109, л.68. Д.127, л.101.	Караев Худоназар. 1919 г.р. Доброволец 10-й отряд, 7-й бригады, Ю,С. 30.11.43-15.04.44
Ф.П-151, оп.1. Д.110, л.80. Д.521, л.2.	Касимов Микайн Мамедович. 1920 г.р. Тбилиси.109 с.п. Из плена. 2-й отряд, 1-й бригады, С.С. 9.11.43-20.04.44. Направлен в РККА.
Ф.П-151, оп.1. Д.616, л.1	Кафаров Гаджи. 1921 г.р. с. Чаг-Чай. Ст. сержант. Доброволец 8-й отряд, 7-й бригады, Ю.С.

Ф.П-151, оп.1. Д.585, л.60. Д. 616, л.12	Кочалиев Амза. 1912 г.р. Нахичевань ул. Ленина 28. Доброволец. Боец 8-го отряда, 7-й бригады, Ю.С.
Ф.П-151, оп.1. Д.226, л.84. Д.245, л.80-81. Д.282, л. 85.	Мамедов Балакерим Абдул Керим, 1922 г.р. Баку. с. Кобу. Канд в члены ВКП(б) Ст. с-т. Из азербайджанского легиона. 8-й отряд, 7-й бригады, Ю.С. 10.10.43-20.04.44 Направлен в РККА В дальнейшем служил в 295 с.д., 5 УА Награжден: Красная звезда, Слава III степени.
Ф.П-151, оп.1. Д.312, л.2, 8. Ф.П-156, оп.1. Д.200, л.206.	Мамедов Мамед (Гаджи) Член ВКП(б) Доброволец. Один из организаторов ухода в партизаны. Расстрелян оккупантами в с. Султановка 8.10.43
Ф.П-151, оп.1. Д.112, л.60. Д.128, л.51. Д.245, 201, 202. Д.275, л. 60. Д.612, л. 16. Д.616, л.1,2, 11,12.	Мамедов Мамед Кулюль Оглы (Мехти Абдекулиевич). 1919 г.р. Баку, Агдамский р-н. с. Адыгюль. Доброволец. 8-й отряд, 4-я, затем 7-я бригада, Ю.С.. 27.10.43.-22.04.44
Ф.П-151, оп.1. Д.585, лл. 59,65. Д.616, л.1.	Мамедов Юнус. 1918 г.р. Тбилиси. Ул. Люксембургская, 11. Доброволец. 8-й отряд, 7-й бригады, Ю.С. Арестован НКВД.
Ф.П-151, оп.1. Д. 585, л. 63. Д.616, л.12.	Махарламов Эсат Семед оглы. 1915 г.р. Шамхор. Доброволец. 8-й отряд, 7-я бригада, Ю.С. 26.10.43 - ? Отправлен на Большую землю по состоянию здоровья.
Ф.П-151, оп.1. Д. 585, л. 59.	Мамедов Мемет. 1919 г.р. Ардалакский р-н. Доброволец. 8-й отряд, 7-я бригада, Ю.С.
Ф.П-151, оп.1. Д.616, л.12.	Мехтиев Исабала. 1916 г.р. Грузия, Караязи район. Доброволец. 8-й отряд, 7-я бригада Ю.С. 26.10.43 – 20.04.44
Ф.П-151, оп.1. Д.114, л.2. Д.228, л.1	Нагиев Ахмет Аббас Али Оглу. 1911 г.р. Член ВКП(б). Грузинская ССР, Люксембургский р-н, с. Фахроло В РККА с 1938 по март 1942. Участник Финской войны, Феодосийского десанта. С марта 1942 по сентябрь 1942 в плену. С сентября 1942 по октябрь 1943 в добровольческом легионе. Лейтенант. В партизанах с 06.11.43-20.04.44. Командир группы 6-й отряд, 5-я бригада, С.С. Представлен к награде: медаль «За боевые заслуги»
Ф.П-151, оп.1. Д.114, л.11. Д.228, л.4-6. Д. 585, л. 58,59 Д. 616, л.1,2,11,12.	Назирова Махмуд Махмуд Оглы. 1915 г.р. Член ВКП(б). Грузинская ССР, Борчалинский р-н, с. Касумло. В РККА с 1937 г. Командир пулеметной роты 187 с.п, 72 с.д. Принимал участие в боях Юго-Западного фронта, начиная от Перемышля и до Кировоградской области, где в д. Подвысоки

	16.08.41 попал в плен. Доброволец. В партизанах с 14.11.43. Командир группы 8-го отряда, 7-й бригады, Ю.С. Представлен к награде: орден «Красная звезда».
Ф.П-151, оп.1. Д. 312, л. 1. Д.533, л.46. Ф.156, оп.1, Д.200, л. 205.	Наджабов Наджаб, 1921 г.р. Из азербайджанского легиона. 19-й отряд, 1-й бригады, СС. ? – 20.04.44
Ф.П-151, оп.1. Д. 114, л. 5.	Наджафалиев Ибрагим Наджаф оглу. 1912 г.р. Азерб. АССР, ст. Талаю(р), Лебедский район, с. Даирмандаг. Доброволец. 6-й отряд, 5-й бригады, СС. 06.10.43-20.04.44.
Ф.П-151, оп.1. Д. 585, л. 59. Д.616, л.12.	Наибов Наиб Махмуд Оглы. 1919 г.р. Член ВКП(б) Азербайджанская ССР, Агдамский р-н, с. Мурадбейли. В РККА с 1939 года. 120 артполк, 62 с.д. Принимал участия в боях Юго-Западного фронта от Львова до Черкасс, где 15.08.41 попал в плен. Служил в добровольческом легионе. В партизанах 10.10.43-20.04.44. Помощник комиссара по комсомолу 8-й отряд, 7-я бригада, Ю.С. Представлен к награде: «За боевые заслуги»
Ф.П-151, оп.1. Д. 117, л. 3.	Раджабов Ислам Гасым оглу. 1913 г.р. Член ВКП(б) Из лагеря военнопленных. 7-й отряд, 3-й бригады, В.С. 15.11.43-14.04.44.
Ф.П-151, оп.1. Д. 585, л. 58.	Ризаев (Рзаев) Гусейн Мамед оглу. 1917 г.р. г. Нахичевань, ул. Мясникова, 8. Доброволец. Начальник штаба. 8-й отряд, 7-я бригада, Ю.С.
Ф.П-151, оп.1. Д. 585, л. 49.	Сафаралиев Ага Али Алескер оглу. 1920 г.р. Зардобский район. Рабочий батальон.
Ф.П-151, оп.1. Д. 585, л. 62.	Сеидов Гасан. 1923 г.р. г. Нахичевань. с/х Шахтагы. Доброволец. 8-й отряд, 7-я бригада, Ю.С. Передан в НКВД 14.12.43.
Ф.П-151, оп.1. Д. 585, л. 59. Д.616, л.1.	Султанов Мамед (Мемет) Агозюло Оглы. 1912 г.р. Баку. ул. Дмитрова, 58/10. Доброволец. 8-й отряд, 7-я бригада, Ю.С. 11.10.43-20.04.44.
Ф.П-151, оп.1. Д. 528, л. 10.	Хаджиев Мемет. 1924 г.р. Доброволец. Боец минометного взвода 6-й бригады, С.С. 2.11.43- 20.04.44.
Ф.П-151, оп.1. Д. 121, л. 101.	Халилов Вели Билал Оглу. 1918 г.р. Доброволец. 6-й отряд, 5-й бригады, С.С. 6.11.43-20.04.44
Ф.П-151, оп.1. Д. 585, л. 62.	Шахмаматов Фарл. 1923 г.р. Шамхорский район.

Д.616, л.12.	Доброволец. 8-й отряд, 7-я бригада, Ю.С. Передан в НКВД.
Ф.П-151, оп.1. Д.585, л. 59. Д.616, л.12.	Шахмуратов Шагиб. 1912 г.р. Кировский район. Доброволец. 8-й отряд, 7-я бригада, Ю.С. 10.10.43. –20.04.44.
Ф.П-151, оп.1. Д. 585, л. 60. Д.616, лл.1, 16.	Шабанов Тимур. 1907 г.р. Армения. Камрали. Доброволец. 8-й отряд, 7-я бригада, Ю.С.
Ф.П-151, оп.1. Д. 585, л. 58. Д.612, л. 16. Д.616, л.1.	Эскендиоров Исмаил. 1910 г.р. Грузия. Адигольский район, ст. Цахан. Доброволец. 8-й отряд, 7-я бригада, Ю.С.
картотека	Якубов Гаджибаба. 1905 г.р. Хизинский район, с. Кизил Хазма. 73 дивизия немцев. 17-й отряд, 1-я бригада, С.С.

Список использованной литературы:

1. 8-й Азербайджанский партизанский отряд. [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.savash-az.com/rasskazi/8.htm. Название с экрана. Доступ — 17.02.2012 г.

2. Государственный Архив Республики Крым (ГАРК) Ф.П.–151 — Крымский штаб партизанского движения.

Опись 1

Д. 616. Именные списки личного состава 8-го отряда, 7-й бригады, Южного соединения, в том числе погибших. Начато: 27 ноября 1943. Окончено 31 марта 1944. Ед.хр. 17 л.

3. Ф. П-849 Партийный архив Крымского обкома ВКП(б)

Опись 1

Д. 301. О подпольной работе среди добровольцев татарского батальона №147 (Из воспоминаний Тураева Берды Мурада). Начато 4.11.75 окончено 4.11.75. Ед.хр. 6 л.

4. Д. 311. Воспоминания Заболотного П.М. о работе в азербайджанских формированиях немцев в 1943 г. Начато 27 августа 1980 г. Закончено 4 сентября 1980 г. Ед.хр. 7 л.

5. Поляков В. Е. Партизанское движение в Крыму 1941-1944 гг. - Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2013. - 488 с.

XÜLASƏ

Vladimir Polyakov

Azərbaycanlılar Kırımdakı partizan hərəkətində (1941-1942)

Açar sözlər: azərbaycanlılar, Kırım, partizanlar, müharibə, desant, mühasirə

Azərbaycanlıların Kırımdakı partizan hərəkətində iştirakı tarixin az öyrənilmiş səhifələrindən biridir. Bu onunla izah olunur ki, bütün arxiv materialları Kırımda olduğundan Azərbaycan tədqiqatçılarının onlarla tanış olması bir qədər çətindir. Eyni zamanda həmin arxiv sənədləri bu vaxtdək Kırım tarixçilərinin də diqqətini cəlb etməmişdir.

Bu məqalə arxiv sənədləri əsasında Kırımdakı partizan hərəkətinin mühüm aspektinin öyrənilməsinə imkan yaradır.

SUMMARY**Vladimir Polyakov****Azerbaijanis in the partisan movement in Crimea. 1941-1942*****Keywords:*** Azerbaijani, Crimea, men, war, assault, environment

The participation of people from Azerbaijan in the guerrilla movement in Crimea is one of the little-known pages of history. The reason is that all the archives located in the Crimea and has not yet attracted the attention of the Crimean historians, on the other hand attempts to separate Azerbaijani researchers, due to certain geographical reasons are superficial.

The present study is the first on the basis of archival documents is considering this aspect of the partisan movement in Crimea.

ИЛЬГАР НИФТАЛИЕВ*(Институт истории им. А.А.Бакиханова НАНА)***УРОВЕНЬ ОБРАЗОВАНИЯ И РАССТАНОВКА ПАРТИЙНЫХ КАДРОВ В
РАЗЛИЧНЫХ ОТРАСЛЯХ ХОЗЯЙСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
В 20-30-Е ГГ. XX ВЕКА***Ключевые слова: партия, кадры, образование, промышленность, сельское хозяйство*

Образование – один из ключевых факторов, влиявших на формирование партийных кадров в Азербайджанской ССР в исследуемый период. Во многом это был вопрос большой политики, стратегии советского руководства, которое обращало особое внимание к данному параметру социальной характеристики партийных кадров. Эта политика была тесно связана с растущими масштабами производства, с усложнившимися задачами по управлению обществом. Необходимость выдвижения на руководящие государственные и хозяйственные должности партийных кадров с высшим и средним специальным образованием была очевидной: во-первых, повышалась компетентность руководства, во-вторых, создавался имидж власти как наиболее образованной части общества, а потому действительно умеющей управлять.

Надо признать, что в первые годы советской власти низкий общеобразовательный уровень был одной из главных характерных черт азербайджанских коммунистов. Эта тенденция имела свои объективные и субъективные причины. Одной из основных причин тому было тяжелое наследие царизма, когда, в отличие от русских и армян, доступ мусульман, не имевших соответствующее происхождение, в высшие и средние учебные заведения был сильно ограничен. В результате, в первые годы советской власти среди азербайджанских коммунистов по пальцам можно было сосчитать дипломированных кадров для использования в различных отраслях народного хозяйства. Ещё хуже обстояло дело с квалифицированными рабочими – основным авангардом партии, которые должны были стать у руля управления страной. Большинство квалифициро-

ванной части рабочего класса Азербайджана было сосредоточено в Баку - фактически в единственном индустриальном центре Азербайджана и было представлено в большинстве своем русскими и армянами. Накануне советизации Азербайджана азербайджанцы оставались в основном нацией крестьянской и в составе пролетариата были представлены отходниками из Южного Азербайджана и населением Бакинского уезда. Поэтому, когда после советизации Азербайджана, пришедшие к власти большевики стали лихорадочно принимать в партию рабочих-тюрков, они оказались её самой малообразованной частью.

Для преодоления данной диспропорции на первом этапе была поставлена задача в предельно короткие сроки ликвидировать неграмотность и малограмотность среди партийцев. Следующим этапом должно было стать открытие дороги для поступления членов партии в средние и высшие учебные заведения. Однако вузы и средние учебные заведения зависели от темпов ликвидации неграмотности населения и уровня развития системы школьного образования.

Процесс ликвидации неграмотности представлял собой комплекс чрезвычайных мер, предпринятых для организации обучения грамоте взрослого населения. Сделать всех членов партии грамотными предполагалось в революционном порядке – т.е. командно-принудительным путём, посредством целого комплекса чрезвычайных мероприятий. Быстрые темпы кампании обуславливались политическими задачами: объявив борьбу с неграмотностью своей первоочередной задачей, большевики получили широкие возможности для энергичного влияния на формирование политических пред-

ставлений партийных кадров, позитивного общественного мнения об идеях большевизма и упрочения своих позиций. В результате организация ликвидации неграмотности вылилась в широкомасштабный эксперимент, в котором наряду с достижениями присутствовали просчёты и ошибки.

Как уже было выше отмечено, прежде всего, требовалось максимально искоренить среди членов партии неграмотность. Только обученные грамоте партийные кадры могли воспринять коммунистическую идею, чтобы стать на ее основе новыми людьми. Однако, чем сильнее партия расширяла свои ряды, тем больше становилось число неграмотных среди коммунистов. На первом этапе ликвидация неграмотности означала научить партийца писать и читать. Партийная перепись 1922 г. показала, что в общем составе членов партии Южного Кавказа неграмотных насчитывалось: по Азербайджану- 26%, Грузии-23,7%, Армении-14,7%. Данные, приводившиеся на IV съезде АКП (б) (февраль 1922 г.), показывали, что большинство малограмотных и неграмотных приходилось на коммунистов, работающих на селе. В 16 уездах республики из общего количества коммунистов были малограмотными и неграмотными 65 %, а из азербайджанцев - 77% (3,35-36).

Хотя официально старт кампании по ликвидации неграмотности в республике был дан после создания в 1923 году Комитета по ликвидации неграмотности, однако уже в сентябре 1920 года при Народном комиссариате просвещения Азербайджанской ССР была организована Центральная комиссия по борьбе с неграмотностью в Баку и уездах (4, с.49). В марте 1922 года Бакинский комитет АКП (б) принял постановление о ликвидации неграмотности членов и кандидатов в члены партии Бакинской организации АКП(б). Реализация данного решения имела определенные результаты. Только между X и XI (1921-1922 гг.) Общебакинскими партийными конференциями численность неграмотных в Бакинской организации снизилась с 546 до 98 человек (4,с.52). В целом, в 1922-1923 году в школах по ликвидации неграмотности обучалось 1741 член АКП (б) (4, с.54) В 1924-1925 году кружки ликбеза окончили 1133 членов и кандидатов

в члены партии (4,с.57). В марте 1924 г. ЦИК и Совнарком Азербайджанской ССР приняли специальное постановление, обязывавшее все население республики в возрасте от 15 до 35 лет, не умеющее читать или писать, обучаться грамоте (4,с.55). Несмотря на принятые меры, форсировать процесс ликвидации неграмотности среди членов партии не удавалось. Неслучайно, что в 1928 году IV пленум ЦК АКП (б) указывал на наличие большого числа неграмотных среди членов партии. По данным выборочного обследования, только в Бакинской партийной организации, на долю которой приходилось более половины членов партийной организации республики и подавляющая часть её пролетарской прослойки, из 37011 рабочих 10655 являлись малограмотными (28,8%) и 8248 (22,3%) неграмотными (4, 120). 17 мая 1929 г. было принято постановление ЦК ВКП (б) «О работе по ликвидации неграмотности». В постановлении особо отмечалось усиление работы в национальных окраинах. Ликвидация неграмотности рассматривалась как основная задача всей культурной работы в этих районах (4, с.122). Таким образом, выражаясь языком военных, наступление на неграмотность шло по всему фронту. Там, где не было школ, следовало организовывать курсы ликбеза. Кружки ликбеза создавались и профсоюзами, и Народным комиссариатом просвещения, и комсомолом, и женотделами партии, чтобы действительно сделать навыки чтения и письма обычными для населения. В 1929 г. во всем Азербайджане было создано 1615 кружков по борьбе с неграмотностью, главным образом по линии комсомола (2,с.586).

Хотя принятые меры стали давать первые результаты, однако процесс шел медленно. Это дало основание секретарю ЦК АКП(б) Алигейдару Караеву на IX съезде партии в марте 1929 г. умерить ожидания и эйфорию, связанную с этим. Утверждения Центрального статистического управления Азербайджана о том, что четверо из каждых пяти тюрков уже умеют читать и писать, Караев отнес к области фантазии, хотя эта фантазия публично выдавалась за реальность (2,с.586). Некоторые итоги ликвидации неграмотности были подведены в докладной записке ответственного инструкторо-

ра ЦК А.А.Френкеля в ЦК ВКП (б) о Закавказской парторганизации, ЦК КП(б) Азербайджана и ЦК КП(б) Грузии от 15 октября 1931 год. В докладной записке делался вывод, что в Азербайджане по прежнему имелось большое число неграмотных среди наиболее зрелого и трудоспособного слоя населения - от 15 до 45 лет - 648030 человек из 800000 по всему Закавказью. Как отмечалось в докладе, причиной этому было также наличие в республике большого количества нацменьшинств, у которых или не было письменности, или она была введена недавно (6,с.683). Однако в Кремле надеялись решить проблему неграмотности в Азербайджане до конца 1933 г. В мае 1933 года было опубликовано постановление Совнаркома Азербайджанской ССР «О завершении ликвидации неграмотности». В нем на основе резолюции ЦК ВКП(б) от 31 октября 1931 года и решения ЦК АКП(б) от 23 ноября 1932 года была поставлена задача осуществить ликвидацию неграмотности в Азербайджанской ССР к 1933 году. Совнарком объявил всеобщую обязательную ликвидацию неграмотности среди населения в возрасте от 16 до 45 лет (3,с. 129, 131). Это означало, что кампания должна была охватить подавляющую часть коммунистов республики. Так, в 1922 году члены партии до 30 лет включительно составляли 43% общего состава. К началу 1938 года соотношение возрастных групп в Компартии Азербайджана было несколько другим: коммунистов до 30 лет насчитывалось одна четвертая часть, а в возрасте 30-40 лет – около половины (3,с.48). В последующем приходилось издавать новые постановления по борьбе с неграмотностью, поскольку предыдущие решения внедрялись в жизнь очень медленно. В результате в 1939 году грамотность всего населения республики составила 73,3% против 18,5% в 1926 году (3, с.141-142).

Для выполнения задач, стоящих перед страной в период индустриальных пятилеток и коллективизации, партии необходимы были не только руководители соответствующего классового происхождения, обладавшие организаторскими способностями и идеологически подкованные, но и грамотные кадры, обладавшие специальными знаниями. Поэтому значительная часть руково-

дителей партийных и советских органов устремилась на заочные отделения вузов и техникумов, осознавая опасность утраты своего положения. Однако темпы роста образовательного уровня были довольно низкими. Во многом это было связано по-прежнему с наличием высокого уровня малограмотных и неграмотных среди партийцев, с чрезвычайными условиями работы, особенно руководящих работников, со значительной отдачей сил и времени работе, низким материальным уровнем жизни, что не оставляло им время для полноценного получения образования.

В досоветский период в Азербайджане имелось всего одно высшее учебное заведение -Бакинский Государственный Университет, открытый в период АДР, в 1919 году. В 1922 году он был переименован в Азербайджанский Государственный университет (АГУ). В 20-х - начале 30-х годов АГУ подвергся серьезной модернизации. На его базе были открыты Педагогический, Медицинский, Торгово-кооперативный институты и Институт советского строительства и права. В 1930 году АГУ был упразднен, однако уже в 1934 году вновь был восстановлен в силу необходимости подготовки, прежде всего, научных кадров.

В ноябре 1920 года в соответствии с декретом Азревкома на базе бывшего Бакинского технического училища был создан первый технический вуз Азербайджана – Политехнический институт, которому предстояло готовить инженерно-технические кадры, необходимые для развития горно-рудной и, прежде всего, нефтяной промышленности республики, а также сельского хозяйства. В 1930 году Политехнический институт был преобразован в Нефтяной, а с 1934 года – Индустриальный институт. Этим была ещё больше подчеркнута необходимость подготовки кадров для нефтяной промышленности. На базе сельскохозяйственного факультета Политехнического института в Гяндже был открыт Сельскохозяйственный институт. В целом, в 1939 году в республике насчитывалось уже 16 вузов и 91 среднее специальное учебное заведение (3,с.197).

Большевики решили строить структуру системы высшего и среднего образования

по отраслевому принципу и органически увязать её со сферами материального и нематериального производства. Основное внимание при этом обращалось на подготовку учителей, врачей, инженерно-технических кадров для промышленности и агрономов для сельского хозяйства. Из 9887 студентов, насчитывавшихся во всех вузах Азербайджанской ССР к концу 1933 года, 1992 были членами партии (3, с.191).

Также по отраслевому принципу строились рабочие факультеты – рабфаки, которые служили первой ступенью для поступления в вузы и сузы. Слушатели рабфаков, пришедшие «от станка» и «от сохи», получали ускоренное школьное образование и подготавливались к поступлению в вузы и техникумы. Увеличение численности рабфаков было связано с несовершенством системы школьного образования в республике. Если принять во внимание, что для многих начинающих рабфаковцев беглое чтение, более-менее грамотное письмо и таблица умножения являлись труднодоступными вершинами, то станет понятно, какой уровень знаний был у них при поступлении в техникумы и вузы и насколько готовы были они обучаться премудростям инженерных, естественнонаучных или гуманитарных дисциплин. Первый рабфак в Баку начал действовать в ноябре 1920 года при БГУ. Рабфаки были организованы также в промышленно-заводских районах Баку, а также в Нухе и Гяндже. Рабфаки обеспечивали рост рабочей прослойки среди студенчества АГУ и АПИ (5, с.119). В 1925 году более 60% общего числа учащихся рабфаков составляли члены партии и комсомольцы. Комячейки вузов и рабфаков принимали в партию детей рабочих или самих рабочих, за плечами которых имелся солидный производственный стаж (4,с.112). К концу 1932 года в Азербайджане имелось уже 33 рабфака (5, с.172). Однако, начиная со второй половины 30-х годов, число рабфаков стало идти на убыль. Причиной тому было расширение сети средних школ, выпускники которых, обладая соответствующей базой знаний, напрямую переступали пороги вузов. Поэтому снизился и возрастной ценз студентов. Так, если в 1932 году подавляющее большинство студентов вузов Азербайджана имели воз-

раст 25-30 лет, среди которых преобладали партийцы, то уже в 1940 году высшие учебные заведения пополняла молодежь в возрасте 18-20 лет, среди которых преобладали комсомольцы (3,с.204-205). Соответствующая постановка процесса обучения позволяла им успешно завершать свое образование и продвигаться по службе в последующие годы.

На основе сдвигов, которые имелись в системе высшего и среднего образования, можно проследить процесс роста образовательного уровня партийных кадров. Так, в начале 1921 года из 14776 коммунистов республики обладали высшим образованием только 188 человек (0,22 %) и средним – 1272 (1,5%) (3,с.35). В 1924 году из 26 секретарей обкомов, укомов и райкомов КП Азербайджана высшее образование имели лишь 2, среднее - только 7, большинство же - 17 человек окончили начальную школу или занимались самообразованием. Женщин среди секретарей в то время совсем не было (3, с.145). Однако проведенная в 1921 году генеральная партийная чистка привела к резкому снижению числа партийцев, в том числе имевших высшее и среднее образование. До партийной чистки 1921 года в Азербайджане имелось 14776 коммунистов (членов и кандидатов в члены партии), а после чистки - 8276, т.е. 6500 человек (43,9 %) были исключены (3,с.23). Начавшийся после смерти В.Ленина, в 1924 году «ленинский призыв» в партию, хотя и сполна возместил количественные потери чисток, однако не улучшил качественный состав партийной организации. Призыву поддавали, прежде всего, рабочие «от станка» и крестьяне «от сохи». Таким образом, целью призыва было приведение социального состава партии в соответствие с господствующей доктриной, т.е. очистке партийных рядов от т.н. буржуазных элементов, к числу которых были отнесены и многие дипломированные специалисты. В результате, по сравнению с 1921 годом, в образовательном уровне членов партии наблюдается даже отставание. Так, на 1 января 1927 года из 28787 коммунистов Азербайджана имели высшее образование лишь 118, среднее - 1194, но начальное – уже две трети партийцев, число малограмотных возросло до 35,4%, а число неграмот-

ных сократилось до 8,1% (3,с.36). В 1933 году в составе секретарей сельских райкомов партии республики уже замечаются перемены. Из 51 человека высшим образованием обладали 7 или 13,7%, средним - 25 или 49% (3, с.145). В исследуемый период даже среди секретарей Центрального Комитета партийной организации республики, основная часть которых была представлена лицами некоренной национальности (В.Нанейшвили, Е.Стасова, В.Думбадзе, Г.Каминский, С.Киров, Л.Мирзоян, Н.Гикало, В.Полонский, Р.Рубен), лишь немногим удалось поступить в высшие учебные заведения, которые некоторые так и не завершили. Так, Г.Каминский лишь два года проучился на медицинском факультете МГУ, а А. Караев не завершил образование в Новочеркасском политехническом университете. В.Нанейшвили поступил на филологический факультет МГУ, из которого вскоре был исключен за антиправительственную деятельность. М.Д.Гусейнову удалось окончить экономическое отделение Московского Коммерческого университета. Педагогическое образование имели М.Д. Багиров (высшее начальное училище и 2-х годичные педагогические курсы) и Ю.Касимов (Горийское и Тифлисское учительские семинарии). Среднее медицинское образование имел Н.Гикало, закончивший военно-фельдшерскую школу. Среднее гимназическое образование было у Е.Стасовой. Среднее образование имели В.Думбадзе, С.Киров и Р.Рубен. Начальное образование на уровне сельской школы было у Л.Мирзояна и Г.Агавердиева. В.Полонский был по специальности рабочим-электромонтером. Некоторые из них даже просили освободить их от должности для продолжения образования. Так, например, секретарь Бакинского комитета ЦК АКП (б) Левон Мирзоян в середине марта 1924 года направил в Президиум БК заявление, в котором просил освободить его от занимаемой должности для получения возможности продолжить образование. Однако, постановлением Президиума ЦК от 17 марта 1924 года просьба Л.Мирзояна была отклонена (1, л.159). Письма с подобными просьбами посылались в ЦК также партийными руководителями более низкого ранга, но в силу нехватки кадров они обычно отклонялись.

Однако уже на 1 января 1940 года из общей численности 79032 членов и кандидатов в члены Компартии Азербайджана высшее образование имели 3593 (4,5%), незаконченное высшее - 1243 (1,6%), среднее - 10157 (12,9%), неполное среднее - 11622 (14,7%), начальное - 27869 (35,2%), не имеющие начального образования - 24319 человек (30,7%) (3,с.35). Таким образом, половина членов и кандидатов в члены в партии имели образование лишь на школьном уровне, а одна треть вообще его не имела. Данный социальный недостаток играл определяющую роль в формировании мировоззрения, поведения члена партии, оказавшегося в силу благоприятного стечения обстоятельств на той или иной руководящей должности.

Став дипломированными специалистами и повысив свой социальный статус, партийные кадры укрепили свое положение в различных отраслях хозяйства. На 1 января 1940 года в Компартии Азербайджана из 3593 человек общего числа коммунистов-специалистов с высшим образованием по отдельным отраслям большую часть составляли инженерно-технические работники - 1432 (40%) и педагоги - 874 (23,3%). Из 9526 специалистов со средним образованием около половины - 4111 человек составляли техники и педагоги (3,с.37-38,42). Три четверти коммунистов - 53591 человек были заняты в сфере материального производства. Из них 18237 коммуниста работали в промышленности и 22582 коммуниста в сельском хозяйстве (3,с.87). Таким образом, к концу 30-х годов в составе коммунистов лидирующие позиции заняли работающие в сельском хозяйстве. Половина коммунистов, занятых в промышленности, приходилась на топливную отрасль - 9600 человек (3,с.97). Из коммунистов, занятых в сельском хозяйстве, подавляющее большинство работало в колхозах - 19690 человек (3,с.103). В производственных отраслях работало 19022 коммуниста (3,с.89). По-прежнему среди них высокий уровень был у педагогов и низкий показатель у специалистов, имевших ученые степени кандидатов и докторов наук. Однако, процентная доля этой прослойки в партии неизменно росла, достигнув высокого уровня в послевоенный период.

Таким образом, выдвижение на руководящую работу по партийно-классовому признаку, при игнорировании такого существенного момента как образование, не могло способствовать успешному функционированию органов власти, хозяйственных и культурных учреждений, неминуемо влекло за собой снижение компетентности руководства. Поэтому, уже начиная с 20-х годов, наиболее способные выдвиженцы ориентировались на получение полноценного среднего и высшего образования. Рост удельного веса дипломированных кадров среди партийных работников рассматривался, как один из главных показателей зрелости кадров. Стремление учиться позволяло многим вчерашним рабочим и крестьянам так или иначе компенсировать пробелы в подготовке, а природные способности и энергия делали многих из них по-настоящему успешными и ценными работниками. Хотя в системе высшего образования все было под-

чинено не столько качеству квалифицированных кадров, сколько демонстрации высоких темпов численной динамики их выпуска, в любом случае сдвиг в образовательном уровне кадров был очевиден.

Список использованной литературы:

1. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР): Ф.1, оп.74, д.135.
2. Баберовский Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. М., 2010.
3. Коммунистическая партия Азербайджана в цифрах. Баку, 1970.
4. Мусаева Т. Революция и народное образование в Азербайджане. Баку, 1979.
5. Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР. Баку, 1974.
6. ЦК РКП (б) – ВКП(б) и Национальный вопрос. Книга 1. 1918-1933. М., 2005.

XÜLASƏ

İlqar Niftəliyev

XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan SSR-də partiya kadrlarının təhsil səviyyəsi və təsərrüfatın müxtəlif sahələrində yerləşdirilməsi

Açar sözlər: partiya, kadrlar, təhsil, sənaye, kənd təsərrüfatı

Azərbaycan SSR-də təhsil partiya kadrlarının formalaşmasına təsir edən əsas amillərdən biri idi. Bir çox hallarda bu böyük siyasət məsələsi idi. Sovet rəhbərliyi partiya nomenklaturasının sosial xüsusiyyətinin bu parametrinə çox böyük diqqət yetirirdi. XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq partiya üzvləri tam orta və ali təhsil almağa çalışırdılar. Partiya nomenklaturası arasında diplomlu kadrların sayının artması onların yetkinliyinin göstəricisi idi. Məqalədə bu məsələlər konkret statistik məlumatlar əsasında işıqlandırılır.

SUMMARY

İlqar Niftəliyev

The level of education and placement of party cadres in various sectors of economy of the Azerbaijan SSR in 20-30-ies the twentieth century

Keywords: party, people, education, industry, agriculture

Education - one of the key factors influencing the formation of the party cadres in the Azerbaijan SSR in the analyzed period. In many ways, it was a matter of high politics, the strategy of the Soviet leadership, which pays particular attention to this parameter, the social characteristics of the party nomenclature. Therefore, starting from the 20s, the most capable nominees focused on obtaining a full secondary and higher education. The growth of the share of graduates among the nomenclature cadres regarded as one of the main indicators of maturity frames.

ТАМИЛЛА КЕРИМОВА*(Институт истории им. А.А.Бакиханова НАНА)***СЪЕЗД, ОБЪЕДИНИВШИЙ ТЮРКСКИЙ МИР***(посвящается 90-летию Первого Всесоюзного Тюркологического съезда)*

Ключевые слова: тюркология, тюркские народы, культура, письменность, латинский алфавит

Самым знаменательным событием в истории тюркологии новой эпохи, яркой страницей культурной жизни тюркских народов явилось проведение Первого Всесоюзного Тюркологического съезда в г. Баку в феврале - марте 1926 г. Историческое значение данного съезда подтвердило подписанное 18 февраля 2016 г. распоряжение Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева «О проведении 90 летнего юбилея Первого тюркологического съезда» [1]. В распоряжении «Прошедший после съезда период ознаменован формированием новых концепций в области исследований по тюркологии, признанием Азербайджана как одного из влиятельных центров тюркологических исследований и созданием научно-теоретической основы культурно-духовного единства тюркских народов. Достигнутые успехи одновременно являются выражением почтения к памяти внесших вклад в организацию съезда выдающихся ученых, ставших жертвой тоталитарного режима» [1].

Съезд сыграл важную роль в духовном объединении, решении актуальных проблем истории, этнографии, языка и литературы тюркоязычных народов, заложил основу нового этапа в культурном развитии этих народов. Особое место в числе проблем, ставших объектом обсуждения на съезде, занимали вопросы о родственных связях тюркских языков между собой и с другими языками, научное и практическое освещение вопросов о реформе алфавита, об орфографии и терминологии, литературном языке тюркских языков, о последних культурных достижениях тюркских народов, о мерах краеведческой работы среди тюркских народов, выработка плана всестороннего изучения этих народов, важнейшей же целью в

этом ряду явилось обеспечение перехода на новый алфавит [16, с.91].

В обстановке СССР 20-30-х гг. для развития языков нужна была целенаправленная деятельность, получившая название языкового строительства, имеющая богатый опыт исканий, ошибок и побед на пути создания и совершенствования письменности народов страны. Для многих народов переход к новому общественному строю одновременно означал и смену культурной ориентации, связанную с европеизацией. Разное отношение к такой смене было тесно связано и с ориентацией на тот или иной тип письменности. Сразу после революции в основу языковой политики государства было положено стремление к удовлетворению потребности идентичности для всего населения. Речь шла о принципиально новой, не имевшей аналогов в мировой истории политике. Такую политику старались основывать на научных принципах, цель которой заключалась в том, чтобы каждый независимо от национальной принадлежности, мог свободно пользоваться своим родным языком и овладеть на нем высотами мировой культуры. Речь шла о скорейшем приведении народов СССР в то состояние, в котором жили к началу XX в. народы развитых, в первую очередь европейских стран, где господствовали светская культура и национальные языки [9, с. 65].

Одной из важнейших явилась проблема новой письменности для тюркоязычных народов: замена арабского алфавита латиницей, создание новых алфавитов для бесписьменных языков тюркских языков. Одновременно велась работа над решением ряда других важнейших вопросов: определение опорной диалектной основы для каждого языка, изучение фонетики, грамматического

строю и лексики мало- или вовсе неизученных языков, разработка и упорядочение общественно-политической и научно-технической терминологии, создание учебных пособий для начальной, средней, высшей школы и пр. [23, с.7].

Латинизация велась под флагом «ускорения» ликвидации массовой неграмотности и развития народного просвещения. Фактически же представители партийного и государственного аппарата, рассматривая арабский алфавит как символ всего религиозного, мусульманского, стремились вместе с грамотностью внедрить новую идеологию, оторвать народ от того, что принадлежало ему его исторически. Процесс латинизации в первую очередь затронул мусульманские народы СССР. До середины 20-х годов перспективным компромиссным вариантом казались реформированные варианты арабицы в качестве промежуточной ступени; они разрабатывались у многих народов: татар, башкир, казахов, узбеков, киргизов и др. Лишь в Азербайджане этот путь с самого начала был отвергнут [9, с.68].

В советский период одной из важнейших задач всегда считалось освоение новой, марксистской идеологии на родном языке. Но нельзя все сводить лишь к этой задаче, что иногда сейчас делают. На языки народов СССР переводили не только политграмоту, но и русскую, и западную классику. Каждый гражданин СССР должен был на родном языке овладеть высотами мировой культуры. Реально наиболее значительной ее частью оказывалась русская культура, но в те годы принципиальной разницы между русской и зарубежной культурой не делалось, господствующей идеологией оставался интернационализм. Но на деле под мировой политикой понималась исключительно светская культура России и Запада, другие культуры или слишком мало знали, или считали «реакционными» [9, с. 48-49].

Отношение к старописьменным языкам и традиционной арабской письменности было резко отрицательным. Оно ассоциировалось со старой культурой, в ее наиболее консервативном варианте и к тому же было лингвистически неудобно. Столь же безоговорочно большинство народов отвергали в 20-е годы кириллицу. Прежде всего, это от-

носилось к тем из них, у которых кириллического письма никогда не было и раньше [9, с.66]. Причины этого характеризовал в те годы профессор Н.Ф.Яковлев: «Русский алфавит исторически связан с проведением у большинства восточных народов русификаторской политики и с проведением миссионерской политики, и это обстоятельство сообщает ему такой привкус, при котором большинство народов, при создании национальной письменности, не принимает русского алфавита, и даже те народы, которые приняли, от этой письменности отказываются, уже даже за пределами влияния мусульманской культуры. Таким образом, мне думается, что вопрос о широком распространении русского алфавита среди тюркских народов ставиться в связь с социальными и культурными отношениями» [34, с. 222].

Всякие попытки рассматривать русский алфавит как основу письменности нерусских народов клеймились как контрреволюционные действия, «которые льют воду на мельницу буржуазии средневековья» [39, с. 21].

Когда отдельные ученые доказывали целесообразность сохранения русской графики письма как исторически сложившейся, их обвиняли в великодержавном шовинизме.

Лишь немногие из языков народов СССР в 20-е годы имели разработанную литературную норму и письменность. Письменность многих народов страдала существенными недостатками, что в известной мере тормозило дело культурного строительства и просвещения. В особенности это относится к уйгурско-монгольской, древнееврейской и арабской формам письма. Но если двумя первыми пользовались лишь несколько малых народностей, то арабской графикой - 16 народов, среди которых были такие, как азербайджанцы, узбеки, татары, казахи, таджики, чеченцы, лезгины, ингуши, кабардинцы, карачаевцы, адыги, кумыки, аварцы, лакцы, табасаранцы, балкарцы. Недостатки графики арабского письма не были особенно заметными в период, когда люди писали от руки. Однако в эпоху интенсивного развития книгопечатания и массового обучения грамоте все недочеты, таившиеся в этой графике, резко выявились и стали тормозом в распространении просвещения. Сложность обучения была одной из главных

причин того, что в эти годы ликвидация неграмотности у народов с арабской письменностью осуществлялась весьма медленными темпами, отмечали в своей статье Л.М.Зак и М.И.Исаев [20, с.6]. По данным переписи 1926 г., процент грамотности населения от 9 лет и старше составляла в Таджикистане 3,7%, Узбекистане 10,6%, Туркмении 12,5%, Киргизии 15,1%, Казахстане 22,8%, Азербайджане 25,2% [26, с.7].

Идея реформы азербайджанской письменности возникла еще в прошлом столетии, и инициатором ее являлся М.Ф.Ахундов. В дальнейшем многие представители азербайджанской интеллигенции, в частности Ф.Кочарли, Г.Зардаби, М.Шахтахтинский, Н.Нариманов, Дж.Мамедкулизаде, высказывались за реформу арабского алфавита, за перевод азербайджанской письменности на латинскую графику. Это была необходимость, обусловленная историческими условиями, в которых в тот период жил азербайджанский народ. Просветительское движение нового времени, берущее свое начало в Европе, определило направление развития азербайджанской культуры, что сделало актуальной потребность в современном алфавите, соответствующему новому типу культуры. Первые практические шаги в этом направлении были сделаны после провозглашения независимости Азербайджана в мае 1918 г. и создания Азербайджанской Демократической Республики. Так, в конце 1918 г. была создана специальная правительственная комиссия по подготовке проекта нового азербайджанского алфавита. Комиссией на базе латинского алфавита была подготовлена новая азербайджанская письменность и был издан учебник А.Эфендиева «Son türk əlifbası» («Новый тюркский алфавит») (Баку, 1919г.) [14, с. 152]. Кроме того, в начале 1920 г. газета «Азербайджан» опубликовала ряд статей А.Эфендиева, посвященных реформе письменности. После того, как проходивший с 20 августа по 1 сентября 1919 г. в Баку I съезд учителей Азербайджана одобрил принятие нового латинизированного азербайджанского алфавита, этот вопрос был внесен на обсуждение парламента. Однако, узурпация власти азербайджанского парламента большевиками с помощью XI Красной Армии в апреле 1920 г. не позволи-

ла до конца реализовать на практике эту идею. За сравнительно короткий период существования деятельности национального правительства были достигнуты заметные успехи в создании необходимых условий для свободного функционирования развития азербайджанского языка. К числу таких достижений относятся: предоставление азербайджанскому языку статуса государственного языка, провозглашение политики национализации языковой жизни страны, значительное расширение областей применения национального языка, развитие школьной сети на родном языке, попытки создания высших учебных заведений на национальном языке и реформы азербайджанской письменности, начало реализации планов ликвидации неграмотности среди населения и т.д. Несмотря на неприятие большевиками всего, что имело отношение к бывшему национальному правительству, им после захвата власти в Азербайджане весной 1920 г. все же не удалось перечеркнуть все достижения периода государственной независимости в языковой сфере. Происходившие в последующие десятилетия XX в. процессы функционального развития азербайджанского языка, во многом, являлись развитием и углублением тенденций, заложенных именно в годы существования Азербайджанской Республики в 1918-1920 гг. [15, с.70-71, 73]. В конце апреля 1920г. в результате интервенции русских войск была уничтожена независимая Азербайджанская Республика. По своей великодержавной сути национальная политика большевиков ни чем не отличалась от политики имперской России и наглядной иллюстрацией тому является политика большевиков в области языкового строительства в Азербайджане в 20-30-х гг.

После установления в стране коммунистического режима по инициативе властей был поставлен вопрос о переводе азербайджанской письменности с арабской письменности на латинскую [15, с. 74].

При Наркомпросе Азербайджанской ССР 11 ноября 1920 г. впервые была создана Комиссия по реформе азербайджанского алфавита. К работе этой комиссии были привлечены и видные ученые - востоковеды и преподаватели вузов республики. Так, на заседании коллегии Наркомпроса от 5 янва-

ря 1921г. профессору Бакинского государственного университета, известному арабисту П.К.Жузе было поручено переработать арабский алфавит [8, с.64]. Но деятельность комиссии оказалась безрезультатной.

После этого по инициативе Н.Нариманова газета «Тюркский коммунист» в декабре 1921 г. публикует серию статей под общим заголовком «Влияние алфавита на искажения языка», в которых обосновывается необходимость перехода на латинскую графику. Н. Нариманов, оценивая значение перехода от арабского письма на латинскую письменность, отмечал: «Принятие реформы в нашей письменности явится историческим событием не только для Азербайджана, но и для восточных исламских национальностей» [4, с. 242]. «Политически и культурно арабизация в любом виде имела непреодолимые недостатки; она консервировала замкнутость мусульманских народов СССР от других народов государства и от остального мира. Латинское же письмо, было политически наиболее нейтральным и компромиссным, не вызывавшим в отличие от арабизации и кириллизации отрицательных ассоциаций» [40, с. 242].

Отказ от арабского алфавита и переход на новую упрощенную латинскую графику, безусловно был важным культурным мероприятием в жизни тюрко-татарских народов, способствовал развитию культуры и просвещения в тюркских республиках СССР, содействовал их сближению и взаимообогащению национальных культур, а также усилению подготовки национальных кадров [10, с. 59].

Также латинский алфавит имел целый ряд преимуществ: международность, общепринятость, большая различимость букв, отсутствие вычурности, возможность обрабатывать буквы в разных графических стилях и т.д. Алфавиты тюркских народов, имевшие общую основу, способствовали сближению тюркских языков. Человек, владеющий таким алфавитом мог свободно читать тексты на любом из этих тюркских языков.

Постепенно режим ускорил реализацию задуманного. Вся мощь государственной машины, огромные средства были брошены на латинизацию. Массовыми тиражами стали издаваться плакаты, стенные и карман-

ные таблицы нового азербайджанского алфавита. Было начато составление соответствующих пособий для грамотных, изданы буквари, организованы центральные и областные курсы по подготовке учителей к переходу на обучение грамоте по новому алфавиту. В некоторых городах были организованы кружки и ячейки по изучению латинизированного алфавита азербайджанского языка. В 1929 г. школы получили учебники на латинице.

Развернулась работа, масштабы которой не имели прецедентов в мире. Языковое строительство поначалу шло в каждой из республик и автономий самостоятельно, на основе местных инициатив. Это вело к разному, дублированию работы и неравномерному ее развитию. Встал вопрос о едином координирующем органе с широкими полномочиями. 11 июля 1922 г. по инициативе председателя АзЦИКа С.Агамалиоглы и при деятельном участии Н.Нариманова в Баку был создан постоянный Комитет нового тюркского алфавита, взявший в свои руки все дело проведения латинизации письменности в Азербайджане и проделавший в этой области большую работу. В состав первого Комитета нового тюркского алфавита вошли С.А.Агамалиоглы (председатель), Ф.Агазаде, Х.Мелик-Асланов, А.Пепинов, М.А.Эфендизаде, Г.Шахтактинский, А.Амиров, А.Тагизаде и Г.Исрафилбеков другие, подготовившие проект нового латинизированного алфавита и представившие его на рассмотрение правительства [5, с. 64; 29, с.110; 4, с.242; 2, с.145]. Декретом АзЦИКа «О признании нового тюркского алфавита равноправным со старым арабским алфавитом» от 20 октября 1923 г. новый алфавит был объявлен равноправным с арабским. А по декрету АзЦИКа «О новом тюркском алфавите» от 27 июня 1924 г. новый латинизированный алфавит был признан единственным государственным алфавитом, обязательным к всеобщему употреблению [28, с.28-29; 36, ст. 442]. Однако было совершенно очевидно, что общество еще не готово к такому переходу, так как подавляющая часть населения просто не была знакома с новым алфавитом. В связи с этим в марте 1925 г. IV Всеазербайджанский съезд Советов принял решение о введении латинизиро-

ванного алфавита в школах первой ступени с 1925/26 учебного года. Съезд также обязал все издательства выпускать определенный процент своих изданий на новом алфавите, обеспечив типографии необходимым шрифтом. Для всех государственных служащих съезд предлагал организовать курсы по изучению нового алфавита [15, с. 76].

В пропаганде и распространении нового тюркского алфавита среди общественности республики особенно большую роль сыграли издававшиеся с 20-х годов газета «Yeni yol» («Новый путь»), являвшаяся органом Комитета, первым редактором которой был видный азербайджанский писатель-сатирик Дж.Мамедкулизаде и журнал «Gələcək» («Будущее»). Некоторые другие газеты, выходящие на арабском алфавите – «Yeni fikir» («Новая мысль»), «Коммунист», «Yeni Gəncə» («Новая Гянджа») также печатали на своих страницах на новом алфавите целые полосы [10, с.61]. Распространение нового алфавита в Азербайджане и широкая поддержка этой инициативы другими народами, пользующимися арабским алфавитом, настоятельно диктовали необходимость созыва съезда представителей этих народов для обмена мнениями по данному вопросу [28, с.30].

На заседаниях тюркологической секции Первого Краеведческого съезда в Баку (1924) и Общества обследования и изучения Азербайджана, после оживленных прений по докладу Наримана Нариманова, была выдвинута резолюция о необходимости созыва тюркологического съезда для обсуждения ряда научных и практических вопросов тюркской культуры. Организация съезда была поручена Центральному Совету Общества, который 4 декабря 1924 г. выделил организационную комиссию из девяти лиц под председательством С.Агамалиоглы. Организационная комиссия наметила программу съезда и начала переговоры с центром и республиками.

«Принимая во внимание необходимость совместного обсуждения с представителями тюрко-татарских трудящихся СССР вопросов, имеющих помимо чисто научного интереса, в первую очередь большое практическое значение, и ввиду особого интереса востоковедов всех стран к тюркологии и ис-

ключительного значения этой науки в СССР, комиссия по созыву тюркологического съезда на заседании от 6 августа 1925 г. постановила: во исполнение постановлений Всесоюзной Научной Ассоциации Востоковедения, Первого Азербайджанского краеведческого съезда, и пожелания ряда педагогических и научных конференций и съездов некоторых советских республик и областей: 1) считать настоятельно необходимым созыв тюркологического съезда, 2) принять все необходимые меры к скорейшему его созыву. Ввиду того, что город Баку, своим культурным и географическим положением среди тюрко-татарских республик, является самым удобным местом, считать необходимым съезд созвать в Баку» [12, л.14].

Баку в 20-е годы был крупнейшим центром наук и культуры, где работали ученые и специалисты, происходившие из других тюркоязычных республик и областей СССР. В этом смысле проведение в Баку, уже превратившийся в центр мировой тюркологии, Тюркологического съезда, положившего конец проводившимся в течение долгих лет в тюркском мире спорам и обсуждениям, можно считать закономерным фактом.

15 сентября 1925 г. во время пребывания председателя ЦИКа Азербайджана С.Агамалиоглы в Москве было создано под его председательством совещание, на котором было принято следующее постановление: «Установить, что съезд созывается Научной ассоциацией востоковедения СССР и «Общества обследования и изучения Азербайджана», а также организационная комиссия была доведена в Москве до 18 членов – представителей тюркских республик. Активное участие, наряду с местными комитетами содействия (в Баку, Казани, Самарканде, Симферополе и др. городах), принимала Всесоюзная академия наук 3-4 января 1926 г. накануне съезда в Баку [19, л.1-2].

На заседании организационной комиссии 25 февраля 1926г. было принято и постановление о создании тюркологического центра в СССР. 26 февраля 1926 г. в Москву была послана телеграмма: «ЦК ВКП Сталину. На заседании комиссии по руководству тюркологическим съездом была предложена следующая формула по вопросу о будущих

центрах: съезд считает желательным создание в республиках научных центров по вопросам тюркологии и в видах координирования работ отдельных республиканских центров, создание центра во всесоюзном масштабе. Сообщая Вам эту формулу, просим Ваших указаний. Караев» [12, л. 88,89]. 28 февраля 1926г. был получен ответ: «Не возражая против создания съездом республиканских центров, категорически возражаем против создания съездом союзного центра» [12, л.93]. Таким образом, существовала достаточно четкая и целенаправленная политика, соответствовавшая господствующему общественному сознанию тех лет.

В соответствии с постановлением правительства Наркомпрос республики, алфавитная комиссия «Общества обследования и изучения Азербайджана» (С.А.Агамалиоглы, Р.Ахундов, Р.Джабиев, проф. Б.Чобанзаде, проф. Н.И.Ашмарин, В.Хулуфлу и др.), вузы и общественные организации провели большую подготовительную, организационную работу [22, с.64].

26 февраля 1926 года в 7 часов вечера во Дворце Тюркской культуры в торжественной обстановке был открыт I Всесоюзный тюркологический съезд, явившийся важным событием в культурной жизни тюркских народов. С приветственной речью выступил председатель АзЦИКа и ЗакЦИКа С.Агамалиоглы, отметивший, что «первый в мире научный тюркологический съезд открывается на азербайджанской земле. Впервые здесь представители тюрко-татарских народов имеют возможность встретиться на братском курултае на котором будут рассмотрены и разрешены их наболевшие мирные, культурные вопросы, выдвинутые жизнью. В этом великом деле съезд, несомненно, принесет свою лепту» [34, с.5].

На съезд приехали 131 делегат-учёный из всех союзных тюркоязычных республик, областей страны, а также 30 зарубежных учёных. Большинство делегатов составляли представители России, Азербайджана, Казахстана, Узбекистана, Якутии, Татарыстана, Башкирии, Дагестана, Киргизстана, Туркмении, Крыма, Северного Кавказа и других республик. Кроме них собралось около 600 делегатов научной общественности республик и областей бывшего СССР

[12, с.66]. На съезд были приглашены все лучшие востоковеды и тюркологи Ленинграда, Москвы, Киева, Казани и других городов: Бартольд, Павлович, Ольденбург, Самойлович, Марр, Пекарский, Поливанов, Яковлев, Гордлевский, Ашмарин, Крымский, Бороздин, Поппе и др. [12, л.13]. На нем помимо русских востоковедов были представлены крупнейшие ученые стран Ближнего и Среднего Востока и Западной Европы, среди которых были: Мехмет Фуад Кепрюлюзаде, Алибек Гусейнзаде, Сами Руфет, Неджиб Асим, Фуад Раиф, Бурсали Мамед Таир бек, Ферид Хуршуд (Турция), Теодор Менцель, Мут Гартман, Гизе, Пауль Витек, Вальтер Радебольд, В.Банг, Г.Якоб, Г.Штумме (Германия), Юлиус Мейсарош, Игнатий Конуш, Юлия Немец, Б.Мункачи, М.Гортен (Венгрия), Меджид Солтанэ, Ибрагим Шабистари (Иран), Ж.Дени (Франция), Л.Бонелли (Италия), Сэтэлэ (Финляндия), Свен Гедин (Швеция) [12, л.13; 22, с.66]. В Президиум съезда были избраны: С.Агамалиоглы, Р.Ахундов, В.В.Бартольд, А.Крымский, Г.Джабиев, М.Ф.Кепрюлюзаде, Дж.Коркмасов, С.Ф.Ольденбург, М.П.Павлович, Б.Чобанзаде, Т.Менцель, А.Б.Байтурсун, И.Н.Бороздин, А.Н.Самойлович и др. (всего 22 чел.). От имени азербайджанской делегации и других республик были выдвинуты в качестве почетных членов президиума: Алибек Гусейнзаде, Банг, Мустафа Кулиев, Марр, Луначарский, Томсен [12, л.13; 22, с.66]. Среди делегатов были и женщины – Айна Султанова и Марьям Байрамалибекова (имя последней не попало в список делегатов).

О значимости съезда говорит список учреждений, проводивших его по Союзу: Академия наук СССР, Ассоциация востоковедения, Московский институт востоковедения им. Н.Нариманова, Ленинский институт восточных языков, Казанский, Ташкентский, Бакинский, Ленинградский, Крымский университеты и др. [22, с.66-67].

После избрания президиума и секретариата в ряде приветствий: председателя ЦИК СССР и председатель СНК Азербайджанской ССР Г.Мусабекова, председателя Всесоюзной Научной Ассоциации при ЦИКе СССР М.П.Павловича, зам. пред. СНК ЗСФСР М.Д.Гусейнова, члена колле-

гии Наркомпроса РСФСР И.А.Наговицина были подчеркнуты основные задачи съезда. От имени азербайджанского учительства выступил Т.Байрамалибеков. Зачитаны были сотни приветственных телеграмм от научных и общественных организаций и правительств со всех концов страны, а также из-за границы [34, с.5-17]. Среди массы приветственных телеграмм, присланных съезду, особенно горячий отклик делегатов съезда вызвало телеграфное приветствие Чичерина, в котором говорилось, что «работа съезда будет иметь величайшее историческое значение для культурной жизни тюркских народов» [34, с.18]. Было проведено 17 заседаний, где было заслушано 37 официальных докладов видных зарубежных и советских ученых-востоковедов. Из них 7 были посвящены проблеме алфавита, 7 - языкам тюркских народов, 6 –орфографии, 5 - истории и этнографии, 5 – вопросам терминологии литературного языка, 3 –методологии тюркских языков, 2 – литературе тюркских народов.

Съезд, продолжавшийся в течение девяти дней, в ряде докладов охватил различные проблемы истории, этнографии, антропологии, археологии, изобразительного искусства, краеведения, культуры, фольклора, фонетики тюркских языков, лексикологии, фразеологии, ономастики, морфологии, синтаксису, диалектологии, истории языка, родственных связях тюркских языков между собой и с монгольскими, тунгусскими, финноугорскими и другим языками.

В числе актуальных проблем, по которым выступали с докладами участники съезда, были: «О современном состоянии и ближайших задачах изучения истории тюркских народов» (В.В.Бартольд), «Методы краеведческой работы среди тюркских народов» (С.Ольденбург), «Современное положение и ближайшие задачи изучения тюркских языков» (А.Самойлович), «Ближайшие задачи этнографического изучения кавказских тюрков» (Г.Ф. Чурсин), «Кое-что о прошлом тюркологии и ее настоящем состоянии» (Н.Н.Ашмарин), «О системе научной терминологии в тюркских языках» (Х.Зейналлы), «Об отношении турецких языков к яфетическим языкам» (А.Н.Генко), «О близком родстве тюркских наречий» (Б.Чобанзаде), «Правописание в тюркском языке» (Ф.Ага-

заде), «Об орфографии» и «Основы построения алфавита с технической точки зрения» (Л.И.Жирков), «О системах алфавитов тюркских народов» (Дж.Мамедзаде), «Об изобразительном искусстве тюркских народов» (А.А.Миллер), «Об орфографии» (А.Б.Байтурсун), «Развитие исторической литературы у тюрко-татарских народов» (Г.Губайдуллин), «Развитие литературного языка у тюркских народов» (Ф.М.Кепрюлюзаде) и др. [22, с. 67-68].

Чрезвычайно интересными были и остальные доклады, подведшие итоги проделанной до сих пор научной работы в области тюркологии в СССР и за границей и поставившие очередные задачи тюркологии [29, с.119].

На съезде имели место резкие столкновения мнений по обсуждению принципиальных вопросов, касающихся путей культурного развития тюркских народов. Центральным местом порядка дня, вызвавшим наиболее ожесточенные споры, был вопрос об алфавите и орфографии, на котором и сосредоточилось внимание делегатов. На съезде были представлены две точки зрения: за алфавит на латинской основе и унифицированный арабский. Подавляющим большинством голосов (101 против 7, при 9 воздержавшихся – иностранцы и академики) восторжествовало предложение латинистов. Ленинградские специалисты так же, как и иностранные ученые, считая, что вопрос об алфавите не есть вопрос научный, а вопрос национальный, не сочли себя в праве участвовать в голосовании и воздержались, хотя и они в большей своей части вполне сочувствовали принятой формуле, которая к тому же с большой осторожностью предусматривала право каждой народности вырабатывать вопрос о способах и времени принятия латинского алфавита.

Доклады сопровождалась демонстрацией таблиц, графически изображавших все важнейшие изменения и применения алфавитов. Обществом была также организована специальная выставка и издан «Путеводитель по алфавитной выставке», составленный Е.А.Пахомовым. Выставка, как говорилось в «Путеводителе», преследовала цель «дать общую сводку» в возможно наглядной форме всех алфавитных систем, которыми

пользовались и пользуются тюркские народности, а также проекты предлагаемых реформ этих алфавитов. Выставка вызвала общий интерес и усердно посещалась [33, с.14].

На съезд было привезено много образцов произведений печати республик с тюркским населением и принесено в дар съезду. Точно так же в дар съезду были принесены Академией наук СССР, два фотографических альбома: один – древностей Восточного Туркестана, результат академических экспедиций, и другой – тюркского шаманства, по материалам музея антропологии и этнографии Академии наук. Русский музей принес в дар съезду фотографический альбом с этнографическим материалом тюркских народностей по данным Русского музея. На съезде демонстрировалась большая этнографическая карта расселения тюркских народов и племен, по предварительным данным комиссии по изучению племенного состава населения при Академии наук и тюркологического семинария при Институте живых восточных языков [33, с. 15].

Календарные сведения о ходе работ съезда печатались в газетах всего Союза. Громадный интерес к вопросу об алфавите отразился и в четырех «Бюллетенях съезда», где были напечатаны статьи проф. Мелик-Асланова «Реформа тюркского алфавита с точки зрения техники», Хамид Муштари «Тезисы по письменности среди тюрко-татар», проф.Л.И.Жиркова «Тезисы к вопросу о реформе турецких алфавитов», Касти Тынстановна «О переходе к новому алфавиту» и др. [33, с. 14].

Тюркологический съезд вызвал большой интерес в СССР, во Франции, Германии, Турции и в других странах [3, с. 34]. Немецкий журнал "Der Islam" посвятил этому событию большой материал, отмечая, что съезд является «невиданным событием в мировой истории» [3, с. 34]. Этому съезду был посвящен тюркологический семинар в Институте живых восточных языков в Ленинграде [38]. Наряду с решением съезда о переводе письменности с арабского на латинскую графику и разработкой ряда важных языковых и историко-этнографических проблем, для тюркских народов этот форум также определил перспективы культурного развития тюркоязычных народов бывшего СССР.

Съезд принял резолюцию, в которой говорилось: «Констатируя преимущество и техническое превосходство нового тюркского (латинского) алфавита над арабским и реформированным арабским алфавитом, а также огромное культурно-историческое и прогрессивное значение нового алфавита сравнительно с арабским, съезд считает введение нового алфавита и метод его проведения в отдельных тюрко-татарских республиках и областях делом каждой республики и каждого народа... Съезд рекомендует всем тюрко-татарским народам изучить опыт и метод Азербайджана и других областей и республик СССР для возможного проведения этого у себя». 6 марта 1926г. I Всесоюзный Тюркологический съезд был объявлен закрытым [13, 5 марта].

Реализация постановлений съезда была возложена, в первую очередь, на Общество обследования и изучения Азербайджана, руководители и работники которого вынесли на своих плечах главную тяжесть организационной работы. Вся работа съезда была подробно отражена в его стенографическом отчете, служившим и по ныне ценнейшим источником по изучению истории латинизации алфавита тюркоязычных народов бывшего СССР. Второй съезд было предложено созвать в 1928 году в Самарканде [29, с. 119].

Первый тюркологический съезд, создав единый алфавит, сыграл большую роль в духовном объединении тюркских народов.

В республике сразу же после тюркологического съезда развернулась активная деятельность «латинистов». Вслед за съездом, 7 марта 1926 г. в Баку совместно с представителями восточных республик Союза, состоялось совещание Азербайджанского комитета нового тюркского алфавита по вопросу практического введения латиницы. Совещание постановило перейти на новый унифицированный алфавит во всех восточных республиках и областях страны, с признанием Азербайджанского комитета нового тюркского алфавита руководящим центром и с переименованием его во Всесоюзный Центральный комитет нового тюркского алфавита.

1 марта 1927 г. решением ЦИК СССР в Баку был создан Всесоюзный центральный комитет нового тюркского алфавита (ВЦКНТА); во главе его встал председатель

ЦИК Азербайджана, коммунист Самедага Агамали-оглы. В состав комитета входили известные ученые, востоковеды и языковеды - Н.Ф.Яковлев, Б.В.Чобанзаде, Е.Д.Поливанов, Л.И.Жирков, Д.В.Бубрих, Н.Н.Поппе, Н.К.Дмитриев, А.М.Сухотин, К.К.Юдахин и др. Столица Азербайджана - город Баку был признан печатным центром для всех тюркско-татарских республик СССР по изданию книг, брошюр и газет на новом тюркском алфавите.

Поначалу ВЦКНТА был создан для разработки единого тюркского алфавита, но скоро его деятельность вышла за пределы тюркских языков, и комитет стал центром работ по языковому строительству в стране. Для развертывания работы по введению нового латинизированного алфавита в 1926 г. были созданы филиалы ВЦК нового тюркского алфавита в тюркоязычных республиках и областях: в Узбекистане и Туркмении, Башкирии и Каракалпакии, в Крыму, в Дагестане и Карачаеве и в других регионах. Они работали в тесном союзе с Азербайджаном [10, с.61]. Азербайджанский комитет нового алфавита направлял своих представителей в республики Средней Азии и Северного Кавказа для организации там обществ, курсов и проведения других мероприятий по введению нового латинизированного алфавита. Немаловажное значение в осуществлении перевода тюркоязычной письменности арабского алфавита на латинскую графику в среднеазиатских и других тюркских регионах имели посланные 20-е годах АзЦИКом в Среднюю Азию, в Крым, Казань, Башкирию, Северный Кавказ и другие районы С.Агамалиоглы и редактора сатирического журнала «Молла Насреддин» Дж.Мамедкулизаде, а также известных азербайджанских ученых В.Хулуфлу, Б.Чобанзаде, преподавателя рабфака при Азгосуниверситете С.Ходжаева, П.Джафарова и других с соответствующими материалами [10, с.62].

Только после проведения значительной предварительной работы –подготовки квалифицированных кадров, создания на местах широкой сети курсов по ликвидации неграмотности на новом алфавите, издания массовыми тиражами печатной продукции на латинской графике, 22 июля 1928 г. ЦИК и

СНК Азербайджанской ССР приняли совместное постановление об «Обязательном и окончательном введении нового тюркского алфавита в Азербайджане» [25, с.7]. Постановлением АзЦИКа от 29 декабря 1928 г. этот день – день перехода всей республики на новый алфавит был объявлен исторической датой – «днем культурной революции» в Азербайджане. С 1 января 1929 г. Азербайджан перешёл на новый латинизированный алфавит [37, ст.24].

В 1929 г. был создан Всесоюзный центральный комитет нового алфавита (ВЦК-НА) при Президиуме Совета национальностей ЦИК СССР. В 1930г. после смерти С.А.Агамалиоглы комитет был переведен в Москву. До 1937 г. в нем была сосредоточена деятельность по созданию алфавитов и литературных языков для большинства народов ССС [9, с.48]. Благодаря усилиям и опыту Азербайджана на новый латинизированный алфавит перешли представители тюркоязычных народов Средней Азии и Северного Кавказа. Курировавший языковое строительство сопредседатель ЦИК СССР Г.Мусабеков писал в 1936 г. о том, что «алфавиты, созданные в СССР, используют 68 народов общей численностью более 25 млн. человек» [27]. Эти цифры, безусловно, впечатляют.

Поначалу латинизация шла добровольно, но к концу 20-х гг., а еще больше в начале 30-х началась борьба за досрочную латинизацию, и в изданиях ВЦКНА печатались рапорты об успехах на этом фронте. Все это соответствовало нормам тех лет. Свидетельством тому является телеграмма тогдашнего первого секретаря ЦК КП Азербайджана С.М.Кирова, направленная 6 сентября 1922 г. в Москву в ЦК РКП (б). В ней, в частности, отмечалось, что в проведении реформы алфавита «без помощи Москвы не обойтись», поскольку для этих целей требуется до 200 миллиардов рублей азербайджанских бонов. При этом С.М.Киров особо подчеркивал, что данная «помощь должна быть неизвестна здесь, особенно противникам реформы...» Центр достаточно оперативно решил этот вопрос, и уже 28 сентября 1922 г. было принято постановление ЦК РКП (б) о «поддержке начинаний Азербайджанского ЦИКа по введению латинского шрифта для мусуль-

манской письменности, предложив Президиуму ВЦИКа оказать Азербайджанскому ЦИКу необходимую поддержку» [15, с.78; 7].

1928-1929 гг. латинизация у мусульманских народов окончательно победила, а любой вариант арабского письма стал считаться «реакционным», его сторонники «классовыми врагами». Администрирование сопровождалось и репрессивными мерами вплоть до арестов противников латинизации. И все же нельзя причины победы латинизации сводить к жестокой политике и репрессиям. Латинизация соответствовала преобладающему тогда общественному сознанию, господствовавшей идеологии интернационализма. Латинский алфавит ассоциировался с новой культурой, предполагавшей, в частности, ликвидацию неграмотности и всеобщее распространение элементарного образования. В научной литературе не раз отмечалось, что именно в период латинизации в стране происходил наиболее быстрый рост грамотности населения. Дело, безусловно, здесь не в особых лингвистических достоинствах латинских алфавитов, а в их распространении как части политики, активно направленной на удовлетворение потребности идентичности для большого числа народов. Ликвидация неграмотности, рост образования, создание новых алфавитов и литературных языков для десятков народов - все это впечатляло. Даже самые крайние противники советского строя не могут не признать эти достижения [9, с.70].

К концу 20-х гг. казалось, что латинизация станет всеобщей. Разрабатывали латинские алфавиты не только для идиша, но и для русского языка, где руководителем работ выступил проф. Н.Ф.Яковлев. Однако латинизация этого языка пошла не дальше стадии проекта.

Реформа азербайджанской письменности способствовала еще более широкому размаху языкового строительства внутри республики. Начиная с конца 20-х гг. в него были вовлечены малочисленные национальные меньшинства Азербайджана, ранее бесписьменные – лезгины, аварцы, цахуры, талыши, таты, курды. На основе латинской графики для этих национальностей были созданы письменности [15, с.84]. 27 июня 1928 года, на объединенном заседании науч-

ного совета ВЦК НТА и тюркологической секции Общества обследования и изучения Азербайджана были одобрены проекты алфавитов для лезгин, аварцев, даргинцев, лакков. Представители Дагестанского Комитета Нового алфавита А.Шамхалов и Г.Гаджибеков, при ближайшем участии московских ученых, профессоров Яковлева и Жиркова составили эти новые алфавиты [30, с.176].

В том же году профессором Б.В.Миллером был создан алфавит для талышей. 25 февраля 1929 г. на совместном заседании научного совета ВЦК НТА и тюркологической секции Общества обследования и изучения Азербайджана был принят проект нового курдского алфавита, разработанный И.Марогуловым [14, с.178; 32, с.188].

17-19 января 1927 г. в Баку состоялось заседание татской комиссии Общества обследования и изучения Азербайджана, на которой обсуждались проблема замены еврейского алфавита латинским. Была создана комиссия для разработки алфавита в составе: проф.Ашмарина, Авадьяева, Шальмиева, Акимова, Рувимова, Соломонова, Лазарева, Ильканаева и др. [24, л.25]. Сообщения и статьи на татском языке с использованием латинского шрифта стали публиковаться в чеченской газете «Сирло». 25 апреля 1925 г. в Баку было проведено заседание, на котором «по просьбе горских евреев Северного Кавказа и Азербайджана» обсуждалась замена татского алфавита латинским. В этом заседании приняли участие деятели культуры и учителя из Баку, Варташена, Кубы, Дербента, Махачкалы, Грозного, Нальчика и других мест. Были составлены два варианта латинского алфавита. Первый из них был разработан Худайнатовым, а второй был плодом совместной работы профессора Б.Миллера и Я.Бирарова, отличающие друг от друга несущественными деталями. С апреля 1930 г. татский алфавит получил право на жизнь [18, с.368; 31, с.191; 6, с.144]. В 1934 г. народность цахуры также получила алфавит, разработанный проф. А.Н. Генко на основе латинской графики [17]. Эти новые алфавиты сыграли определенную положительную роль, ускорив ликвидацию неграмотности и культурное развитие малочисленных национальных меньшинств Азербайджана.

Принятые в конце 20-х гг. XX в. латинские алфавиты тюркских народов СССР были максимально идентифицированы с таким расчетом, чтобы сделать доступным взаимное пользование литературой, и вообще, способствовать сближению их языков и литератур. Подобная перспектива вызывала серьезную тревогу у вождей коммунистического режима, которая еще более усилилась после принятия Турцией латинского алфавита в 1928 г. За турецким опытом в те годы в стране пристально следили, апелляции к нему часты в изданиях ВЦКНА и в периодической печати, выходящей в Баку. Само название «тюрк» вызывало категорическое неприятие у советских вождей, которые стремились преградить путь межэтническим консолидационным тенденциям, оградить тюркоязычные народы от возрастающего этнополитического и социокультурного влияния Турции, сбить с толку сами народы, искусственно раздувая различия между ними и эффективно закрепляя эти различия с помощью национальной государственности, возведения барьеров между тюркоязычными народами и т.п. [15, с.86, 90].

При переходе от 20-х к 30-м гг. сменился не только сам курс языковой политики, сколько методы его проведения. Резко возросла централизация языковой политики (перевод ВЦКНА из Баку в Москву - характерный пример), от участия в нем были отстранены «попутчики» в лице национально ориентированной интеллигенции, принятие решений целиком находилось в руках партийно-государственного руководства [9, с.73]. В 1937 г. ВЦКНА был распущен, его административные руководители - Г.Мусабегов, С.Диманштейн, Г.Коркмасов и др. погибли. Больше в СССР никогда не было органа, специально занимавшегося языковой политикой. Новые алфавиты создавались на местах.

Почти все участники этого съезда под клеймом «националист», «пантюркист», «панисламист», «мусаватист» и другими разновидностями «буржуазного национализма» пали жертвами репрессий 1937 г. В Архиве Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики сохранилась записка секретаря ЦК КП(б) Азербайджана М.Д.Багирова на имя

зам.наркомвнутренних дел Герасимова, в которой говорится: «Многое, что вскрывается сегодня нами и подтверждается многочисленными показаниями разоблаченных врагов, в особенности показаниями Чобанзаде, Губайдуллина и других, берет свое начало еще с того времени (I Тюркологического съезда – Т.К.). Поэтому прошу при дальнейших допросах для выяснения полной картины и истории контрреволюционной пантюркистской, панисламистской работы в Азербайджане, обратить особое внимание на следующие факты: Наркомпрос принимает в свои вузы и школы и даже выписывает из заграницы иностранных, турецких преподавателей и ученых. Под видом этих преподавателей к нам едут турецкие шпионы, развивающие здесь свою деятельность, так например: Исмаил Хикмет, Абдул Джафар Эфенди, Мустафа Исмаил Тефик, Акиф Бей, Халид Сеид. В Баку насчитывается до 25 человек турок учителей. К этой группе примыкает проф. Чобанзаде, личность, достаточно освещенная в ряде предыдущих записок по тюркологическому съезду. Связан с Кеprюлюзаде и Мессарошем и если к этому прибавить еще местных педагогов мусаватистов, то получится яркая картина источника националистического, антисоветского влияния не только на учащуюся молодежь, но и на руководящие круги наших культурных учреждений, в частности Наркомпрос. Это довольно ярко выразилось на всей подготовительной работе Оргкомиссии по созыву в Баку Тюркологического съезда, особенно при составлении списков персонально приглашенных лиц, в которые вошли за редким исключением почти все видные национал-шовинисты тюрко-татарских народностей СССР и заграницы – Кеprюлюзаде, Алибек Гусейнзаде, Мессарош и др. Ко всему этому нужно еще добавить, что Общество обследования и изучения Азербайджана в составе активистов имело исключительно лиц вышеперечисленных и примыкающих к ним местных национал-шовинистов под общим руководством Чобанзаде. При таких условиях создается благоприятная обстановка для полного захвата культурной жизни Азербайджана националистическим, пантюркистским движением. Необходимо немедленно, тщательно изу-

чить это вопрос и пересмотреть всю нашу политику» [12, ф. 1, оп. 88, д.3, л.1-8].

Погибли почти полностью представители сформировавшейся до революции национальной интеллигенции, поначалу принявшие новый строй и сотрудничавшие с властью (как беспартийные, так и коммунисты). Поредели и кадры подготовленных уже в советское время специалистов. Были репрессированы почти все делегаты тюркологического съезда. Многие потери были невосполнимы [9, с.88]. В Азербайджане были репрессированы известные ученые-языковеды и филологи: Б.В.Чобанзаде, Х.С.Ходжаев, А.М.Тагизаде, А.Р.Зифельдт, И.М.Гасанов, Г.К.Багиров, Х.Б.Зейналлы, К.Алекперли, А.Назим, С.Мумтаз, Т.Шахбази, В.Хулуфлу, Г.С.Губайдуллин, Дж.Мамедзаде и др. Многим ученым, проходившим по делу № 12493 (делу была придана тюркская окраска) в 1937 г. вменялось в вину участие в работе тюркологического съезда, научные командировки и поездки на конференции в тюркоязычные республики СССР, исследования в области истории, этнографии, языка и литературы тюркских народов, чтение тюркологических курсов в вузах и т.д. Любая тематика работ, связанная с историей тюркских народов или ислама, трактовалась в таком же духе. Были репрессированы и некоторые известные русские тюркологи, участники этого съезда. Среди них академик А.Н.Самойлович, проф. Е.Д. Поливанов, Н.Ф.Яковлев и др. [22, с. 211, 220].

В следственном деле крупного ученого-лингвиста Б.Чобанзаде отмечено: «Тюркологический съезд 1926 г. превратился в конспиративное совещание, где они договаривались о блоке с представителями контрреволюционных и националистических формирований других республик» [11, л.412]. Поездки ученых из Баку в Среднюю Азию с научными целями якобы «были направлены к тому, чтобы установить связь с действующими контрреволюционными националистическими организациями, выяснить их реальные возможности и получить представление об их кадрах» [11, л.414]. Шла ускоренная смена алфавитов, коснувшаяся лишь латинских письменностей (грузинский, армянский и идиш остались при своих письменностях). Переход на кириллицу прохо-

дил еще более форсированными темпами, чем введение латиницы. Шло активное внедрение русского языка во все сферы языковой жизни. ЦК ВКП (б) и СНК СССР 13 марта 1938 г. приняли специальное постановление об его обязательном изучении в нерусских школах [9, с. 93]. В мае 1940г. на совещании интеллигенции, созванном по инициативе Азербайджанского филиала АН СССР и Правления Союза советских писателей республики, был обсужден вопрос о переводе алфавита на русскую графику. Был принят проект, который решено было вынести на всенародное обсуждение. После широкого обсуждения этого вопроса трудящимися республики вторая сессия Верховного Совета Азербайджанской ССР приняла решение с 1 января 1940 г. начать работу по переходу на новый алфавит [21, с.87-88]. Об успешном завершении перевода языков народов СССР на кириллицу было официально объявлено в июне 1941г., перед самым началом войны.

Сейчас часто перевод алфавитов с латиницы на кириллицу воспринимается крайне негативно как принудительная русификация. Русификация проявилась не только в письменностях, но и в установлении норм литературных языков. Безусловно, введение кириллицы было чисто политическим мероприятием, хотя в его пользу приводились и лингвистические аргументы [9, с.90]. Это был волевой акт, не претендовавший даже на видимость серьезной научной аргументации, тормозящий процесс национального самосознания близкородственных тюркоязычных народов, постепенного разобщения и отдаления их друг от друга. Перевод письменностей на кириллицу в начале 40-х гг. оценивался как явление если и не желательное, то естественное: обстановка в стране требовала всеобщего изучения русского языка как единственного, а введение кириллицы облегчало такое изучение [9, с. 90].

Надо отметить, что двухкратные реформы алфавитов в течение жизни одного и того же поколения каждый раз перечеркивали огромные завоевания культуры народа, практически обрекая на безграмотность миллионы тюркоязычного населения Южного Кавказа, Средней Азии, Поволжья, научившегося уже при советской власти чи-

тать и писать. При серьезных изменениях в области письменности массе людей придется тратить силы и время на переучивание. Недаром на последнем пленуме ВЦК-НА в феврале 1937 г. отмечали: «Надо помнить, что когда меняется алфавит, огромное количество населения на определенное время становится неграмотным» [35, с.66].

В 20-40-е годы негативное влияние на языкознание оказал и «марризм». Пока государство поддерживало его, борьба с ним стоила многим ученым карьеры. Но стоило Сталину изменить свое мнение, по сути, повторив те выводы, к которым уже давно пришли многие лингвисты, марризм был отвергнут. То, что не смогли сделать ученые, было исполнено административной машиной. Начался новый этап в истории языкознания, причем его реализация вышла далеко за рамки научных кабинетов. Одним из пагубных последствий господства «нового учения» Н.Я.Марра, как уже позже отмечалось исследователями, явилось резкое ослабление, а иногда и полное прекращение конкретно-исторических исследований в области тюркских языков.

А.Н.Кононов, опираясь на успешный опыт издания серии «Тюркологических сборников», выступил с инициативой создания периодического печатного органа тюркологов. Ему удалось добиться учреждения нового, первого в нашей стране всесоюзного отраслевого журнала - «Советская тюркология» (1970 г.; 6 номеров в год). Его издавали в Баку, первым главным редактором стал действительный член АН АзССР М.Ш.Ширалиев.

В новых исторических условиях, когда советские республики развиваются в рамках независимых государств, вновь актуален вопрос о переходе на латинский алфавит. Такому переходу способствует желание новой элиты самостоятельно, без посредства Москвы выходить на мировую арену. Отказ от кириллицы стимулируется политическими причинами: стремлением части национальной элиты отказаться от традиций советского времени, сменить политическую и культурную ориентацию. Латинизация пока, однако, проводится не везде одинаково. Снова, как и в 20-е годы, впереди оказался Азер-

байджан. Открылись новые перспективы для присоединения азербайджанского народа к общей письменной системе народов мира и обусловили необходимость восстановления алфавита на латинской графике [9, с.191].

25 декабря 1991г. азербайджанский парламент после почти двухгодичных бурных обсуждений на самых различных уровнях принял закон «О восстановлении азербайджанского алфавита на основе латинской графики». В преамбуле закона подчеркивалось, что «перевод в 1939 г. азербайджанской письменности на кириллицу, являясь логическим продолжением массовых репрессий 30-х гг., был направлен на предотвращение процесса дальнейшего развития национального самосознания у тюркских народов и их постепенное отчуждение друг от друга». Реформа алфавита представляла собой сложную в материальном, техническом, морально-психологическом плане процедуру. Между тем, в то время республика не располагала такими возможностями и процесс перехода на латинскую графику вместо двух запланированных лет, растянулся на целое десятилетие [14, с. 214-216].

В годы независимости азербайджанский язык получил в полном смысле слова статус государственного языка. И это завершилось принятием соответствующих законов. Были приняты указы президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева: «Об усовершенствовании работы по применению государственного языка» от 18 июня 2001 г. и «Об учреждении дня азербайджанского алфавита и азербайджанского языка» от 9 августа 2001 г., считающимися важными направляющими документами в развитии азербайджанского языка. Как справедливо указывает Гейдар Алиев: «В течение более чем полувекового периода, на кириллице были созданы ценные образцы азербайджанской науки и культуры. Однако тот факт, что кириллица не соответствовала звуковому строю нашего языка, заставил азербайджанскую интеллигенцию вести постоянную работу в деле усовершенствования данного алфавита. Опыт показал, что какие бы усилия ни были приложены на пути адаптации кириллицы к звуковому строю нашего языка, достижение оптимального

варианта не представлялось возможным, что усиливало вероятность его изменения когда-то. Учитывая в целом обеспечение в августе 2001 г. длившегося около десяти лет перехода в нашей стране к азербайджанскому алфавиту на латинской графике, а также то, что использование нового алфавита является важным событием в общественно-политической жизни независимой Азербайджанской Республики, в истории нашей письменной культуры, постановляю: отмечать ежегодно 1 августа в Азербайджанской Республике как День азербайджанского алфавита и азербайджанского языка» [13, 2001, 10 августа]. В целях обеспечения повышения государственной заботы об использовании и исследовании родного языка, являющегося одним из главных символов нашей государственности, коренного улучшения положения в области языкознания в нашей стране 9 апреля 2013 года президент Азербайджана Ильхам Алиев подписал распоряжение «О государственной программе по использованию азербайджанского языка в условиях глобализации в соответствии с требованиями времени и развитием языкознания в стране», предусматривающую осуществление необходимых мер в этом направлении в течение 2013-2020 годов. Все это, являясь логичным продолжением решений I Всесоюзного Тюркологического съезда, подтверждает историческое значение данных решений и свидетельствует об их появлении в силу объективной необходимости.

Сегодня, когда происходит познание исторических корней, восстановление национальных традиций, мы понимаем, что выполнение этой задачи связано с развитием родного языка, отражающего историю и жизнь народа. Во все времена и у всех народов родной язык воспринимался не просто как средство общения, но и как символ национального достоинства, национальной культуры, лучших нравственных качеств. Язык - это лицо нации и народа, связующее звено между поколениями, он не только отражает современную науку, культуру, но и фиксирует их предыдущие состояния, передает их ценности потомкам.

Список использованной литературы:

1. Azərbaycan qəz., 2016, 19 fevral
2. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. B., 1996.
3. İnqilab və mədəniyyət, 1930, №4.
4. M.Vəkilov. Azərbaycanda mədəni inqilab. 1920-1940-ci illər. B., 2005.
5. Агазаде Ф., Каракашлы Г. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения. Казань, 1928.
6. Агарунов М.Я. О выборе графики алфавита еврейско-татского языка. – В кн.: М.Агарунов Я. и Агарунов М.Я. Татско (еврейско) – русский словарь. М., 1997.
7. Азербайджан, 1992, 18-25 июня.
8. Азербайджан архиви, 1980, №2, с.7.
9. Алпатов В.М. 150 языков и политика: 1917-2000. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. М., 2000.
10. Арзуманлы В., Гасиев И. Азербайджанская республика и формирование тюркской интеллигенции в странах Центральной Азии и Северного Кавказа. Б., 2000.
11. Архив Министерства Национальной Безопасности Азербайджанской Республики, архивно-следственное дело №ПР 26926 (дело Р.Ахундов), т.2.
12. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (далее - АПДУДПАР), ф.1, оп. 235, д.251.
13. Бакинский рабочий, 1926, 28 февраля.
14. Балаев А. Как добиться реализации государственного статуса азербайджанского языка. – Хазар, 1990, №2.
15. Балаев А. Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX- XX в. Б., 2005.
16. Бюллетень Организационной Комиссии по созыву Первого Всесоюзного Тюркологического съезда. Баку, 27 февраля 1926г., № 1.
17. Генко А.Н. Цахурский (цахский) алфавит с предисловием В.Хулуфлу. Б., 1934.
18. Горские евреи. История, этнография, культура. Иерусалим – Москва, 1999.
19. Государственный архив литературы и искусства Азербайджанской Республики, ф.515, оп.1, ед.хр.19.

20. Зак Л.М., Исаев М.И. Проблемы письменности народов СССР в культурной революции – Вопросы истории, 1966, № 2.
21. Исмаилова Г. Развитие азербайджанской письменности в советский период (вопрос алфавита) (1927-1958гг.) – Известия АН Азерб. ССР. Серия общественных наук. Б., 1964, №2.
22. Керимова Т.С. Из истории Национальной Академии наук Азербайджана. Б., 2005.
23. Кононов А.Н. Тюркская филология в СССР. 1917-1967. М., 1968.
24. Кубинский филиал Государственного архива Азербайджанской Республики, ф.136, оп.2.
25. Культура и письменность Востока. Б., кн.2, 1928.
26. Культурное строительство в СССР. Стат. сб. М-Л., 1940.
27. Мусабеков Г. Победы нового алфавита – Литературная газета, 1936, 26 января.
28. Мусаева Т.А. Борьба за развитие народного образования в Азербайджане в годы первой пятилетки. Б., 1964.
29. Народное образование в Азербайджане в 1920-1927 гг. Б., 1928.
30. Новый алфавит для народностей Дагестана. - Культура и письменность Востока. Б., кн.2, 1928.
31. Новый горско-еврейский (татский) алфавит. – Культура и письменность Востока, кн.4, Б., 1929.
32. Новый курдский алфавит. - Культура и письменность Востока, 1929, кн.4.
33. Ольденбург С.Ф. Первый Всесоюзный Тюркологический съезд.- Научный работник, 1926, №3.
34. Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля-6 марта 1926г. Стенографический отчет. Б., 1926.
35. Революция и национальности. М., 1937, №3.
36. Собрание узаконений и распоряжений правительства Азербайджанской ССР (далее СУ), 1923, №44, ст. 442.
37. СУ Азерб. ССР, 1929. №1, ст.24
38. Труды тюркологического семинария, т.13. Л., 1926
39. Хансуваров И. Латинизация - орудие ленинской национальной политики. М., 1932.
40. Яковлев Н.Ф. Проблемы национальной письменности восточных народов СССР. – Новый Восток, кн.10-11. М., 1925.
41. <http://1news.az/chronicle/20130410115734058.html>

XÜLASƏ

Tamilla Kərimova

Türk dünyasını birləşdirən qurultay (I Türkoloji qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunur)

Açar sözlər: türkologiya, türk xalqları, mədəniyyət, yazı, latın əlifbası

Təqdim olunan məqalədə türkdilli xalqların tarix, etnoqrafiya, dil və ədəbiyyatının aktual problemlərinin həllində mühüm rol oynamış və bu xalqların mədəni inkişafında yeni mərhələlərinin əsasını qoymuş I Ümumittifaq türkoloji qurultayın keçirilməsini 90 illiyinə həsr olunmuşdur.

SUMMARY

Tamilla Kerimova

Congress, joined Turkish world (To 90-years jubilee of Turkic congress)

Key words: Turkology, Turkic peoples, culture, writing, Latin alphabet

The article had main role in the history of Turkey peoples, the actual problem if the ethnography in the language and literature, put the main basis of the new period in the development of these peoples and all those were prepared for the 90-th anniversary of the I Union Turkey Congress.

UOT 94 (479.24)

ШАМИЛЬ РАХМАНЗАДЕ*(Институт Истории им. А.А. Бакиханова НАНА)***МАЗЫМЧАЙСКИЙ ИНЦИДЕНТ:
ПОГРАНИЧНЫЙ СПОР КАК НЕГАТИВНЫЙ ФАКТОР
В АЗЕРБАЙДЖАНО-ГРУЗИНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ 1918-1920-х ГОДОВ**

Ключевые слова: Южный Кавказ, нации-государства, Закатальский округ, азербайджано-грузинские отношения, земельные споры

История взаимоотношений постимперских государственных образований России в период независимого их существования в 1918-1920-х годах заслуженно привлекает внимание историков, социологов, политологов, правоведов. Происходившие в те годы на российском политико-правовом пространстве грандиозные процессы устранили жесткую унифицирующую структуру, что привело к возникновению новых социально-политических конфигураций, в том числе и так называемых «наций-государств» на Южном Кавказе. Подобный тип государств сложился в XVIII – начале XIX вв. в Европе. Там же была сформулирована классическая триада политической географии «нация-территория-государство», которая рассматривала национально-политическую идентичность в тесной корреляции с территориальной идентичностью. Становление территориальной идентичности часто приводило к конфликтам, поскольку складывающиеся нации-государства нередко претендовали на одни и те же территории. Вот почему территориальные распри превратились в своеобразные атрибуты вновь возникших кавказских республик на протяжении всего их недолгого независимого существования в 1918-1921 гг.

Спорные территориальные вопросы не обошли стороной и азербайджано-грузинские политические отношения рассматриваемого периода. Достаточно вспомнить острые разногласия по поводу принадлежности Борчалы, Закаталы, Гараязы, Сыгнах – областей, населенных преимущественно азербайджанцами. Спорные территориальные вопросы, равно как и динамика азербайджано-грузинских отношений следует рассматривать в

контексте международной ситуации, сложившейся на Южном Кавказе в 1918-1920 гг. Сказанное означает, что вследствие распада империи указанный регион оказался в фокусе интересов как внешнеполитических акторов, так и противостоящих в Российской гражданской войне сторон. Сложная комбинация взаимодействий означенных акторов во многом предопределяла вектор развития новообразованных кавказских республик, равно как и внешнеполитическую сферу их жизнедеятельности.

При рассмотрении азербайджано-грузинских территориальных споров следует иметь в виду то обстоятельство, что они протекали относительно латентно (скрытно), без особых эксцессов. Подобная неманифестируемость была обусловлена тесными союзническими отношениями, установившимися между двумя республиками.

Одной из таких спорных проблем являлся так называемый «Закатальский вопрос», или вернее сказать, грузинские претензии на эту историческую область Азербайджана. Как известно, Закатальский округ являлся одной из административных единиц, учрежденной российскими властями на территории северо-западного Азербайджана – Джаро-Белоканских джамаатов.

26 июня 1918 года Закатальский Национальный Совет, функционирующий с конца 1917 года как фактический местный орган власти, исходя из политических, социокультурных, исторических соображений, принял решение о вхождении в состав Азербайджанской Республики. В принятом 30 июня азербайджанским правительством по-

становлении данное решение получило удовлетворение [4, 203]. Скоро округ в административном плане был возведен в статус губернии. Сообразно с новыми политическими реалиями произошло переучреждение властных структур.

С 1918 года в отмеченном регионе разворачивался хозяйственно-территориальный спор. Дело в том, что при административно-территориальном делении края часто не учитывались исторические, этноконфессиональные, хозяйственные особенности той или иной местности. По этой причине огромные земельные массивы, издавна находящиеся в пользовании сельских общин Закатальского округа (а ещё раньше – «Джаро-Белоканских вольных обществ» и Илисуйского султанства) в Ширакской степи, в Приалазанской долине – приблизительно 18000 гектаров [12, 25-26; 16, 53,65], и в так называемой Чиаурской лесной даче (территория нынешнего Лагодехского района Грузии) – около 5000 гектаров, оказались в составе Сигнахского уезда Тифлисской губернии [6, 13]. Однако отмеченное обстоятельство не препятствовало закатальским крестьянам пользоваться указанными участками, хотя периодически власти производили урезки и частично передавали отдельные участки грузинским и русским переселенцам, а частично даровали разным лицам знатного происхождения.

Положение кардинально изменилось в 1918 году. Воспользовавшись удобным моментом, грузинские власти смогли утвердить свой контроль, а тем самым и фактическую власть над указанными территориями. С этого момента доступ Закатальских крестьян к своим участкам сильно ограничивается, что создает предпосылки для земельных споров между сторонами.

Уже с осени 1918 года в результате действий грузинских властей, направленных на выдавливание закатальских крестьян с отмеченных участков, ситуация в районе хозяйственного спора начала накаляться. Участились грабежи и разбойнические нападения. Для предотвращения дальнейшей эскалации 8 ноября 1918 года по инициативе Закатальского губернатора Гашимбекова состоялось совместное заседание с участием представителей властей смежного Сигнах-

ского уезда Грузии [12, 52-53 (об.)]. Вопреки принятому в заседании решению о проведении совещания для урегулирования спорных вопросов, оно так и не состоялось. Закатальский губернатор добился устного согласия Сигнахских властей о допущении габагчельцов (жителей селения Габагчель Закатальской губернии) в Чиаурскую лесную дачу, где располагались их выпасы [10, 38]. Однако данное согласие не получило практического применения. Гашимбеков в своем отношении министру внутренних дел Азербайджанской Демократической Республики (АДР) от 12 февраля 1919 года отмечал, что по распоряжению грузинских властей в Чиаурской лесной даче вырубаются деревья и расчищаются участки под будущие поселения [14, 26].

Уместно отметить, заселяя спорные территории своими гражданами, грузинское правительство преследовало главным образом две цели: 1) изменение хозяйственных реалий указанных участков; 2) выполнение важной социальной задачи в ходе осуществляемой в те годы аграрной реформы в Грузии. Дело в том, что в конфликтные районы переселялись в первую очередь крестьяне, страдающие от малоземелья – в основном из Кутаисской губернии, а также грузины-горцы (тушины).

С марта в рамках указанного конфликта разворачивается новая сюжетная линия – начинается борьба за так называемый Мазымчайский пост. Произошедшие в марте-апреле и в сентябре-октябре и условно обозначенные нами как Первое и Второе Мазымчайские происшествия с конфликтологической точки зрения могут быть охарактеризованы как инциденты: эти события являлись первыми открытыми столкновениями сторон. Данные инциденты, и особенно второй, даже привели оба государства на грань военной конфронтации.

Вкратце суть проблемы заключалась в следующем. После окончательного утверждения российского управления река Мазымчай (один из притоков реки Алазани) фактически служила административным рубежом между Закатальским округом и Сигнахским уездом Тифлисской губернии. На правом берегу реки Мазымчай, то есть в Сигнахском уезде, в так называемом саду

Энфиаджианца (крупного табакопромышленника из Тифлиса) располагался военно-сторожевой пост. Уже после образования независимой республики правительство Азербайджана, учитывая стратегическое значение данной местности, позволяющей контролировать обширный район, а также факт вхождения участка в черту землепользования закатальских крестьян, в 1918 году разместило там свой пост [14, 53, 150; 10, 157; 3, 387].

В первое время поглощенное внутренними делами грузинское правительство не придавало этому факту особого значения. Однако в начале 1919 года оно, посчитав сложившуюся ситуацию благоприятной, приступило к действенным мерам по захвату поста. Прежде всего, в грузинских газетах было опубликовано донесение Лагодехского комиссара военному министру о якобы готовящемся со стороны закатальских «лезгин» (аварцев) нападении на грузинские села [18]. 27 февраля МИД Грузии, обратившись в дипломатическое представительство Азербайджана, выразило свою обеспокоенность по данному вопросу. В ответном отношении дипломатическое представительство опровергло этот факт [14, 33-34].

21 марта в азербайджанское правительство поступила тревожная телеграмма от губернатора Закаталы Гашимбекова. В ней говорилось, что начальник Лагодехского пограничного отряда Лиладзе передал Мазымчайскому сторожевому посту Азербайджана фактически ультиматум об оставлении в срочном порядке поста. Грузинские власти также собирались перевести свои посты на реке Алазань на правый берег реки Улгамчай (на левом берегу расположились азербайджанские посты) [14, 53]. Река Улгамчай, будучи притоком реки Алазань, протекала юго-западнее реки Мазымчай и отчасти разделяла южную часть Чиаурской дачи от Закатальских общин.

Телеграмма Гашимбекова была обсуждена на заседании правительства Азербайджана, в котором были даны особые поручения министрам внутренних и иностранных дел по сохранению существующего положения на границе [10, 18].

24 марта министр иностранных дел А. Зиядханов отправил телеграмму в диплома-

тическое представительство Азербайджана в Тифлисе [14, 48-51]. В этом документе соблюдался дипломатический этикет и ориентация на политическое сближение между двумя республиками, принявшее отчетливое очертание за последние месяцы. Однако при этом ясно давалось понять, что Азербайджан готов к конфронтационному развитию событий, ибо «любого рода попытка к насильственному изменению существующего положения может привести к тяжелым и нежелательным последствиям». Также с аналогичным отношением обратился к Сигнахскому комиссару и губернатор Гашимбеков [14, 53]. В нем, полных скрытых угроз, артикулировалось мнение местного населения, требующего «оставить посты на прежних местах в целях не допущения нежелательных враждебных столкновений». Подобная поведенческая установка, кстати сказать, была дана на упомянутом заседании от 21 марта, в котором министру внутренних дел было поручено применить, при необходимости, даже силу в целях сохранения существующего положения. Министр дал распоряжение закатальскому губернатору принять надлежащие меры [7, 3(об.)].

Позиция грузинской стороны была изложена в отношении, переданном 27 марта представителем Грузии в Азербайджане Карцивадзе министру иностранных дел АДР [17, 40]. В нем азербайджанский пограничный отряд, расположенный в саду Энфиаджианца, обвинялся в разорении имения. Действия грузинской стороны, таким образом, преподносились как стремление огородить имение, имеющее хозяйственное значение.

Однако дальнейшее развитие событий показало, что грузинская сторона руководствовалась не только одними заботами о сохранности имения. 30 марта командир грузинского пограничного сторожевого отряда передал ультимативное требование начальнику Балакенского участка очистить в течение 3-х дней Мазымчайский пост. Для переговоров Гашимбеков откомандировал на границу начальника губернской жандармерии Ш. Дибирова, который сообщил грузинскому начальнику о невозможности передислокации поста [10, 254-254 (об.)].

Уместно отметить, что борьба за данный пост также была тесно связана с так называемым конфликтом по поводу «спорных земельных участков», о котором мы говорили выше. От того, кто завладеет этим постом, в значительной мере зависело решение вопроса о Чиаурской лесной даче (а в перспективе также вопроса о Приалазанской долине).

Однако весной 1919 года грузинские власти еще не были готовы пойти на эскалацию конфликта. Переговоры Дибирова оказались успешными. В отношении командира 2-го Сигнахского подразделения пограничных войск Грузии на имя закатальского губернатора Гашимбекова от 5 апреля отмечалось, что было поручено оставить посты на своих местах до окончательного установления государственных границ [10, 156]. Об этом же 28 апреля МИД Грузии поставил в известность дипломатическое представительство Азербайджана [14, 81].

Однако этот шаг грузинского правительства являлся сугубо тактическим маневром; он во многом был вызван усилением деникинской опасности. Дело в том, что в феврале 1919 года Добровольческая Армия перешла в наступление как по дагестанскому направлению, так и вдоль черноморского побережья. Добровольцы выбили грузинские части из Сочинского округа и заняли город Гагры [5, 168-169]. Именно наличие общей – «белой» – угрозы побуждало Азербайджан и Грузию временно отодвинуть на задний план имеющиеся спорные вопросы. Однако это отнюдь не означало устранение самой проблемы. В вопросе установления границы между Сигнахским уездом и Закатальской губернией грузинская сторона действовала довольно последовательно. Она для достижения поставленных целей не упускала возможности предпринять шаги, идущие вразрез с союзническими отношениями с Азербайджаном.

Летом 1919 года события в конфликтном очаге развивались по нарастающей. Грузинские власти перешли от попыток воспрепятствования под разными предлогами доступа габагчельцов в Чиаурскую лесную дачу к мерам по фактическому преграждению их входа в свои участки [13, 14-15]. Реакция габагчельцов не заставила себя

долго ждать: участились нападения на мигрантов-грузин, поселившихся в села Илларионовка, Дашково, Воронцовка, основанных русскими переселенцами [14, 160].

Тем временем Гашимбекова на посту губернатора Закатал сменил Мамед бек Шахмалиев, занимавший эту должность с 17-го апреля 1919 года по 16 января 1920 года [8, 1, 11, 28]. 22 августа он обратился в Лагодехскую земскую управу с предложениями остановить землемерные работы, а также сохранить общее землепользование Закатальских и Сигнахских крестьян в спорной территориальной полосе до решения пограничных вопросов на международной конференции. Однако эти предложения были отклонены управой [15, 71].

Из телеграммы, отправленной Шахмалиевым министру внутренних дел 17 августа, стало известно, что грузинские власти и в Ширакской степи действовали аналогичным образом; исходя из наличия грузинских сел Нижние и Верхние Кеди, основанных после Первой русской революции, и считая реку Алазань государственной границей, они препятствовали закатальцам пользоваться своими участками [10, 104-105].

Все эти факты, естественно, не могли не вызвать недовольство и беспокойство местного населения. М. Шахмалиев в своей телеграмме министру внутренних дел от 1 сентября с тревогой отмечал, что в случае бездействия местных властей местное население, не собирающееся добровольно отказаться от собственных угодий, готово к самочинным шагам, могущим привести к вооруженному столкновению [10, 106-106 (об.)].

Перечисленные нами факты свидетельствуют об обострении фоновой ситуации конфликта. В этих условиях произошел Второй Мазымчайский инцидент, грозящий перевести разногласия в деструктивную фазу. Грузинское правительство, учитывая уроки мартовских событий, уже с лета готовилось к новому инциденту. Как уже отмечалось, осуществляемая в стране аграрная реформа подталкивала грузинские власти к привлечению в хозяйственный оборот новых земельных угодий. Наряду с другими районами, правительственные круги обратили свой взор и на спорные участки, куда началось переселение безземельных крестьян.

29 и 30 июля 1919 года МИД Грузии направил в дипломатическое представительство Азербайджана 2 отношения, в которых сначала в форме просьбы, а потом уже в форме требования, предлагалось перенести Мазымчайский пост на левый берег реки [14, 150-151]. Обращает на себя внимание то обстоятельство, что если во время мартовского инцидента грузинское правительство предпочитало управлять процессами за кулисами и на первый план выдвигало пограничные структуры, то летом оно действовало уже в открытую.

В сентябре, перед инцидентом, Грузия предприняла вторую дипломатическую атаку. В отношениях МИД Грузии, датированных 4, 5 и 26 сентября, габагчельцы обвинялись в нападениях на переселенцев, в рубке ценных пород деревьев и в захвате земельных участков [14, 160, 165, 193]. Несмотря на то, что нападения носили взаимный характер (это признавалось и в упомянутых отношениях), подобные обвинения были призваны придать морально-правовое основание к планируемой «Мазымчайской операции».

Следует упомянуть и внешнеполитический фактор, серьезно влиявший на содержание, характер и динамику азербайджано-грузинских отношений. К лету 1919 года напряжение между Грузией и «Добровольной армией» немного спало. Однако на этот раз Азербайджан столкнулся с реальной вероятностью вторжения деникинских войск, поскольку добровольцы, оккупировав в мае-июне весь Дагестан, вплотную приблизились к границам Азербайджана. Опасность белой интервенции, как уже подмечено выше, сближала две республики. Необходимость тесных союзнических отношений так артикулировалась газетой «Борьба» – органом грузинских меньшевиков: «Спасение независимости (Азербайджана) есть ее (грузинской демократии – Ш.Р.) собственное дело» [19]. Действительно, Грузия оказывала поддержку снаряжением, боеприпасами и офицерами Азербайджану. Летом и осенью сотрудничество развивалось, практически между двумя молодыми республиками установились тесные союзнические отношения, которые были официально оформлены договором от 11 июня 1919 года. И на этом

фоне неожиданное обострение конфликта по приграничным спорным территориальным вопросам выглядит довольно парадоксальным. Однако тактика, выбранная грузинской стороной по данному вопросу, опиралась на рациональные расчеты.

Во-первых, как уже отмечалось, к лету конфронтация между Грузией и добровольцами в известной степени потеряла свою остроту: активизация деникинцев в Дагестане, и, в первую очередь, начавшийся знаменитый «Поход на Москву» привели к значительному уменьшению натиска их сил на Черноморском побережье [5, 175]. Это обстоятельство открывало перед Грузией более широкое поле для маневра по сравнению с Азербайджаном, столкнувшимся с реальной опасностью деникинского вторжения и пребывающим в непрерывной конфронтации с Арменией.

Во-вторых, подписание военно-оборонительного договора между ГДР и АДР от 11 июня 1919 года вовсе не означало автоматического снятия территориальных и приграничных споров между этими республиками. Об этом образно говорил министр иностранных дел Азербайджана М.Ю. Джафаров в заседании парламента от 27 июня: «Говорят, что следовало бы сперва решить территориальные и пограничные вопросы. Однако ни Азербайджан, ни Грузия не могут разделить эту позицию. Вполне возможно пока мы будем решать вопрос о границах, потеряем независимость» [1, 758].

В-третьих, в отличие от своих соседей, Азербайджан довольно поздно приступил к военному строительству. Как известно, в царское время азербайджанцы наряду с другими мусульманскими народами не призывались на военную службу. Это привело к тому, что грузины и армяне, сражающиеся на фронтах мировой войны, в отличие от азербайджанцев имели необходимый боевой опыт.

Осенью 1919 года азербайджанская сторона стремилась избежать шагов, могущих вызвать осложнения в двусторонних отношениях. Так, например, в ответном отношении МИД Азербайджана в МВД от 21 сентября 1919 года отмечалось, что до работы азербайджано-грузинской комиссии, призванной решить данный пограничный инци-

дент, следует устранить любой повод, способный «обострить отношения между пограничными жителями» двух республик [10, 112].

Грузинская сторона, прекрасно осознавая уязвимость положения Азербайджана, тактически грамотно выстраивала свою линию в данном конфликте. Даже время для очередного обострения, инициатором которого выступало грузинское правительство, было выбрано неслучайно. Дело в том, Азербайджан в сентябре столкнулся с очередной деникинской угрозой. 21-го сентября вице-адмирал «добровольцев» Герасимов передал Азербайджанскому правительству заявление о «недопустимости плавания азербайджанского военного и торгового флота в Каспийском море». Этот фактический ультиматум, содержащий неприкрытую угрозу, был обсужден и отвергнут на особом заседании Государственного Комитета Обороны Азербайджана как акт, направленный против суверенных прав республики [11, 61-62, 72].

Параллельно с начала сентября регулярные и иррегулярные армянские части перешли к методическому истреблению азербайджанского населения Зангезура. По подсчетам военного историка М. Сулейманова, только за один месяц были уничтожены 110 больших сел Зангезура, свыше 60 тысяч мирных жителей вынуждены покинуть места своего проживания [2, 374-375].

Вне сомнения, грузинская сторона тщательно следила за синхронными, во многом согласованными действиями деникинцев с армянами. Неудивительно, что грузинские власти сочли сложившуюся ситуацию благоприятным моментом для решения приграничного конфликта. 24-го сентября 1919 года грузинская пограничная стража в составе 30 вооруженных военных, прибыв на Мазымчайский пост, вынудила двух азербайджанских пограничников покинуть позицию [13, 13-14]. На требование помощника Закатальского губернатора, тотчас же прибывшего на место инцидента, об очищении пограничного поста, грузинский офицер и член правления Лагодехской земской управы ответили отказом, мотивируя тем, что для этого необходимо соответствующее распоряжение грузинского правительства.

Второй Мазымчайский инцидент до предела обострила ситуацию в конфликтном очаге. Противоборствующие стороны были в шаге от вооруженной конфронтации. В то время, когда в Лагодехи происходили переговоры, многочисленные габагчельцы, собравшиеся у ограды сельской мечети, готовились к вооруженному выступлению. Лишь ценою больших усилий властям удалось сдержать жителей от насильственных действий. Однако сельчане заявляли, что они отнюдь не отказываются от своих участков и если потребуется, окажут вооруженное противодействие [13, 15 (об.)].

Инцидент привел две союзные республики на грань военной конфронтации. В те дни местные азербайджанские власти наряду с переговорами, призванными вернуть пост, вели и определенные военные приготовления. Начальник Закатальского гарнизона Ш. Дибиров, временно замешавший губернатора Шахмалиева, в отношении председателя Лагодехского земства от 24 сентября подчеркивал, что сторожевому пограничному отряду дан приказ вернуть Мазымчайский пост даже с учетом вероятности военного столкновения с грузинскими силами [10, 155-155 (об.)].

Однако отмеченные выше военно-политические обстоятельства вынуждали Азербайджан избегать любых действий, могущих ухудшить отношения со своим единственным союзником. Скорее всего, верхи дали четкое указание Дибирову не накалять ситуацию. Это находит свое косвенное подтверждение в отношении министра иностранных дел АДР М.Ю. Джафарова к главе правительства Н.Усуббекову от 29 сентября. В нем отчетливо подчеркивалось о недопустимости любого повода, способного привести к столкновению сторон [10, 113].

В результате Дибиров фактически отменяет свое распоряжение; в телеграмме секретарю губернского правления Шихлинскому от 26 сентября он запрещает возвращение поста силовым путем. Дибиров также распорядился воспрепятствовать захвату габагчельцами участков в Чиаурской даче [14, 186, 189]. Между тем переговоры на уровне местных органов властей в конце сентября завершились безрезультатно: грузинская сторона еще раз заявила, что без соответ-

ствующего указания своего правительства она не вправе вернуть пост [14, 190].

В те дни, когда разворачивались события вокруг поста, границу Закатальской губернии с Грузией охранял сторожевой отряд из 40 человек [9, 79]. Полк, дислоцированный в губернии, был переброшен в Зангезур для отражения армянской агрессии. Ш. Дибиров в своем отношении от 17 сентября министру внутренних дел отмечал, что после ухода полка в случае вооруженных эксцессов некого будет выставить против грузинских сил [10, 157].

Захват Мазымчайского поста позволил грузинским властям решительнее утверждать свой контроль над конфликтными районами и приступить к более активному вытеснению закатальских крестьян из своих участков. Грузинская сторона в ультимативной форме выдвигала требования об оставлении закатальцами земель в Ширакской степи, грозя в противном случае применением силы [14, 214]. Также тушины-переселенцы, под предлогом передачи грузинским правительством им зимних пастбищ, преграждали доступ жителям селений Алиабад и Алиами к вспашкам на Шираке [14, 224].

Для предотвращения дальнейшей эскалации конфликта 28 октября 1919 года в Закатале была созвана так называемая «Международная комиссия» с участием представителей местных властей и полномочных лиц обеих стран [3, 384-396]. Комиссия провела несколько заседаний. На первом же заседании азербайджанская сторона предложила установить временную границу между Закатальской губернией и Сигнахским уездом. Однако грузинская сторона отвергла это предложение, полагая, что временная граница в будущем может служить основой при проведении постоянной демаркации. На состоявшемся 29 октября втором заседании произошло окончательное оформление отказа азербайджанской стороны от Мазымчайского поста. В принятом постановлении отмечалось, что до установления окончательного размежевания между двумя республиками азербайджанский пост будет располагаться на левом берегу Мазымчая. На последних заседаниях комиссии, состоявшихся 29 октября и 2 ноября, был рассмотрен вопрос о спорных участках. По Чиатур-

ской лесной даче стороны не смогли достичь компромиссного решения. По Ширакской степи грузинские уполномоченные согласились на временное пользование закатальскими крестьянами своими участками. Однако дальнейшие события показали, что грузинские власти не собирались выполнять данный пункт соглашения и продолжали политику выдавливания закатальцев из Приалазанской долины. Конец 1919 – начало 1920 года прошел под знаком взаимных налетов и нападений на участки. Лишь весной 1920 года эксцессы немного уменьшились: грузинские власти разрешили закатальцам приступить к вспашке и засеву в Приалазанской долине [12, 27]. Можно предположить, что аналогично поступили и по отношению к габагчельцам. По всей видимости, военно-политические обстоятельства, связанные с приближением Красной армии к рубежам кавказских республик, а также решительная позиция закатальцев повлияли на поведение грузинской стороны, которая не сочла нужным дальнейшее обострение конфликтной ситуации.

Вопрос о Чиатурской лесной даче и Приалазанской долине так и не получил окончательного решения в период существования азербайджанской и грузинской республик. Попытки азербайджанской стороны по включению этих участков в состав АДР не увенчались успехом. Общая поступательная динамика азербайджано-грузинских отношений, равно как внешнеполитическая конъюнктура, сложившаяся вокруг региона, удерживала Азербайджанскую сторону от силовых действий. Линия же поведения грузинской стороны в данном конфликте определялись намерениями постепенного изъятия земельных участков у настоящих владельцев и усвоение их в демографическом и экономическом плане.

Список использованной литературы:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). Bakı: Azərbaycan, 1998, I cild, 976 s.
2. Süleymanov M. Azərbaycan Ordusu (1918-1920). Bakı: Nərbə Nəşriyyat, 1998, 488s.
3. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика

(Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, 632 с.

4. Азербайджанская Республика. Документы и материалы, 1918-1920гг. / Под ред. Дж.Б.Гулиева. Баку: Элм, 1998, 176 с.

5. Воронович Н.В. «Зеленые» повстанцы на Черноморском побережье // Деникин, Юденич, Врангель. Мемуары. Составил С.А.Алексеев. М-Л.: Госиздат, 1927, с. 163-218

6. Государственный Архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф. 379, оп.1, д. 485

7. ГААР, ф. 894, оп.1, д. 12

8. ГААР, ф. 894, оп.2, д. 66

9. ГААР, ф. 894, оп.3, д. 17

10. ГААР, ф. 894, оп.4, д. 60

11. ГААР, ф. 894, оп.10, д. 86

12. ГААР, ф. 897, оп.1, д. 6

13. ГААР, ф. 897, оп.1, д. 61

14. ГААР, ф. 897, оп.1, д. 105

15. ГААР, ф. 970, оп.1, д. 66

16. ГААР, ф. 2502, оп.1, д. 20

17. Государственный Исторический Архив Грузии, ф.1867, оп.2, д. 3

18. «Наше время», 1919, 25 февраля, №44

19. «Передовица». «Борьба», газ., 1919, 19 августа, №185 (441)

XÜLASƏ

Şamil Rəhmanzadə

Mazımçay insidenti: sərhədyanı mübahisə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində mənfi amil kimi

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, millət-dövlətlər, Zaqatala dairəsi, Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri, torpaq mübahisələri.

Məqalədə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan və Gürcüstan arasında Alazanyanı vadidə və Çiaur meşəliyində meydana çıxmış torpaq mübahisələri nəzərdən keçirilmişdir. Sözügedən münaqişənin əsas mərhələləri təhlil edilmiş, onun kəskinləşməsində Mazımçay olaylarının – nəhəng əraziyə nəzarət etməyə imkan verən sərhəd postu uğrunda mübarizənin mahiyyəti açılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, o illərdə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında sıx müttəfiqlik münasibətləri təşəkkül tapsa da, bu, ərazi mübahisələrinin yaranmasına mane olmurdu. Azərbaycanın düşdüyü mürəkkəb xarici-siyasi vəziyyətdən yararlanan Gürcüstan hakimiyyəti 1919-cu ilin payızında Mazımçay postunu ələ keçirdilər. İki respublikanı silahlı toqquşma həddinə gətirib çıxarmış bu hadisə gürcü tərəfinə münaqişə rayonları üzərində öz nəzarətini daha qətiyyətli şəkildə təsbit etməyə və Zaqatala kəndlilərini öz sahələrindən daha fəal surətdə sıxışdırıb çıxarmağa imkan verdi.

SUMMARY

Shamil Rahmanzadeh

Mazymchay's incident: the border dispute as a negative factor in the Azerbaijani-Georgian relations in 1918-1920

Key words: South Caucasus, the nation-state, Zagatala District, Azerbaijani-Georgian relations, land disputes.

The article deals with land disputes that have arisen between Azerbaijan and Georgia in Prialazan valley and the so-called Chiauri forest cottage in 1918-1920-ies. There were analyzed the main points of the conflict, in which the exacerbation of the important role played Mazymchays incidents - a struggle for the mastery of the border post, allowing to control a vast territory. It is noted that between Azerbaijan and the Republic of Georgia have developed in those years generally close allied relations, which, however, did not prevent the emergence of territorial disputes. Georgian authorities have taken advantage of the heavy foreign policy position of its ally, the fall of 1919 captured Mazymchay post. The incident, which put on the brink of an armed confrontation, the two republics, has allowed the Georgian side resolutely assert its control over the disputed areas and begin a more active Zagatala displacement of peasants from their land.

UOT 94 (479.24)

ТАГИЕВ ФУАД

*(Институт истории им.А.А.Бакиханова НАН Азербайджана)***ОТ «САМООПРЕДЕЛЕНИЯ» ТУРЕЦКИХ АРМЯН К ГЕНОЦИДУ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА В МАРТЕ 1918 ГОДА***Ключевые слова: азербайджанцы, геноцид, «Дашнакцутюн», Ленин, Сталин, Шаумян*

Март 1918 года можно считать поворотным пунктом в истории народов Южного Кавказа. Именно в этот период происходят события, начало которым было заложено задолго ранее. Март 1918 г. стал водоразделом в судьбе этих народов после Февральской революции и Октябрьского переворота в стране, частью которой они являлись. События этого месяца наглядно показали отношение новой, большевистской власти в целом к региону и отдельно к национальностям, являвшееся отголоском прошлого и продолжавшееся затем на протяжении семидесяти лет, а на примере трагедии – геноцида азербайджанского народа – сущность этой власти и декларируемых ею «принципов», когда одним «декретировалось» «самоопределяться», других же – уничтожали за это. Подписание Брестского мира между Центральными державами и Советской Россией в самом начале этого месяца стало катализатором последующих событий, вписав, как славные, так и трагические страницы в историю региона, окончившиеся установлением независимости Азербайджана и Грузии, созданием на азербайджанских же землях Армении и «похоронами» навязчивой и бредовой идеи «самоопределения» армян на территории Османской империи – пресловутой «Турецкой Армении». Начало претворения в жизнь большевиками, точнее, Лениным и Сталиным, а, еще конкретнее, Сталиным, вкуче с «Дашнакцутюном» [См.: 2, с.11], этого «самоопределения» привело к тем событиям, о которых мы говорили во вступлении. Был еще один актер в этом театре – Шаумян, о нем поговорим после. Для Ленина это могло быть что-то вроде «мессианства» для армян – что не удалось другим, получится у него. Мотивы Сталина могли быть различными, начиная от глобальных,

и, заканчивая прозаическими. Мало того, что этот функционер вел всю партийную и государственную работу, связанную с национальными отношениями (в одном из своих писем Шаумяну Сталин сообщал, что «созвал ЦК и поставил вопросы, связанные с Кавказом» [См.: 8, ф. 456, оп.14, ед.хр.110-113, л.8]; к тому же будучи наркомом по делам национальностей, он исполнял также обязанности заместителя председателя Совнаркома [См.: 7, с.34]), так он являлся и автором-«генератором» этих самых бредовых проектов. Об одном из них – о декрете СНК «О Турецкой Армении» написано достаточно, поэтому повторяться не будем. Существует еще один конкретный документ, с которым, ни много ни мало, советская делегация поехала на мирные переговоры и, который до сего времени не привлекал внимания отечественных историков – «Конспект программы переговоров о мире». Но до этого синхронизируем происходившие в этот период события. Впервые о скором разрешении т.н. «армянского вопроса» говорится в обращении правительства Советской России «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока» (!) [9, т. I, №80, с.113-115], под соусом того, что «договор о разделе Турции и «отнятии» у нее Армении порван и уничтожен» и «как только прекратятся военные действия, армянам будет обеспечено право свободно определить свою политическую судьбу» [9, т. I, №80, с.114]. Проект обращения был внесен 20 ноября (3 декабря) 1917 г. И. В. Сталиным на рассмотрение СНК и в тот же день был подписан им самим и Лениным, причем первой стояла подпись «национального идеолога» страны [19, с.449]. Тут и намек на то, что в этом направлении уже идет работа, которая, действительно, как известно, велась. Через неделю

появляется документ (в примечании к нему отмечалось, «по-видимому, в связи с обсуждением 27 ноября (10 декабря) 1917 года на заседании Совнаркома вопроса об инструкции советской делегации, уполномоченной вести переговоры о заключении мира с Германией на мирной конференции в Брест-Литовске. В решении СНК по этому вопросу было записано: «Инструкция о переговорах – на основе «Декрета о мире»») [См.: 16, т.35, с.461], о котором мы говорили выше. Приведем его полностью, чтобы увидеть, что он фактически составлялся целиком и полностью под т.н. «армянский вопрос»:

1) Переговоры политические и экономические.

2) Главная тема политических переговоров и основной принцип:

«без аннексий и контрибуций».

3) Понятие аннексии:

(а) непригодность определения аннексии, как земель, присоединенных после объявления настоящей войны*. **Отклоняется такое определение аннексии, по которому аннектированными считаются земли, присоединенные после объявления войны.*

(б) аннексией объявляется всякая территория, население которой в течение последних десятилетий (со второй половины XIX века) выражало недовольство присоединением ее территории к другому государству, или ее положением в государстве, – все равно, выражалось ли это недовольство в литературе, в решениях сеймов, муниципалитетов, собраний и тому подобных учреждений, в государственных и дипломатических актах, вызванных национальным движением этих территорий, в национальных трениях, столкновениях, волнениях и т. п.

1) Официальное признание за каждой (недержавной) нацией, входящей в состав данной воюющей страны, права на свободное самоопределение вплоть до отделения и образования самостоятельного государства; 2) право на самоопределение осуществляется путем референдума всего населения самоопределяющейся области; 3) географические границы самоопределяющейся области устанавливаются демократически избранными представителями этой и смежных областей; 4) предварительные условия, гарантирующие

осуществление права нации на свободное самоопределение:

а) вывод войск из пределов самоопределяющейся области;

б) водворение в означенную область беженцев, а также выселенных оттуда властью с начала войны жителей этой области;

в) создание в данной области временного правления из демократически избранных представителей самоопределяющейся нации с правом (между прочим) проведения в жизнь пункта б;

г) создание при временном правлении комиссий договаривающихся сторон с правом взаимного контроля;

д) необходимые для проведения пунктов б и в расходы отнести на счет специального фонда из средств оккупировавшей стороны» (выделено нами – Ф.Т.) [16, т.35, с.121-122]. И самое интересное состоит в том, что, согласно другому примечанию здесь же, выделенный нами отрезок написан Сталиным [См.:16, т.35, с.463] и, как видим, в точности повторяет пункты декрета «О Турецкой Армении» (отрывок, написанный Лениным, тоже, как нельзя кстати, подходит для раздела Османской Турции, хотя, им, конечно, имелись в виду, в основном, Германия и Австро-Венгрия). Другой весомый источник также подтверждает, что этот «конспект» написан Лениным и Сталиным в качестве директивы для советской делегации на мирной конференции в Брест-Литовске [10, с.708]. В «Хронологическом указателе произведений В.И.Ленина» конкретизируется, что «пункты, формулирующие конкретные требования советской делегации, написаны рукой И.В.Сталина (курсив наш - Ф.Т.) [28, с.129]. Как говорится в резолюции ВЦИК от 19 декабря (1 января 1918 г.) 1917 г., хотя представители держав и признали в первом программном заявлении «в принципе заключение мира без аннексий и контрибуций», однако немцы отказались «признать право на самоопределение за теми ... национальностями и ... колониями, которые были захвачены до начала войны». В повторном заявлении австро-германские правительства отказывались «дать немедленно безоговорочное обязательство вывести войска из оккупированных областей»

[9, т.І, №177, с.258]. Дальнейший ход переговоров показал, что большевики, как говорится, наступили на собственные же «грабли». Нас же интересует процесс реализации намеченной программы. Сталин в своей статье «О «Турецкой Армении», опубликованной в «Правде» от 31 декабря (13 января 1918 г.) 1917 г., писал, что «так называемая “Турецкая Армения” – единственная, кажется, страна, занятая Россией “по праву войны” и СНК «решил издать специальный декрет о свободном самоопределении “Турецкой Армении”. Он отмечал, что «это особенно необходимо теперь, когда германо-турецкие власти, верные своей империалистической природе, не скрывают своего желания насильственно удержать под своей властью оккупированные области» [25, т.4, с. 25–26]. Таким образом, можно утверждать, что вплоть до известного ультиматума германской стороны в конце февраля 1918 г., где был поставлен вопрос о возврате Восточной Анатолии, события шли в «нужном» русле. Иначе не было бы и самого декрета, опубликованного в той же газете, в тот же день, и назначения Шаумяна. На заседании СНК 16(29) декабря 1917 г. Сталин выступает с докладами о положении в различных регионах, в т.ч. на Кавказе, [25, т.4, с.443] и постановляется назначение Шаумяна временным чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа впредь до образования краевой Советской власти на Кавказе, однако опубликовано оно было с датой 20 декабря (2 января) [9, т.І, с.587]. Это нужно связывать с тем, что в этот день впервые на СНК было вынесено обсуждение декрета [9, т.І, с.299]. Во второй раз это произошло 23 декабря (5 января). Ленин после председательствования на этом заседании по решению СНК уходит в отпуск «на 3-5 дней» [16, т. 35, с.566]. Руководство Совнаркомом переходит к Сталину [25, т.4, С.444], который пишет известное письмо Ленину, находившемуся на лечении в Финляндии, с приглашением приехать на заседание СНК, в т.ч. и по делу «Турецкой Армении» (декрет был готов и «нужна» была только подпись). На заседании 29 декабря (11 января 1918 г.) 1917 г. декрет был принят. Согласно биографической хронике Ленина, он в этот день ознакомился с «кратким отчетом о первом

дне заседаний мирной конференции, посланным секретарем советской мирной делегации Л.М.Караханом из Брест-Литовска», что, думается, сыграло определенную роль при решении этого вопроса в тот временной промежуток [15, с.159].

«Увязка» декрета и назначения Шаумяна обозначается не только текстуально (имеется в виду декрет), но и по другим параметрам. Некоторые факты позволяют предположить, что на должность кавказского чрезвычайного комиссара намечался С.Орджоникидзе, но его «переиграли», отдав «поле» (назначение) и «карты» (декрет) в распоряжение армянских политических сил, отдалив вместе с тем грузинских большевиков, всегда шедших во главе революционного движения в регионе, и, создавая тем самым также противовес азербайджанцам (как тут не вспомнить охранявших Ленина и подавлявших мятежи, в том числе и «левоэсеровский», латышских стрелков). В конце августа 1917 г. Орджоникидзе по заданию Ленина и Сталина отправился в Тифлис через Баку и пробыл в Грузии до 17 октября, вернувшись в Петроград 24 октября в канун октябрьского переворота. Эти данные взяты нами из воспоминаний супруги Орджоникидзе и юбилейного очерка Л.Берии об Орджоникидзе, увидевших свет в 30-х годах [См.: 4, с.3; 21, с.41]. В более современных работах, посвященных, как деятельности самого Орджоникидзе, так и кавказских большевиков, этот важный отрезок вообще опускается, как, например, в работе Г.К.Жвания [См.: 13], или ему придается бытовой характер. Так, в биографическом очерке об Орджоникидзе, подготовленном Институтом марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, говорится, что в конце августа Серго на время покинул Петроград, выехав на родину, в Горешу, где не был свыше шести лет и вернулся 24 октября [20, с.75]. В воспоминаниях Зинаиды Орджоникидзе также отмечается факт поездки супружеской четы в Горешу, но по ее словам, Серго «недолго» пробыл там и «партийная» работа «требовала» его пребывания в Тифлисе, и он вскоре направился туда. Через «некоторое время» Орджоникидзе вернулся из Тифлиса и «объявил», что «срочные дела» требуют его «немедленного» отъезда в Питер [21, с.42].

Жена во время отъезда мужа в Тифлис, а затем в Петроград, оставалась в Гореше, выехав оттуда к Орджоникидзе после его возвращения в столицу. В этот период, точнее, со 2-го по 7-го октября, в Тифлисе проходил региональный партийный съезд, намечавшийся еще к 15-му сентября. Однако авторы всех вышеприведенных работ тем более должны были отметить этот факт, если поездка была связана с ним. Далее. Орджоникидзе синхронно с назначением Шаумяна на Кавказ назначается 19 декабря (1 января) 1917 г. постановлением СНК временным чрезвычайным комиссаром «для объединения действий функционирующих на Украине советских организаций» [9, т. I, с. 587]. Вообще, надо заметить, что Орджоникидзе в этот промежуток времени, начиная с ухода Ленина в подполье в июле 1917 г. и VI съезда РСДРП (б), выполнял ответственные поручения вождя и Сталина [См.: 17; 26, с. 36, 40-41]. В апреле 1918 г. он «вплотную» приближается к Южному Кавказу. Постановлением СНК от 9 апреля, принятому по предложению Сталина, ему поручается организовать под своим председательством временный Чрезвычайный комиссариат Южного района, объединяющий деятельность Крыма, Донской области, Терской области, Черноморской губернии, Черноморского флота и всего Северного Кавказа до Баку [9, т. II, №43, с. 71-72]. Как известно, Орджоникидзе был одной из центральных фигур в процессе «установления» советской власти на Кавказе и впоследствии был все-таки приведен к непосредственному руководству регионом уже после его советизации. В рассматриваемое же нами время, если выдвигаемая нами версия верна, он остался «в стороне» от событий, несомненно, по указанию своего «наставника» Сталина.

Приводимые свидетельства ясно показывают, что Сталин лично инициировал развертывание рассматриваемого вопроса, ставшего в очередной раз «разменной монетой» между державами: зарождавшейся Россией нового типа и «старожилами» геополитического «небосклона». Нас это интересует постольку, поскольку вокруг этого происходила «возня», обернувшаяся для азербайджанцев мартовской трагедией, раскрыть роль оси Ленин-Сталин-Шаумян в последу-

ющих событиях. Наделение Шаумяна полномочиями, притом чрезвычайными, ставшими в марте после заключения Брестского мира «ненужными» и «камнем преткновения» в отношениях между ним и центром, дали ему возможность провести в Баку преступную авантюру «Дашнакцутюна».

Показательно, что за период с момента назначения и до мартовских событий не имеется официальной переписки (писем, телеграмм, радиограмм) между Лениным и Шаумяном. Вот список всех отношений Ленина Шаумяну вплоть до смены власти в Баку— 29 апреля, 14 мая, 24 мая, 18 июня, 29 июня, 22 июля и 29 июля. [См.:3]. Впервые Ленин посылает Шаумяну короткую телеграмму 29 апреля в ответ на пространное письмо Шаумяна в СНК после мартовских событий. Это является свидетельством того, что центру, занятому переговорами в Брест-Литовске и спасением самих себя после развернувшегося германского наступления, было не до Шаумяна и связанных с ним дел, который, в свою очередь, в своей новой ипостаси перебрался из Тифлиса в Баку, ожидая своего часа и ведя соответствующую подготовку мероприятий «Дашнакцутюна». В литературу «прокралась» ошибка о наличии телеграммы (на самом деле – письма) Ленина Шаумяну, датированной якобы 14 февраля 1918 г. Публикаторы ссылались на «бесспорный» с идеологической точки зрения для того времени источник: четвертое издание Собрания сочинений Ленина, с указанием конкретного тома (35) и страницы (268). В сборнике «Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане» она помещена даже под заголовком «Телеграмма Ленина Шаумяну с одобрением политики бакинских большевиков» [6, №298, с.277]. Об этом сборнике мы еще дополнительно скажем ниже. Ссылка на эту телеграмму, причем именно на нее, из всех, имеющихся за 1918 г., приведена и во втором издании «Большой Советской Энциклопедии», имевшей сыновнюю любовь к Шаумяну, в литературе к статье «Шаумян» [5, т.47, 1957, с.547]. Так ли это на самом деле? Приведем текст этого письма полностью, благо его краткость позволяет это сделать: «Дорогой товарищ Шаумян! Большое спасибо за письмо. Мы в

восторге от вашей твердой и решительной политики. Сумейте соединить с ней осторожнейшую дипломатию, предпосылаемую, безусловно, теперешним труднейшим положением, – и мы победим. Трудности необъятны. Пока нас спасают только противоречия и конфликты и борьба между империалистами. Умейте использовать эти конфликты: пока надо научиться дипломатии. Лучшие приветы и пожелания и привет всем друзьям». Письмо, цитируемое нами по Полному собранию сочинений В.Ленина, датировано, на самом деле, 14 мая [16, т.50, с.73-74] и являлось ответом на письмо Шаумяна от 7 мая [См.: Письмо Сталина Шаумяну от 21 мая 1918 г. – 8, ф. 456, оп.14, ед.хр.110-113, л.8], отражая перипетии этого отрезка времени – историки знают, о чем идет речь. В «Алфавитном указателе к томам Полного собрания сочинений В. И. Ленина», особенностью которого является то, что в нем параллельно приведены ссылки на тома и страницы 4-го и 5-го изданий Сочинений В. И. Ленина, рядом с интересующим нас письмом указано соответствие в томах и страницах: **14 мая 1918 г. – 5 изд., 50, 73–74; 4 изд., 35, 268 [3, с.234].** У нас на руках имеется 35-й том 4-го издания сочинений Ленина на азербайджанском языке, где действительно указывается, что письмо датировано от 14 февраля, но имеется маленький штрих, имеющий, однако, большое значение. Это ссылка, по тексту чего она опубликована в «Сочинениях» Ленина – «Впервые напечатана в «Красной газете» от 20 сентября 1924 г.» [1, с.314]. Дата, как становится ясно, приурочивалась ко «дню поминовения» бакинских комиссаров. Обратим внимание, кроме самого источника, на слово «впервые». На этом «превратности» в судьбе письма, связанные с его легендой, не заканчиваются. Во второй части «Хронологического указателя произведений В.И.Ленина», вышедшей в 1962 г., письмо на этот раз датируется 14 марта (!) 1918 г. Однако этот указатель позволяет прояснить некоторые детали. Особенностью указателя является, то что в нем приводятся все публикации того или иного произведения. Выясняется, что вышеупомянутая ленинградская «Красная газета» приводила дату 14 марта. Также становится ясно, что еще до «Красной газеты» письмо

было опубликовано в вечернем выпуске газеты «Бакинский рабочий» от 20 сентября 1922 года за №211 с датой 14 февраля. Потом уже эта самая дата «перекочевала» в издания 2-3-е и 4-е сочинений Ленина (в них письмо шло как телеграмма). Заметим, что в указателе был приведен все-таки настоящий первоисточник опубликования письма [28, с.182], который затем закрепился в 50-м томе полного собрания сочинений Ленина, где говорится: «Напечатано 8 сентября 1918 г. в «Бюллетенях Диктатуры Центрокаспия и Президиума Временного Исполнительного Комитета» №33. Печатается по тексту «Бюллетеней» [16, т.50, с.74]. Комментарии, как говорится, излишни. Однако конкретные, мягко говоря, «нестыковки» заставляют задуматься об их причинах. Можно было счесть все это ошибкой или опечаткой и в том числе нежеланием сослаться на «контрреволюционный» и «опасный» источник, но зачем тогда нужно было брать дату из «Бакинского рабочего», не упоминая его вовсе, и приписывать его «Красной газете»? Наличие стольких и существенных «ошибок» для одной маленькой и ничего не значащей для самого собрания сочинений, т.е. для Ленина, публикации, заставившие впоследствии составителей «Полного собрания сочинений» Ленина дать достоверную информацию, показывая серьезное отношение к наследию вождя, и приведенные ниже аргументы склоняют к мысли об умысле. Чтобы уяснить, было ли это фальсификацией (для местного сборника «Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане» это неудивительно, чему мы дадим объяснение ниже, однако, манипулирование легендой этого письма, как видим, происходило и на союзном уровне) или нет, зададимся вопросом, зачем она могла понадобиться и чему могла послужить. Начнем с того, зачем датируется именно февралем и мартом, а не каким-либо другим месяцем? Факт указания в тексте благодарности Ленина за посланное письмо должно было свидетельствовать о «завязавшейся» и «крепкой» связи между лидером партии и его местным представителем и «кипучей» работе последнего, что комиссар весь этот период был заметной фигурой, а не наоборот. Вторая причина – героизация нашего «ге-

роя» (приносим свои извинения читателям за тавтологию). И, наконец, на наш взгляд, самая главная, третья, причина – идеологическое «обеспечение» действий Шаумяна в марте против азербайджанцев, лучше же высказываний вождя для этого не придумаешь (на эту же мысль наводит преподнесенный публикации «телеграммы» заголовок в сборнике «Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане»). Однако замысел фальсификаторов удался в смысле введения в заблуждение и историков.

После заключения Брестского мира карьера Шаумяна начинает катиться по наклонной. На VII экстренном съезде партии большевиков (6-8 марта 1918 г.), созванном для поддержки позиции Ленина относительно итогов мирных переговоров, Шаумян не был включен в состав ЦК партии, переименованного на этом же съезде в РКП (б). В заготовленном списке кандидатур в члены нового ЦК (конечно же, с ведомым вождя), вынесенном на обсуждение съезда, фамилия Шаумяна отсутствовала. [24, с.165, 169, 170, 178]. О том, как могло происходить составление списка, можно почерпнуть из воспоминаний небезызвестного А.Микояна о Ленине, показавшего процесс формирования ЦК партии на X съезде партии в 1921 г. в условиях тогдашней борьбы с «троцкистами» и «рабочей оппозицией» и роль Ильича при этом [См.: 18, с.135-146]. Шаумян был избран членом ЦК на VI съезде в августе 1917 г. в числе 21 человека, а на заседании пленума ЦК в августе же был включен в т.н. «узкий состав» в количестве 11 человек [24, с.386]. Согласно доводам инициаторов изменений в составе членов ЦК, если прежний состав ЦК избирался с тем, «что часть товарищей должна работать на местах, а весь ЦК для постоянной работы выделяет из своего состава 11 человек», то на этом съезде, предлагалось уменьшение их числа, «исходя из чисто практических соображений», «из того, что товарищи, работающие на местах, фактически не могут принимать участия во всех работах ЦК» [24, с.164]. Как видим, это определение, в принципе, могло не касаться Шаумяна, хотя он и относился к тем, кто «работал на местах», так как и во время предыдущего съезда находился на перифе-

рии партийной работы, но, тем не менее, был не только избран, но и включен в число постоянного «узкого состава». Назначение в это время чрезвычайным комиссаром СНК в Средней Азии и Баку П.А.Кобозева¹ ставило точку в игре большевиков с дашнаками и делало Шаумяна кавказским «колоссом на глиняных ногах». Персона Шаумяна в качестве чрезвычайного комиссара на Кавказе становилась ненужной, и тем более в Баку, что никак не соответствовало взглядам и видам «Дашнакцутюна», получившего очередной «совет» (урок), на этот раз от Советов. Если принять, что итоги Брестского мира для дашнаков, готовившихся к захвату власти в Баку (ниже мы объясним, в чем он выражался) и геноциду азербайджанцев, были неожиданны и явились «ударом в спину», то возможное руководство в Баку Кобозева было бы поражением в «самое сердце» их преступных устремлений.

Тут происходит вторая фальсификация событий, необходимая ее авторам, чтобы скрыть этот вопрос вообще, так как это раскрывало бы всю подоплеку мартовских событий с угадыванием их «жорня» или хотя бы сделать его освещение менее «болезненным». Так и поступили составители документального сборника «Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане», о котором мы уже упоминали по поводу другой фальсификации и обещали рассказать более подробно. Типовой сборник, какие увидели свет и в других регионах страны Советов в связи с 40-й годовщиной октябрьского переворота, вышел за подписью видных историков. Но все дело в том, что сборник этот готовили соответственно девять (согласно фамилиям, вошедшим в предисловие сборника) сотрудников существовавших в то время Института истории партии при ЦК республиканской партийной организации – филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС и Архивного управления местного МВД, в числе которых были Е.А.Налбандян, М.И.Найдель, Г.С.Кара-Мурза, Г.Г.Шахгельдиев, З.Е.Папуша и др. Акт документоцида произошел в стенах Института истории партии, так как автограф документа о назначении Кобозева,

¹ Кобозев был до этого чрезвычайным комиссаром по борьбе с дутувщиной [См.:12, с.64].

находился (и находится) на хранении там (ныне это Государственный архив политических документов) и, по всей вероятности, судя по расположению фамилий, согласно учреждениям и статусу этих людей (советская система градации позволяет сделать это безошибочно), им мог быть указанный первым в нашем списке. Показательно, что в первый раз этот документ, тогда это было «просто» очередное письмо из центра, был предан забвению Шаумяном и во второй раз уже – его прямыми последователями. Сфальсифицирована была дата письма, фигурирующего в исторической литературе как «письмо Сталина» и, являясь в дошедшем до нас варианте, таковым. Однако на самом деле существовало «Письмо на имя бакинских товарищей» от 17 марта 1918 г. за авторством Ленина и находящимся в списке его «не разысканных работ», [16, т.36, с.557] где вождь обращается к Шаумяну, чтобы он не понял назначения Кобозева чрезвычайным комиссаром СНК в Средней Азии и Бакинской губернии как отмену его полномочий по Кавказу [16, т.36, с.557]. В литературе датировку этого письма, на этот раз, Сталина и под заголовком «Степану, Алеше и другим друзьям», принято считать 1-ым апреля (злая ирония судьбы), согласно вышеприведенному сборнику документов [6, №339, с.331]. Наличие доказательства о более ранней датировке этого письма привела нас к решению сопоставить опубликованный документ с хранящимся в азербайджанском архиве автографом письма, на который и ссылались составители этого сборника. Сличение документа показало, что письмо Сталина на самом деле датируется 19-ым марта [8, ф.456, оп.19, ед.хр.37, л.7]. Могут сказать, что составители сборника «ошиблись» и при опубликовании заменили старый стиль новым, приплюсовав положенные при таком случае 13 дней. Однако для подобных случаев предусмотрены известные архивным работникам параметры оформления документа при его публикации, когда даты, подпадающие под старый стиль, приводятся синхронно с новым. Фальсификаторы не побоялись пойти на этот шаг, несомненно, зная о наличии других источников и возможности раскрытия их деяний. Ко времени издания сборника этому могли по-

служить хронологический указатель к трудам Сталина, сборник документов «Образование СССР», вышедший в 1949 г., и труды самого Института за 1948 г. [См.: 25, т.4, с.447; 19, №46, с.87; 27, с.111]. Расположение этого документа в самом сборнике по замыслу фальсификатора должно было сформировать у читателя и пользователя ложное представление о протекавших событиях, что письмо пришло уже после начала событий (если принимать при этом во внимание не только датировку, но и получение адресатом этого письма). Эти факторы позволяют нам с уверенностью утверждать о целенаправленном сокрытии истинной даты и, в данном случае, сокрытии правды о мартовской трагедии.

Принято считать, что письмо могло предотвратить мартовские события, окажись оно в руках бакинских властей заранее. Кстати, адресация письма, следуя ленинскому названию, «товарищам», также была неслучайна и должна была, вероятно, кроме объяснения ситуации местному «коллективу», служить гарантией коллегиальной «восприимчивости» решения центра. Также можно предположить, что инициатива назначения Кобозева на этот раз исходила от самого Ленина, а не Сталина, так как имеется сведение, что первый сам принял Кобозева и беседовал с ним «перед его отъездом из Москвы в Баку», подписал и вручил ему «мандат для принятия необходимых мер по обеспечению власти Советов на местах», передал ему «свое письмо на имя бакинских товарищей» [16, т.36, с.696]. Тем не менее, самим фактом подобного письма авторы его, по всей вероятности, хотели «помочь» Шаумяну в принятии «правильных» решений. Однако «дававший советы», в данном случае, Сталин, незадолго до мартовской трагедии, в своей статье «Контрреволюционеры Закавказья под маской социализма», увидевшей свет в номерах газеты «Правда» за 26 и 27 марта [25, т. 4, с.447] (статьи и выступления функционера такого статуса нужно считать официальной позицией и установкой) обильно цитировал Шаумяна в связи с т.н. «елизаветпольскими событиями» начала 1918 г. и тем самым фактически поддержал призыв последнего к уничтожению азербайджанского мирного населения. Вот приводимые им шаумянов-

ские «перлы»: «Мы говорим о Жордания и Рамишвили, поскольку их имена связаны с телеграммами, с приказами, отправкой “разбойничьего” бронированного поезда. **С них должно быть начато следствие** для выяснения истины. Но есть еще имена, которые должны быть названы, есть еще одно **гнездо преступников, которое должно быть сметено. Это гнездо – Мусульманский национальный комитет в Елизаветполе**, сплошь состоящий из реакционных беков и ханов, который 7 января вечером, основываясь на телеграмме Жордания, постановил разоружить эшелоны “во что бы то ни стало” и с **невероятным бесстыдством и кровожадностью** выполнил свое постановление 9–12 января. Меншевистская пресса, говоря о елизаветпольских событиях, изображает дело так, будто это было обычное для Закавказья “разбойничье” нападение на железную дорогу. Это бесстыднейшая ложь! **Не разбойники, а тысячи мирного населения мусульман, руководимых официально Мусульманским национальным комитетом**, соблазненных богатой добычей, уверенных в том, что это делается по приказанию закавказских властителей, **совершали преступное дело у Шамхора и Далляра**» (выделено нами – Ф.Т.) [25, т. 4, с.57]. Сталин завершал приводимый нами отрывок своим «вердиктом»: **«Таковы главные герои этой преступной авантюры»** (выделено нами – Ф.Т.) [25, т. 4, с.58]. Злоба, вымещаемая на азербайджанской элите Гянджи, была, конечно же, связана, с деятельностью таких известных организаций как «Дифаи» и «Мудафийе» в недалеком прошлом и нежеланием допустить создание азербайджанских вооруженных сил, являвшихся помехой, как «Дашнакцутюну», так и большевикам. Сами события, кроме прочего, с учетом развития ситуации после, могли быть провокацией по отношению к азербайджанцам с кооперацией различных сил, заинтересованных в этом, и явились своеобразным «прологом» к готовящейся над ними бойне. Шаумян же и не думал считаться с мнением своих «товарищей» (кстати, как и с советами и приказами центра, фактически отправлявшим его в Тифлис, т.е. – в никуда), наглядно усматривающееся в создании с началом трагических событий нелегитимного органа – Комитета революционной обороны

Баку (будущего Бакинского Совнаркома), в котором «первую скрипку» играли он сам и его сподручный, председатель т.н. Военно-Революционного Комитета «Кавказской армии» Г.Корганов и тем самым подменой местного органа Советской власти. Поэтому мартовские события нужно квалифицировать и как дашнакский переворот в Баку.

После событий Шаумян впервые шлет письмо в центр (в СНК, а не Ленину или Сталину, начинающееся обращением: «Уважаемые товарищи!» и заканчивающееся «горячим приветом дорогим товарищам Владимиру Ильичу, Троцкому, Сталину, Бухарину, Каменеву и всем другим»; выбор такой формы письма, скорее всего, имел целью «обеспечение» коллегиальности при разборе поступков его автора и «подстраховки» при вынесении решений [22, с.57]) 13 апреля и здесь есть интересные моменты, на которых хочется остановиться. Во-первых, повествуя о событиях, он не единым словом не обмолвился о создании КРО; во-вторых, не пишет об основном вопросе, т.е. приезде Кобозева, его действиях или, наоборот, бездействии, в общем, не проясняет ситуацию с ним; в-третьих, акцентирует, именно, акцентирует, внимание на том, как начались события: **«Из листков, изданных нами и при сем прилагаемых, вы увидите, что они начали наступление на нас. Решалась судьба Закавказья»** (выделено нами – Ф.Т.), т.е. у Шаумяна не было каких-либо доказательств «вины» азербайджанцев, к примеру, прокламаций, воззваний, тайной переписки и т.д. и т.п., кроме «изданных» «большевиками» листков, вероятно, подразумеваемая «самиздат» КРО [22, с.55-57]. Тем интересней ответ Ленина, в котором он двумя-тремя ключевыми фразами выражает свое отношение: «письмо Ваше от 13 апреля получил сегодня (имеется в виду 29 апреля, согласно «Полному собранию сочинений» Ленина, [16, т.36, с.696-697; т.50, с.67] в то же время в нашем, местном, сборнике «Большевики в борьбе ...» указывается странная дата – «позднее 13 апреля» [6, №361, с.351], естественно, что это не могло быть, «ранее» и здесь тоже могла быть вероятность (если только у составителей действительно не было других данных, чтобы сверить с публикуемым документом, что ма-

вероятно) умысла, учитывая «долгий» путь этого письма – сравни с письмом и приездом Кобозева в Баку); «ответьте мне проволокой, получили ли эту мою телеграмму» (заметим, что этим Ленин здесь выразил свое отношение к тому, о чем мы говорили выше, как и примечании, когда он получил это письмо); «приехал ли Кобозев». Вопрос, приехал ли Кобозев, был неслучайным, так как в письме Шаумяна упоминалось о приезде Кобозевым денег, но когда он приехал, что произошло впоследствии, обо все этом ничего не говорится. Поэтому Ленин тактично ставит Шаумяну вопрос о Кобозеве и о том, «каково у Вас положение теперь», т.е. как решился основной вопрос, для чего и был послан Кобозев, и если этого не произошло по каким-либо чрезвычайным ситуациям, то, как обстоит с этим дело сейчас. Нам в данный момент недоступны материалы о том, в чем заключалась деятельность Кобозева по приезде его в Баку. Известно одно – с апреля месяца он исполнял функции чрезвычайного комиссара СНК в Средней Азии, [14, с.654] но уже без упоминания «Баку». Свет на события того времени могут пролить неопубликованные воспоминания Кобозева, хранящиеся в бывшем Институте марксизма-ленинизма при ЦК КПСС (ныне Российский государственный архив социально-политической истории) [16, т.36, с.557], а также документы, относящиеся к нему, из Госархива Узбекистана.

Преступление Шаумяна было замято. Для Ленина это был лишь очередной эпизод развязанной большевиками беспощадной гражданской войны, а для Сталина – «решение» проблем (в прямом смысле слова), за которые он отвечал. Первый, выступая 23 апреля 1918 г. в Моссовете, говорил: «Можно с уверенностью сказать, что гражданская война в основном закончена. Конечно, отдельные стычки будут, в некоторых городах вспыхнут кое-где на улицах перестрелки, вызванные частичными попытками реакционеров опрокинуть силу революции – Советскую власть, но нет сомнения, что на внутреннем фронте реакция бесповоротно убита усилиями восставшего народа. Таким образом, мы пережили первую эпоху развития революции, начало которой идет с Октябрьских дней, – эпоху опьяняющего и кое-

кого опьянившего успеха» [16, т. 36, с.233-234]. Сталин в своем докладе о национальных моментах в партийном и государственном строительстве на XII съезде партии в 1923 г., приводя примеры из армяно-азербайджанских столкновений и кто кого «вырезал» (термин Сталина), на голос с места – ««По-своему разрешили национальный вопрос» – дает примечательный ответ: «Это тоже, конечно, известная форма разрешения национального вопроса. Но это – не советская форма разрешения. В этой обстановке взаимной национальной вражды русские, конечно, ни при чем, ибо борются татары и армяне без русских» [23, с.488].

Предлагавшаяся же Сталиным в письме автономия «мусульманам» (интересно, что Сталин здесь не говорит «азербайджанцы», хотя он применял этот этноним), – не вдаваясь в долгую дискуссию по этому вопросу, так как здесь нужно делать экскурс в его историю, насыщенную декларативным и классовым подходом к нему, – была советской и классовой – «трудовых масс». Заочным ответом на это «предложение» и события того времени можно считать выступление лидера азербайджанского национального движения М.Расулзаде на заседании Закавказского сейма в день объявления независимости края: «великие лозунги революции, которые обещали всем народам свободно самоопределиваться, эти лозунги самоопределения превратились в другой лозунг самоопределения, но по приказанию и по повелению центра. И это «самоопределение» приняло такую форму, что начало давить, начало карать все самоопределявшиеся нации. ...Перед нами стоит большая опасность, что анархия может вылиться в форму централистической России и будут торжествовать не принципы демократии, а принципы империализма» [11, с.204-205].

Исторический опыт показал, что политика, которой придерживались большевики в области национальных отношений, оказалась несостоятельной на практике и несла в себе и проводившихся ими мероприятиях тающиеся угрозы и проблемы, отголоски которых мы переживаем и ныне.

Список использованных источников и литературы:

- 1 V.İ.Lenin Əsərləri. 4-cü nəşr. 35-ci cild. Bakı, Azərnəşr, 1952
- 2.Азнаурян С.А. Армения во внешней политике РСФСР в 1917-1918 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 2007
- 3.Алфавитный указатель произведений, вошедших в Полное собрание сочинений В.И.Ленина. Предметный указатель к новым произведениям В.И.Ленина, включенным в Полное собрание сочинений. М., Издательство политической литературы, 1966
- 4.Л.П.Берия. Непоколебимый борец за дело партии Ленина-Сталина – «Пролетарская революция». 1. Тбилиси, 1937 Тбилисский филиал ИМЭЛ, с.32-50
- 5.Большая Советская Энциклопедия. Изд.2. Т.47, М., Государственное научное издательство «Большая Советская Энциклопедия», 1957
- 6.Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 гг. Баку, Азернешр, 1957, 702 с.
- 7.Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – 423 с.
- 8.Государственный Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики
- 9.Декреты Советской власти. Т.І-ІІ. М., Государственное издательство политической литературы, 1957-1959
- 10.Документы внешней политики СССР. Т.І. М., Государственное издательство политической литературы, 1959
- 11.Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, Типография Правительства Грузинской Республики, 514 с.
- 12.Документы по истории гражданской войны в СССР. Т.І. Политиздат при ЦК ВКП (б), 1941
- 13.Жвания Г.К. В.И.Ленин, ЦК партии и большевики Закавказья. Тбилиси, 1969, 273с.
- 14.Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Т. I – Алма-Ата, Изд-во АН КазССР, 1963, 685с.
- 15.Ленин В.И. Биографическая хроника. Т.5. Октябрь 1917 – июль 1918. М., Политиздат, 1974, XII, 740 с. с ил.
- 16.Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Изд. пятое. М. Политиздат
- 17.Луцкий Е.А. Воспоминания Г.К.Орджоникидзе о подполье В.И.Ленина в июле 1917 г. – Исторический опыт Великого Октября. К 80-летию лауреата Ленинской премии академика И.И.Минца. М., изд-во «Наука», 1975, 423 с., с.332-343
- 18.Микоян А.И.Мысли и воспоминания о Ленине. М., Политиздат, 1970, 240 с. с илл.
- 19.Образование СССР. Сборник документов. 1917-1924. М.-Л., издательство Академии наук СССР, 1949
- 20.Орджоникидзе Г.К. (Серго). Биография. М., Государственное издательство политической литературы, 1962, 323 с.
- 21.Орджоникидзе З. Путь большевика. Страницы из воспоминаний о Серго Орджоникидзе. ОГИЗ Государственное издательство политической литературы, 1939
- 22.Письма С.Г.Шаумяна (1904-1918 гг.) – «Исторический архив», 2, март-апрель, 1957, с.41-64
- 23.РКП (б). СЪЕЗД. 12-й. Москва. 1923. Стенографический отчет. М., Политиздат, 1968. XXII. 903 с.
- 24.Седьмой экстренный съезд РКП (б). Март 1918 года. Стенографический отчет. М., Государственное издательство политической литературы, 1962
- 25.Сталин И.В. Сочинения. М.: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1947
- 26.Старцев В.И. От Разлива до Смольного. Документальный очерк о последнем подполье В.И.Ленина. М., Политиздат, 1977, 183 с. с ил.
- 27.Труды. XII. Азербайджанский филиал ИМЭЛ при ЦК ВКП (б). Баку, 1948
- 28.Хронологический указатель произведений В.И.Ленина. В двух частях. Часть 2.М. Государственное издательство политической литературы 1962

XÜLASƏ**Fuad Tağıyev**
Türkiyə ermənilərinin “özünü təyin etmə”sindən 1918-ci ilin martında
Azərbaycan xalqının soyqırımına qədər

Açar sözlər: azərbaycanlılar, soyqırım, “Daşnaksutyun”, Lenin, Stalin, Şaumyan

Məqalə Lenin və Stalin tərəfindən ortaya atılan “Türkiyə Ermənistanının özünü təyin etməsi” oyununun 1918-ci ilin martında Azərbaycan xalqının soyqırımı ilə bağlılığına həsr olunub. Bolşeviklərin Qafqazdakı komissarı Şaumyanın bu hadisələrdə iştirakı və rolu, həmin “ideyanın” iflasının Azərbaycan xalqının taleyində əks olunmasından bəhs olunur.

SUMMARY**Tagiyev Fuad**
From "self-determination" of Turkish Armenians
to the genocide of the Azerbaijani people in March, 1918

Key words: Azerbaijani people, genocide, «Dashnaksutyun», Lenin, Stalin, Shaumyan

In article is spoken about the interrelation begun by Lenin and Stalin of game on «self-determination of Turkish Armenia» with a genocide of the Azerbaijani people in March, 1918. Participation and role of the Commissar of Bolsheviks on Caucasus Shaumyan in these events, the crash of this "idea" and its reflection on the fate of the Azerbaijani people have been examined.

UOT 94 (479.24)

BƏHMAN KƏRİMOV*(AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi)***LƏNKƏRAN QƏZASINDA MALDARLIQ TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFI
(1900-1914-CÜ İLLƏRDƏ)***Açar sözlər: Lənkəran qəzası, çar Rusiyası, kənd təsərrüfatı, maldarlıq təsərrüfatı*

Şimal Azərbaycanın cənub-şərq regionun əhatə edən Lənkəran qəzası ta qədim dövrdən əkinçilik və heyvandarlıq ölkəsi olmuşdur. Onun düzənliklərinin məhsuldar torpaqlarında və həmçinin dağ ətkələrində zəhmət sevən əhali ən qədim zamanlardan bəri buğda, arpa, çəltik, pambıq, malena (qızıl boya) və digər bitkiləri becərirdilər. Qəzanın bir tərəfində Xəzər dənizi digər tərəfdən Talış sıradağlarında olan gözəl dağ çəmənləri bərəkətli qış və yay otlaqları olub, əkinçiliklə bərabər heyvandarlığında inkişafına kömək edirdi. Lakin bu da tarixi faktdır ki, əkinçilik təsərrüfatı maldarlıq olmadan özünün yüksək inkişaf mərhələsinə daxil ola bilməz. Bu isə o deməkdir ki, əkinçiliyin yüksək inkişafı həm də maldarlıqdan, onun qoşqu qüvvəsi ilə nə dərəcədə təmin olunmasından asılı olmuşdur. Bu baxımdan, Bir sözlə qəzada əkinçilik və maldarlıq bir-birini tamamlayan təsərrüfat formaları olmuşdur.

XIX əsrin sonunda Rus tədqiqatçısı D. Ksitenyev Lənkəran qəzası əhalinin başlıca məşğuliyyət sahələrindən birini maldarlıq sayır və yazırdı: “təkcə köçərilər üçün deyil, eləcə də oturaq əhali üçün maldarlıq sözün əsl mənasında gündəlik tələbatın əsasını təşkil edirdi. Çəltikçiliyin daha üstün olduğu kəndlərdə maldarlıq başlıca olaraq bu təsərrüfat tələblərinin ödənməsi məqsədi daşıyır, çox inkişaf etməmişdi. Qəzanın Zuvand, Səbican ərazilərində maldarlıq bir təsərrüfat sahəsi kimi həlledici rol tuturdu. Bununla əlaqədar olaraq müəllif qəzada əhalinin 81 374 baş iri buynuzlu, 152 647 baş xırda buynuzlu mal-qaraya və 21 103 baş ata, uzunqulağa və dəvəyə” malik olduğunu qeyd edir (16, c. 289-290; 3, s. 47-48). Bu isə XIX əsrin 80-ci illərdə təkcə Lənkəran qəzasında 255 124 baş mal-qaranın olması demək idi.

Göründüyü kimi, tədqiq olunan dövrdə Lənkəran qəzasının iqtisadi həyatında kənd təsərrüfatının başqa sahələri ilə bərabər qabaq-

cıl yerlərdən birini maldarlıq tutur. Ancaq o öz roluna görə əkinçilikdən geri qalırdı. Maldarlıqla məşğul olma səviyyəsinə görə Azərbaycanın digər qəzalarında olduğu kimi Lənkəran qəzasında da əhalisini müxtəlif qrupa bölmək olar: birinci qrupa əsasən əkinçiliklə məşğul olanları aid etmək lazımdır. Onlar maldarlıqla ancaq əkin sahələrini becərmək və öz ehtiyaclarını ödəmək üçün tələb olunan qədər məşğul olurdular. Demək, bu qrup əmtə maldarlığı ilə məşğul olmurdu, çünki onlar satışa demək olar ki, heç nə çıxarmırdılar. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu qrupa daxil olan, əkinçiliklə məşğul olan bütün kəndlilərin heyvanı yox idi. Heyvanlar əsas etibarilə mülkəarlara və varlı kəndlilərə məxsus idi. Kəndli kütləsinin əsasən 2-3 qoyunu və bəzən də bunda başq bir inəyi olurdu. Qoyunçuluq isə bir təsərrüfat forması kimi qəzanın düzənlik ərazisində yaşayan əhali üçün xarakterik məşğuliyyət forması sayılmırdı. Bu isə o deməkdir ki, əhalin düzən ərazisində yaşayan əhali maldar deyil, başlıca olaraq əkinçi zümərəsinə daxil idi.

İkinci qrupa o kəndlilər daxil idi ki, onlar həm əkinçilik həm də maldarlıqla məşğul olurdular. Burada hər iki təsərrüfat bir birini tamamlayırdı. Ona görə bu qrup əhalini əkinçimaldar təbəqəyə şamil etmək olar.

Üçüncü qrupa daxil olan kəndlilər isə demək olar ki, tamamilə maldarlıqla məşğul olub, bütövlükdə maldar-elat zümərəsinə daxil idi. Mal-qaranın çox hissəsi ikinci və üçüncü qrupa daxil olan kəndlilərin əlində toplanmışdı. Bu zümərdən olan əhali qəzanın başlıca olaraq Zuvand, Driq, Səbican mahalları, ha belə digər dağlıq ərazilərdə məskunlaşmışdı. Onlar əsasən qoyunçuluq, qismən də digər mal-qara cinslərinin saxlanması ilə məşğul idi. İctimai iqtisadi amillərlə yanaşı, təbii-coğrafi şərait bu zümərəyə daxil olan əhalinin yayda yaylağa, qışda qışlağa köçməyə dikdə edirdi. Qəza əhalisinin demək

olar ki, 8 faizi bu zümrəyə daxil idi (3, s.165-166).

Elə mülkədarlar və varlı kəndlilər var idi ki, onların ixtiyarında bir neçə min, bəzən on minlərlə qoyun və başqa mal qara var idi. Onlar mal-qara və onun məhsulu ilə ticarət edirdilər. Deməli, 2 və 3-cü qrupa daxil olan kəndlilər daha çox əmtəə maldarlığı ilə məşğul olurdular, yəni onlar geniş ticarət əşyasını təşkil edən canlı heyvanları və maldarlıqdan əldə edilən məhsulları – süd, pendir, yağ, yumurta, dəri, gön və s. satırdılar.

Lənkəran qəzasında maldarlığın vəziyyəti haqqında ilk məlumata V. Leqkobitovun əsərində rast gəlinir. Müəllif əhalinin təsərrüfat məişətindən bəhs edərək yazır ki, maldarlıq burada əhalinin mühüm gəlir mənbələrində sayılır. Camış, inək, öküz, at, qoyun və keçi demək olar ki, hamının varıdır. Daha sonra o, burada əhalinin 11 min camışı, 14 minədək öküzü, 11 min inəyi, 46 min qoyunu, 7 min eşşək, 17 min atı və 120 baş dəvənin olduğunu qeyd edir (10, s. 221; 3, s. 162). Bununla yanaşı, mənbədə Lənkəran qəzasında böyüklüyü ilə seçilən iribuynuzlu mal-qara cinsinin olduğu və bu cinsdən olan buğaların hər birinin 30-40 rubl gümüş pula satıldığı, qəza camışlarının məhsuldar cinsdən olması ilə yanaşı, at zavodlarının olma-

dığı qeyd edilib, İrandan gətirilən əla cinsli atların burada baha qiymətə satıldığı göstərilir.

Dövrün statistik materiallarında 1843-cü ildən 1858-ci ilədək Lənkəran qəzasında atların sayının 7303 başdan 23785 başa, xırdabuynuzlu heyvanların 35843 başdan, 152755 başa, iri buynuzlu mal-qaranın sayı 31000 başdan 82785 başadək artdığı bəlli olur. Bununla yanaşı, eyni dövrdə qəzada yük məqsədilə işlədilən qoşqu heyvanlarının da sayca artmışdı. Belə ki, 1845-ci ildə qəzada cəmi 132 baş dəvə var idisə, 1858-ci ildə onların sayı 1607 başa, öküzlərin sayı 800 başdan 2594 başa çatmışdı (15, s. 82,86).

Lənkəran qəzanın çəltikçiliyin üstün yer tutduğu düzənlik hissəsində maldarlıq geniş inkişaf etməklə, həm də əkinçilik təsərrüfatının tələbləri baxımından əhəmiyyət kəsb edirdi. Qəzanın Zuvand, Səbican mahallarında isə maldarlıq əhalinin təsərrüfat həyatında birinci və aparıcı rol oynayırdı (15, s. 82,86). Xüsusilə, Səbicanın Peştasar, Şilyavəngi, habelə dağətəyi və maldarlığın əkinçiliyə nisbətən daha sərfəli sayıldığı ərazilərdə bu təsərrüfat daha üstün yer tuturdu. XIX əsrin 80-90-ci illərində Lənkəran qəzasında mal-qaranın ümumi inkişaf mənzərəsi aşağıdakı kimi idi:

İribuynuzlu mal-qara	81.374 baş
Xırdabuynuzlu mal-qara	152.647 baş
At, dəvə və ulaq	21.103 baş
Cəmi:	255.124 baş

(16, s.291; 2, s. 163).

Qəzada maldarlıqla məşğul olan əhali mal-qaranı qış vaxtı qışlaqda, yay vaxtı yaylaqda saxlayırdı. Aprelin ortalarında, otlar qurumağa başlayan zaman maldarlar düzənliklərdən öz sürüləri ilə birlikdə tədricən dağlara qalxmağa başlayırdılar. Yoxsul ailələr dağlara birgə qalxır və bir neçə ailə bir yaylaqda məskən salırdı. Ancaq böyük sürü sahibləri, varlı maldarlar dağlara öz həmkəndlilərdən ayrılıqda qalxırdılar. Yaylaq və qışlaqlar ya dövlətə, ya da ayrı-ayrı varlı sahibkara, çox halda mülkədarlara məxsus idi. Belə bir şəraitdə maldarlıqla məşğul olan yoxsul əhali həmin yerləri günü-gündən bahalaşan qiymətlə icarəyə götürməyə məcbur olurdu (14, s. 10).

Beləliklə, qışlaq və yaylaqlar, ümumiyyətlə otlaqlar iri torpaq sahiblərinin və dövlətin ixtiyarında olduğundan kiçik maldarlar həmin tor-

paqlardan icarə yolu ilə yaxud da müəyyən miqdar pul ödəməklə istifadə edirdi. Belə maldarlar icarə haqqını ödəmək üçün maldarlıq məhsullarını satırdı. Beləliklə, otlaqlardan istifadə haqqının pul ilə ödənməsi onları müflis etsə də, maldarlıq təsərrüfatında əmtəə münasibətlərinin inkişafına təkan vermişdir.

Tədqiq olunan dövrdə əhali təsərrüfatın idarə edilməsi üçün başlıca olaraq iribuynuzlu, ailə daxili tələbatın ödənilməsindən ötrü isə at, ulaq və dəvə kimi heyvanların saxlanması üçün verirdi. Bir nəqliyyat, yükdaşıma vasitəsi sayılan ulaq isə mənbələrin yazdığına görə əsasən Zuvand mahalında geniş yayılmışdı (16, s. 306; 2, s. 164). Əhali başlıca olaraq Türkiyə, gilək, habelə bu iki cinsin cütləşdirilməsi yolu ilə alınan “debyarı” və rus malı adlandırılan inək cinslərindən istifadə edirdi. Rus malı kimi

məlum olan inək cinsləri qəzada başlıca olaraq rus kəndlərində saxlanılırdı. Camış isə qəzanın bataqlıqlarla, qamışlıqlarla zəngin olan dənizsahili ərazilərdə daha geniş yayılmışdı (16, s.307).

Atçılıq yerli əhali arasında müstəqil təsərrüfat sahəsi sayılırdı. Burada atdan başlıca olaraq minin və yük daşıma vasitəsi kimi istifadə edilirdi. Rus kəndlərində isə daha qüvvətli at cinsləri mövcud idi ki, onlardan qoşqu qüvvəsi kimi istifadə edilirdi. Həm də bu at cinsləri yerli atlardan daha baha olub – 300-dən 500 rubla satılırdı (16, s. 310).

Lənkəran qəzasında əhali həm də dövədən istifadə edirdi. Dövədən əsasən qəzanın əsasən maldar əhalisi istifadə edirdi. Qoyunçuluq isə daha çox qəzanın başlıca olaraq Zuvand və Səbican mahalları üçün xarakterik təsərrüfat sahəsi sayılırdı (16, s. 311).

Göründüyü kimi, Lənkəran qəzasında Azərbaycanın digər ərazilərdə mövcud olmuş əksər mal-qara cinləri yayılmış və onlardan

müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmişdi. Qəzada rus kəndlərinin böyük əksəriyyəti maldarlıqdan ibarət olduqlarına görə onlar da donuz saxlamırdılar. Məhz bu səbəblər üzündən qəzadakı onlarca rus kəndində cəmi 600 baş qoyun saxlanılırdı (11, s. 111). Bu da qəzadakı Pravoslavnoye, Pakrovka, Qriqoryevka və Alekseyevka kəndlərinin payına düşürdü (11, s. 316).

Tədqiq olunan dövrdə Bakı quberniyasının maldarlıq təsərrüfatında da birinci yeri qoyunçuluq tuturdu. 1910-cu ildə burada 820282 baş siyahıya alınmış qoyun var idi (12, s. 17). Bunların 17,7 faizi Lənkəran qəzasında cəmlənmişdi. Qəzasında 1903-cü ildə mal-qaranın sayı 229657 baş idisə, 1910-cu ildə onların sayı 234583 başa çatmışdır.

Dövrü mənbələrdə Lənkəran qəzasında mal-qaranın sayı aşağıdakı cədvəldə aydın şəkildə göstərilir (11, s. 107):

	Mal-qaranın ümumi sayı							
	At	eşşək	İri buynuzlu mal-qara	Kəl	Qoyun	keçi	Dövə	donuz
Lənkəran şəhəri	123	8	1231	-	-	-	-	263
Qəzanın əkinçiliklə məşğul olan ərazilərdə	16269	1021	87509	32837	43472	6977	-	2014
Qəzanın əsasən maldarlıqla məşğul olan ərazilərdə	2881	-	8410	5302	37965	2013	368	-
Cəmi:	19273	1129	97150	38390	81437	8990	368	2277

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən rəqəmləri heç də tam düzgün hesab etmək olmaz. Bu rəqəmlər, şübhəsiz, o dövrdə mal-qaranın hesaba alınması yaxşı təşkil olunmadığından, mal-qaranın hamısının siyahıya alınması üzündən tam rəqəmlər hesab oluna bilməz. Bu vəziyyət daha çox qoyunçuluğa şamil etmək olar. Çar statistikasına yaylaqda, qışlaqda və kəndlilərin həyatı təsərrüfatında və başqa yerlərdə olan malların hamısını siyahıya almaq iqtidarında deyildi, bundan əlavə, kəndlilər vergilərdən qorxaraq öz malların miqdarı haqqında çox hallarda düzgün məlumat vermirdilər (5, s. 71).

Maldarlığın əsas sahələri qoyunçuluq, atçılıq və qara mal idi. Bundan başqa qəzada, nisbətən az miqdarda, qatır, eşşək, dövə, keçi və donuz saxlanılırdı. Qoyunların yunu qaba idi.

Zərif yunlu qoyunlar əsasən gəlmə ruslar tərəfindən inkişaf etdirilirdi.

Zərif yunlu qoyunların yunu çox qiymətli idi. Bu yunun qiyməti, Azərbaycanda daha çox yetişdirilən quyruqlu qoyunların yunundan 2-3 dəfə baha idi. Əgər 1910-cu ildə quyruqlu qoyunun yuyulmamış yununun pudu 3-4 manat satılırdısa, zərif yunlu qoyunun pudu 6 manat 50 qəpikdən aşağı olmurdu (6, s. 266-269.).

Rusiyadan Azərbaycana zərif yunlu qoyunlardan başqa digər heyvanlar da gətirilirdi. Məsələn, Azərbaycanda az miqdarda da olsa Cənubi Rusiyadan gətirilmiş cins inəklərə rast gəlmək olardı.

Beləliklə, Azərbaycanda yeni, daha çox məhsuldar heyvan cinsləri yaranırdı. Yerlərdə rus mütəxəssislərinin və idarələrini gördükləri bir çox tədbirlər də maldarlığın inkişafına kömək edirdi. Müstəmləkə istismarına baxmaya-

raq, çar hökuməti rus burjuaziyasının iradəsini yerinə yetirərək təsərrüfatın müxtəlif sahələrin inkişafına kömək edən bir sıra tədbirlər qəbul etməyə məcbur olurdu. Təcrübə stansiyaları, at zavodları, kənd təsərrüfatı sərğiləri təşkil edilir, heyvanlardakı yoluxucu xəstəliyə qarşı mübarizə aparılırdı.

Bakı quberniyasında qoyunlardan başqa mal-qaranın digər növlərinə də (qaramal, atlar, dəvələr və s.) rast gəlmək olurdu. 1910-cu idə burada 83878 baş at var idi. 1897-ci ildə, yəni tədqiq etdiyimiz dövrün əvvəlində isə quberniyada atların sayı 99644 baş təşkil edirdi. Demək, keçən 13 il müddətində quberniyada atların sayı azalmışdır. Bu, Bakı quberniyasında kəndlilərin get-gedə müflisləşməsini göstərirdi. Quberniyada əhalinin hər 100 nəfərinə 11,5 baş at düşürdü ki, bu da quberniyada böyük miqdarda atsız həyətlərin olduğunu göstərir. Bu dövrdə Lənkəran qəzasının həyətlərin 49,9 faizinin atı yox idi (13, s. 67).

Azərbaycanda at olmayan həyatların miqdarının belə böyük olması bir tərəfdən Rusiyadan köçüb gəlmiş kəndlilərdən başqa əhalinin atlardan ancaq minik vasitəsi istifadə etməsilə izah olunurdu. Atlardan nadir hallarda qoşqu üçün istifadə olunurdu. Ağır şeyləri daşımaq və qoşqu işlərində əsas etibarlı ilə qaramaldan, şəhərlərdə isə qatır və uzunqulaqlardan istifadə olunurdu. Digər tərəfdən atsız həyətlərinin sayının çox olması Azərbaycan kəndlilərinin ağır vəziyyəti ilə izah olunmalıdır.

Azərbaycanın bütün ərazisində olduğu kimi Lənkəran qəzasında da mal-qara və onun məhsulu geniş ticarət məhsulu idi. Yerli əhali maldarlıqdan vergiləri ödəmək üçün pul əldə edilirdi. Lənkəran qəzasında mal-qara ticarəti əsas etibarilə üç bazarda cəmlənmişdi. Bunlardan birincisi Hasullı, ikincisi isə Masallı kəndində, digəri isə Prişibdə idi. Bölgələrində fəaliyyət göstərən iri mal bazarlarında satışa çıxarılan mal-qara daxili tələbatı ödəməklə yanaşı, bazarlara gətirilən mal-qara möhtəkirləri-çodarlar (çodarlar - mal-qara alverçiləri. B.K.) alıb Bakıya, quberniyanın xaricinə, Tiflisə, Dağıstana və Cənubi Qafqazın başqa şəhərlərinə də göndərilirdilər. Mal-qara ticarəti sahəsində, qeyd etdiyimiz kimi, birinci yeri Lənkəran qəzasındakı Hasullı bazarı tuturdu. Bu bazarda ildə orta hesabla 200 baş at, 20 min baş qaramal, 12 min baş qoyun və keçi satılırdı. Masallı bazarında isə 800 baş at, 15 min baş qaramal,

11 min baş qoyun və keçi satılırdı. Bu bazarlardan əlavə, ildə bir dəfə (yazda) Prişib kəndində xüsusi camış və kəl ticarəti satışı bazarı təşkil olunurdu. Prişib bazarının camışları və kəlləri gəlmə alverçilər alaraq Qafqazın müxtəlif yerlərinə göndərilirdilər. Bu bazarda hər il 1000 başa qədər camış və kəl satılırdı (11, s. 113-114; 3, s. 63).

1905-ci il 17 yanvar tarixli məlumata görə Lənkəran şəhərində ət məhsulları aşağıdakı qiymətlərlə satılırdı:

Mal əti 1-ci sort 10 qəpik, 2-ci sort 8 qəpik, qoyun əti 12 qəpik, keçi əti 8 qəpik, əridilməmiş qoyun quyruğu piyi 20 qəpik, əridilməmiş mal piyi 12 qəpik, mal kəlləsi beyni ilə 35 qəpik, beyinsiz 10 qəpik, böyük mal-qaranın dilinin funtu 10 qəpik, ayaq – 20 qəpik, qoyun kəlləsi, ayaqları və icalatı 10 qəpik, can əti 12 qəpik satılırdı (1, f. 50, siy., 1, iş 270, v. 2.).

1905-ci il iyulun 2-ə olan məlumatlara müəyyən məhsullarda cüzi qiymət dəyişikliyi olmuşdur. Belə ki, mal əti 1-ci sort 8 qəpik, 2-ci sort 8 qəpik, qoyun əti 12 qəpik, keçi əti 8 qəpik, əridilməmiş qoyun quyruğu piyi 20 qəpik, mal piyi 12 qəpik, mal kəlləsi beyni ilə 35 qəpik, beyinsiz mal kəlləsi 25 qəpik, iribuynuzlu mal-qaranın dilinin funtu 8 qəpik, ayaq – 20 qəpik, qoyun kəlləsi, ayaqları və icalatı 10 qəpik, can əti 12 qəpik idi (1, f. 50, siy., 1, iş 270, v. 5).

Beləliklə, tədqiq olunan dövrdə maldarlıq təsərrüfatında hələ də yarım patriarxal və yarım feodal münasibətlərinin, yarımköçəri həyatının mövcud olmasına baxmayaraq maldarlıq Azərbaycan iqtisadiyyatında görkəmli yer tutur və maldarlıqdan alınan məhsul əsasən əmtəə xassəsi daşıyırdı. Bu ticarət alverçilərin, kənd burjuaziyasının əlində toplanmışdı. Bundan alınan məhsul – yağ, gön, süd məhsulları, nəhayət yun geniş ticarət şeyləri olub, əsasən bazar üçün istehsal edilirdi. Az olsa, süd təsərrüfatı da inkişaf edir, süd və ondan hasil edilən məhsulun bir hissəsi yerli şəhər bazarlarında satılırdı. Süd təsərrüfatının inkişafı maldarlığın intensiv yüksəlişini göstərən əsas əlamətlərdən biridir. Beləliklə, tədqiq edilən dövrdə Azərbaycanın maldarlıq təsərrüfatına zəif də olsa kapitalist münasibətləri daxil olmuşdusa da, maldarlar əsasən yarımpatriarxal, yarımfeodal məişətdən uzaqlaşma bilməmişdilər.

Azərbaycanda maldarlığın inkişafında sərğilərin də az əhəmiyyəti olmamışdı. 1914-cü ildə “Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyəti”nin

heyvandarlıq bürosu sağlam heyvanların 4-cü rayon sərəgisini açır. Bu sərəginin iştirakçılarından biri yazır ki, sərqi bütün ətraf kəndlərdə yaşayan əhalinin nəzər-diqqətini cəlb etmişdi. Sərgidə iştirak edən yaxşı cins heyvanların sahibləri mukafatlandırıldı. Kəndlilər sərgiyə yalnız fəxri ad və yaxud pul mukafatı almaq üçün deyil, eyni zamanda təzə bir şey görüb eşitmək və öz ehtiyaclarını bildirmək üçün də gəlirdilər. Bunu, hər gecə çoxlu adamın iştirak etdiyi kənd təsərrüfatı müşavirələri aydın göstərirdi. Bu müşavirələrdə digər xalqlarla yanaşı azərbaycanlılar iştirak edirdilər (7, s. 6). Sərgiyə gətirilən 210 baş heyvandan 94-nü yerli azərbaycanlı kəndlilər gətirmişdi (8, s. 9). Sərgilər, aqronomlara və zootexniklərə köməklik göstərir, heyvandarlıqda olan mənfə və müsbət cəhətləri görməyə yardım edir və malların cinsini yaxşılaşdırmaq üsullarının təbliğinə kömək edirdi (2, s. 221).

Bu tədbirlərin çox cüzi olmasına baxmayaraq Azərbaycanda heyvandarlığın inkişafına müəyyən köməklik göstərirdi. Lakin heyvanlar arasında yoluxucu xəstəlikləri yayılması maldarlığın inkişafına ciddi surətdə maneçilik törədir. Bu xəstəliklər Azərbaycana İrandan keçirdi. İranda bu xəstəliklər qarşı mübarizə aparmaq üçün heç bir əsaslı tədbir görülmürdü.

XIX əsrin sonunadək Azərbaycanda da heyvanlar arasında taun xəstəliyinin yayılma-

sına qarşı heç bir mübarizə aparılmırdı. Mübarizə əsasən 1899-cu il fevralın 1-dən başlamışdı. Taun ilə mübarizə haqqındakı 1879-cu il 1 iyul tarixli qərar həmin vaxtdan etibarən Zaqafqaziyada da həyata keçirilməyə başlamışdı (4, s. 66). 1901-ci ilin martında Yelizavetpol şəhərində inzibati idarələrin müdirləri və baytar mütəxəssislərin müşavirəsi olmuşdu. Bu müşavirə, heyvan taunu ilə müvəffəqiyyətlə mübarizə aparmaq üçün quberniyada olan bütün malları siyahıya almaq yolu ilə onları hesabını almağı qərara aldı. Müşavirə eyni zamanda "Zaqafqaziyada buynuzlu mal-qara arasında taunun yayılmasına qarşı mübarizə tədbirləri və baytar-sanitar nəzarəti haqqında əsasnamə"nin layihəsini tərtib etdi. Bu layihə 1902-ci ildə təsdiq olundu. Əsasnaməyə görə taunla mübarizə məntəqələri yaradıldı. Xüsusən İran sərhədində olan məntəqələr taunun Azərbaycana yayılmasına qarşı mübarizədə müəyyən rol oynayırdı.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, tədqiq olunan dövrdə regionda maldarlıq geniş ticarət predmetinə çevrilə bilmişdir. Bu baxımdan, heyvan və ət-süd məhsulata geniş ticarət əhəmiyyəti daşıyırdı. Bundan başqa, maldarlıq bazara yun da verirdi. 1914-cü il məlumatlarına görə, son bir il ərzində Lənkəran qəzasında mal-qara və onlardan alınan müxtəlif növ məhsulların satış qiyməti aşağıdakı kimi idi (11, s. 118):

	Qışda Rubl.	Yazda Rubl.	Yayda Rubl.	Payızda Rubl.
Bir yük daşıma öküzü	46	50	50	40
Kəl	75	80	80	70
Yük atı	65	70	75	70
Sağmal inək	40	45	45	35
Bir illik böyük donuz	10	12	12	14
Sadə qoyun	6	7	7	6
Qoyun ətinin bir pudu	5,64	5,48	5,66	5,90
Mal əti (1 kq)	3,35	3,20	3,20	3,30
Təzə yağ (1 kq)	14,00	12,00	12,00	14,00
Yerli pendir (1 kq)	5,00	5,50	6,00	6,00
Yunun çəkisi	6,00	4,00	4,50	4,50

Azərbaycanda istehsal olunan yunun bir hissəsi yerli kустar sənayesində işlənirdi. Bu sənaye sahəsi parça toxumadan, müxtəlif yun və xalça məhsulları hazırlamaqdan ibarət idi. Ondən iplik, şal, cicim, palaz, xorçum, çuval, xalça, at çulu və s. hazırlanırdı. Əhali bu şeylərin çoxunu satmayıb, özü işlədir, qalan hissəsini isə kiçik alverçilərə və tacirlərə satılırdı.

Onlar bu malları Dağıstana, Tiflisə və s. yerlərə aparılırdı.

Beləliklə, maldarlıq Azərbaycan iqtisadiyyatında görkəmli yer tuturdu. Feodal-patriarxal münasibətlərin hökm sürməsinə, alaçılıq yarım köçərilərin olmasına baxmayaraq, heyvandarlığın məhsulu, sözün əsil mənasında, satılıq xarakter daşıyırdı. Heyvandarlıq məhsulları ticarəti alverçilərin – kənd burjuaziyasının əlində

idi. Ticarət maldarlığın əsas formasını “qabayunlu qoyun yetişdirilməsi” təşkil edirdi. Qoyunçuluq məhsulları olan ət, dəri, süd məmulatı və yun geniş surətdə satışa gedirdi.

Göründüyü kimi bütün dövrlərdə olduğu kimi XX əsrin əvvəllərində Lənkəran qəzasında əkinçilik kimi maldarlıq da bir təsərrüfat sahəsi kimi bir-birini tamamlayaraq inkişaf etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivli.

2. Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi və onun mütərəqqi iqtisadi və mədəni nəticələri (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1956, 254 s.

3. Cavadov Q. Talışlar (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, Elm, 2004, 616 s.

4. İsmayılov M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, 1960, 240 s.

5. Кавказский календар, 1897, отдел V, с. 71.

6. Кавказский календар 1917, с. 266-269.

7. Кавказское сельское хозяйство. № 12, 1914.

8. Кавказское сельское хозяйство. № 18, 1914.

9. Кистинев Д.А. Экономический быт государственных крестьян Ленкоранского уезда, Бакинской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, 1887, т. VII, с. 535-764.

10. Легкобытов В. Талышинское ханство. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб, 1836, ч. III, 175-254.

11. Очерк сельского и лесного хозяйства Ленкоранского уезда Бакинской губернии. Баку: 1914, 231 с.

12. Обзор Бакинской губернии за 1910 г.

13. Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Тифлис, 1899.

14. Скотоводство и ветеринарный надзор в губерниях и областях Закавказского край. Тифлис, выпуск I, 1913 г.

15. Сумбат-Заде. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1958, 364 с.

16. Труды Кавказского общества сельского хозяйства. Тифлис, 1889, № 5-6.

РЕЗЮМЕ

Б.Б. Керимов

Развитие скотоводческого хозяйства в Лянкяранском уезде (1900 – 1914 гг.)

Ключевые слова: Лянкяранский уезд, царская Россия, сельское хозяйство, скотоводческое хозяйство

В статье исследуются особенности развития скотоводческого хозяйства в Лянкяранском уезде, являющемся юго-западным регионом Северного Азербайджана. Лянкяранский уезд с древнейших времен был краем земледелия и животноводства. Прекрасные горные луга уезда, с одной стороны прилегающие к побережью Каспия, а с другой – охваченные грядой Талышских гор, являясь плодородными зимними и летними пастбищами, способствовали также развитию как земледелия, так и животноводства. С этой точки зрения, земледелие и скотоводство, развиваясь как взаимодополняющие формы хозяйственной деятельности, превратились в ведущие отрасли сельского хозяйства.

SUMMARY**B.B.Kerimov****The development of livestock farming in Lenkaran district (1900 - 1914 years.)***Keywords: Lenkaran district, Tsarist Russia, agriculture, pastoral economy*

The article examines the characteristics of livestock farming in Lankaran district, which is south-western region of northern Azerbaijan. Lenkaran district from ancient times has been the edge of agriculture and animal husbandry. Beautiful mountain meadows County on one side adjacent to the coast of the Caspian Sea, and on the other - covered ridge Talysh mountains, being a fertile winter and summer pastures, also contributed to the development of both crops and livestock. From this perspective, agriculture and animal husbandry, developing as a complementary form of economic activity, have become a major sector of agriculture.

УОТ 94”16/18”

ОЛЕГ КУЗНЕЦОВ*(Высшая школа (институт) социально-управленческого консалтинга (Россия, Москва))***АЙСОРЫ В ИСТОРИИ РОССИЙСКИХ ВЛАДЕНИЙ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ:
СОДЕРЖАНИЕ И ПОСЛЕДСТВИЯ КОНКУРЕНЦИИ ХРИСТИАНСКИХ
МИЛЛЕТОВ ИСЛАМСКОЙ ОЙКУМЭНЫ ЗА ПРАВО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ В
РОССИЙСКОЕ ЗАКАВКАЗЬЕ В XIX СТОЛЕТИИ**

Ключевые слова: айсоры, армяне, прозелетизм, Кавказ, переселение, Ассирийская церковь Востока, армяно-григорианская церковь, халдейская католическая церковь, евангелические проповедники, православные миссионеры, Урмия, Салмас, Койласар.

Одним из факторов религиозного многообразия Закавказья в XIX столетии, сохранившегося вплоть до наших дней, стало переселение в этот регион национально-религиозной общности айсоров или ассирийцев, являющихся на сегодняшний день представителями одного из наиболее древнейших народов Евразии, сохранивших свою самобытность благодаря конфессиональной самоизоляции в структуре Ассирийской Апостольской церкви Востока или несторианской церкви, свойственной практически всем семитским народам, сформировавшимся вследствие исповедования одной из раннехристианских (дохалкидонских) религий и вынужденных веками существовать в условиях господства ислама как единственной государственной религии и основного источника права в мусульманской ойкумене. В силу этого обстоятельства айсоры оказались подобны армянам и представителям группы албанских народов Закавказья, но в отличие от последних с приходом Российской империи в этот регион Передней Азии они сохранили свою этнорелигиозную идентичность, автохтонность и самобытность, чего нельзя сказать о многочисленных коренных жителях этого региона, также исповедовавших одно из ответвлений раннего христианства, подвергшихся в 1830-х годах если не насильственной, то принудительной арменизации в соответствии с нормами законодательства Российской империи.

Айсоры в контексте нашего исследования о «религиозных войнах» христианских конфессий в Закавказье интересны тем, что они для этого географического региона, по-

добно армянам, также по антропологическому признаку являющимся семитами, а по конфессиональному – ранними христианами, оказались пришлым населением, перебравшимся на жительство только после перехода его территории под юрисдикцию Российской империи, проводившей в отношении горских и закавказских народов политику христианизации или христианской ассимиляции, являвшейся по своей сути колониальной и даже экспансионистской. Важнейшим инструментом практической реализации политики христианской ассимиляции местного населения, являвшегося в основной своей массе приверженцами ислама или язычества, стало организованное массовое и во многом одномоментное переселение представителей сразу нескольких малых христианских народов Передней Азии, проживавших в мусульманском окружении, на вновь присоединенные к Российской империи земли Закавказья в 1830-е годы. Основную массу переселенцев составляли османские и персидские армяне, но во втором эшелоне за ними следовали айсоры, как и армяне, считавшиеся религиозно близкими остальному христианскому миру элементами.

Айсоры, подобно армянам, в мусульманской ойкумене представляли собой миллет или народ-церковь – замкнутую этноконфессиональную корпорацию, обособленную от внешнего мира одновременно и по этническому (культурологическому), и по религиозному (идеологическому или мировоззренческому) признаку. В историю человеческой цивилизации она вошла под име-

нем «Святая Апостольская Соборная Ассирийская церковь Востока», хотя имела и целый ряд синонимичных обозначений – «сиро-персидская церковь» или «несторианская церковь» (это название было наиболее распространено в административно-бюрократическом документообороте Российской империи), в соответствии с которым ее адепты наряду с этнонимом «айсоры» именовались также «несториане». Возникнув в I веке н.э. как секта или обособленная школа христианства, основанная одним из учеников Христа, не имевших статуса апостола, она прошла свой путь исторического развития, пережив многочисленные взлеты и падения, но за всю свою многовековую историю так и не перешагнув грань, отделяющую мелкую теократическую автокефалию от церкви, способной в своем лоне сформировать политическую нацию. Мы не станем объяснять причин этого и ограничимся лишь констатацией соответствующего факта, поскольку это выходит за рамки тематики нашего исследования, но скажем здесь лишь о том, что действия духовных и светских иерархов айсоров, искавших на всем протяжении первой половины XIX столетия покровительства Российской империи и ее администрации на Кавказе, являются прекрасной иллюстрацией ни на минуту не прекращающейся борьбы, которая велась между автокефальными теократиями христианских миллетов исламского мира между собой в надежде на обретение новых благ со стороны более сильных и могущественных христианских государств.

Большинству наших современников айсоры неизвестны ни как антропологический или этнический, ни как конфессионально-религиозный самобытный феномен, а поэтому мы считаем необходимым рассказать об этой этнорелигиозной общности более подробно, чтобы у нынешнего читателя сложилось адекватное представление об объекте нашего исследования. При этом мы вынуждены констатировать крайне скудное, почти ничтожное количество исследований по истории этой этнорелигиозной корпорации, опубликованных на русском языке, а тем более – относящихся к хронологическому периоду нашего исследования. Большинство исследований по истории этого христи-

анского миллета исламской ойкумены принадлежат перу выдающегося советского ученого-ориенталиста, члена-корреспондента АН СССР Н.В. Пигулевской [9], но все они содержат сведения по истории этой церкви до османского завоевания Передней Азии, а поэтому для нашего исследования особого значения не имеют. Список же использованных нами исследований ограничивается работами трех авторов – В.В. Болотова [3], Н.Н. Селезнева [12] и православного епископа Софонии (Сокольского) [14, 15], главы миссии Русской православной церкви в Северной Персии в последней трети XIX века, содержащими фрагментарные и очень ограниченные по объему информации сведения об устройстве этноконфессиональной корпорации «несториан» во второй половине XVIII – XIX столетии. Как социально-антропологическая общность, а не как национально-религиозная группа айсоры стали объектом описания академических статей А.А. Арутинова [2], Е.А. Лалаяна [7], Я.Д. Маломы [8], Б.И. Шелковникова [16], В.К. Штида [17], П. Эйвазова [19]. Комплексный анализ результатов изучения этнографического наследия айсоров дан в предисловии и комментариях К.П. Матвеева (Бар-Маттея) к коллекции ассирийских сказок «Истребитель колючек», опубликованных Главной редакцией восточной литературы издательства «Наука» в 1974 году, представлявших собой знаковый рубеж в изучении историко-культурного наследия этого народа [5]. Из работ по истории этого миллета, опубликованных на английском языке, наиболее информативными для нас показались работы британского англиканского миссионера Дж.П. Баджера (G.P. Badger) [21], Дж.Д. Мукена (G.D. Mooker) [22], более известного под своим церковным именем айсорского церковного иерарха Маар Апрем (Mar Aram) [24], а также американского протестантского проповедника Джастина Перкинса (Justin Perkins) [25, 26, 27], написанные им лично и в соавторстве. Все эти работы позволили нам составить краткий обзор истории миллета Ассирийской церкви Востока до начала XIX века. Информация, почерпнутая нами у этих авторов, была дополнена сведениями, содержащимися в многотомной монографии неперменного секретаря Рос-

сийской Академии наук, члена Военно-ученого комитета при Главном штабе Российской Императорской армии генерал-лейтенанта Н.Ф. Дубровина «История войн и владычества русских на Кавказе» [4]. Главным источником информации по истории взаимоотношений адептов этой церкви и российской имперской администрации на Кавказе является многотомное издание «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией» (т. II, IV, V, VII, VIII, X, XI) [1], на страницах которого опубликованы документы административного делопроизводства, появившиеся как результат взаимоотношений российских должностных лиц и светских иерархов айсоров.

Несмотря на кажущееся многообразие публикаций имперского периода российской историографии, касающихся верований, социальной организации, уклада жизни и быта миллета айсоров-несториан, абсолютно все из них имеют описательный, а не аналитический характер, который позволяет оценивать состояние этого народа-церкви в конкретные моменты времени, но при этом не дает возможности выявить и понять причин, вектора и динамики развития социальных процессов внутри и вокруг этой этноконфессиональной корпорации. Фактически, следует говорить о том, что до сих пор нет комплексного научного исследования, объясняющего, отчего и почему в течение одного-полутора столетий в регионе Передней Азии утратил свои позиции один из многочисленных христианских народов, имевший до этого стабильную социальную структуру, уклад хозяйственной жизни, ушел в рассеяние (диаспору), утратив при этом свой вес и значение для человеческой цивилизации. Тема этноконфессионального противостояния, конкуренции и конфронтации при рассмотрении этих процессов будет играть далеко не последнюю роль. Мы ставим перед собой цель показать, как внутривидовая борьба между христианскими миллетами в исламской ойкумене влияет на исторические судьбы победителей и проигравших.

Ассирийская Церковь Востока зародилась в первые века христианства в среде арамеоязычных христиан Сирии и Месопотамии, геополитически разделенных между двумя древними империями – Римской и

Персидской. Церковная традиция считает, что апостолы Петр, Фома, Фаддей и Варфоломей в разное время благовествовали в этом регионе. Огромная роль в становлении Церкви Востока отводится апостолу Аддаю (Мар Аддай) из числа так называемых «72 учеников», проповедовавшему в Северной Месопотамии между 37-65 гг., с именем которого связано первое в мировой истории принятие христианства в качестве государственной религии в Эдессе (Урхай, Урфа), столице небольшого сирийского государства Осроена при царе Абгаре V Укама. Ученики Мар Аддая – Мар Аггай (65-87 гг.) и Мар Мари (88-121 гг.) – продолжили его миссионерскую деятельность на территории Месопотамии, и именно при Мар Мари произошло укоренение Церкви Востока в столице парфянского Ирана Селевкии-Ктесифоне, поэтому он, наряду с его учителем Мар Аддаем, считается истинным покровителем и основателем престола Церкви Востока, с полным правом называемой Апостольской Церковью. Благодаря им предки современных ассирийцев приняли христианство, найдя в нем возможность самоидентифицироваться и оттолкнуться как от греко-римского язычества на Западе, в Сирии и северо-западной части Месопотамии, так и от зороастризма, господствовавшего на Востоке, в тогдашнем Иране.

Первоначально христианство на Востоке развивалось в относительно спокойных условиях, по сравнению с теми гонениями на христиан, которые имели место на римском, эллинистическом Западе. Однако с потерей Эдессой политической независимости в 216 году и приходом к власти в Иране персидской династии Сасанидов в 226 году в жизни христиан Востока наступили тяжелые времена гонений и преследований. Первоначально они начались еще при царе Бахраме II (276-293 гг.), но особо тяжелый сорокалетний период гонений и преследований христиан по всему Ирану начался при царе Шапуре II в 339 году и продолжался вплоть до его смерти в 379-м. К этому периоду относится широко известный в христианском, в том числе православном, мире факт мученичества селевкийского католикоса Мар-Шиммуна (Симеона) Бар Саббаэ и приближенных к нему епископов, священ-

ников и мирян. Благодаря этому событию потомкам Мар-Шиммуна удалось сплотить вокруг себя айсоров и создать впоследствии собственную теократию, которая и стала в последней четверти XVIII – начале XIX веком субъектом взаимоотношений с российской имперской администрацией на Кавказе.

В редкие периоды, когда гонения на христиан прекращались, они находили в себе силы для возрождения своей Церкви. Так, мирная передышка на рубеже III-IV веков позволила им объединиться в единый патриархат под главенством епископа Селевкии-Ктесифона Бар Аггая, который около 315 года принял титул католика христиан Персии. В 410 году, когда Византия и Персия находились в состоянии мира, в Селевкии-Ктесифоне был созван собор под председательством католика Мар Исхака, на котором были приняты Символ веры и каноны Никейского (325 г.) и Константинопольского (381 г.) соборов, а также некоторых поместных – Гангрского, Антиохийского, Лаодикийского. Эти каноны были еще раз одобрены на соборе Мар Явалахи в 420 году, а на следующем соборе патриарха Мар Дадишо в 424 году была окончательно подтверждена изначальная независимость престола Церкви Востока по отношению к патриаршим престолом, расположенным на территории Римской империи.

Исторически Церковь Востока тяготела к «чистому» диофизитству антиохийской формы христологии (т.е. теологического учения о сущности Иисуса Христа – *О.К.*), сформулированному Феодором Мопсуестским. В этом учении делался особый акцент на совершенстве как Божественной, так и человеческой природ во Христе. Поэтому, осуждение в 431 году собором в Эфесе константинопольского патриарха Нестория, продолжателя линии Феодора Мопсуестского, вызвало негативную реакцию в Церкви Востока, а после изгнания сторонников Нестория из Византийской империи императором Зеноном (474-491 гг.) и их массового исхода в Персию, отношения между Церковью Востока и Церковью Восточно-Римской империи стали ухудшаться, и они практически отошли от общения друг с другом. С тех пор, несмотря на то, что Церковь Востока никогда официально не принимала учения Нестория, кото-

рое лишь отчасти совпадало с ее собственным богословием, в остальном христианском мире за ней на многие века закрепилось название «несторианской» или «секты несторианского закона», а ее адепты стали называться «несторианами», что также нашло свое отражение в соедержании документов, опубликованных в разных томах «Актов, собранных Кавказской археографической комиссией».

Возникновение и активное распространение ислама и превращение его в государственную религию в большинстве стран Большого Ближнего Востока привело к гонениям со стороны мусульман на адептов Ассирийской церкви Востока. К XVI веку территория ее пребывания сократилась до районов проживания ассирийцев в горах Хаккяри на юго-востоке современной Турции и прилежащих к ним Мосульской равнине в современном Ираке и района Урмии и Салмаса в нынешнем Иране. Кроме того, от резни и преследований уцелели церковные епархии айсоров на Кипре и в Индии. В отличие от других христианских церквей у айсоров присутствовала династическая традиция наследования патриаршего престола, когда после смерти патриарха его должность передавалась к одному из его племянников, что в 1552 году стало причиной церковного раскола, продолжавшегося два с половиной столетия, вплоть до 1804 года, во время которого часть церкви, именовавшаяся «ассирийской», была автокефальной, а другая ее часть, получившая название «халдейской», заключила унию с римско-католической церковью, однако к интересующему нас периоду времени этот раскол был преодолен и уже никак не влиял на отношения айсоров к Российской империи. Российским властям и военным пришлось общаться с несторианами-айсорами, являвшимися персидскими и османскими подданными, которых раскол в церкви коснулся опосредованно или не коснулся вообще, поскольку отколовшиеся униаты-халдеи проживали в основном на Мосульской равнине, не будучи связанными с айсорами-горцами экономическими или семейными отношениями.

Начиная с XVII века, духовно-административным центром айсоров являлось селение Кочанис (ныне – Конак), буквально оз-

начавшее в переводе с ассирийского языка «святое место», в санджаке Хаккьяри вилайете Ван Османской империи (ныне ил Хаккьяри Турецкой республики). Здесь айсоры-несториане создали теократическое правление во главе с патриархом из династии Мар-Шимун (Мар-Шимуная), в руках которого была сконцентрирована не только вся духовная и светская, но еще и военная власть, передаваемая по наследству внутри одного рода от дяди к племяннику [2, с. 90-91]. Забегая несколько вперед, скажем, что в российской делопроизводственной традиции XIX столетия фамилия этого рода айсорских правителей воспринималась как автохтонное наименование их должности, поскольку приходившие на российские границы на Южном Кавказе представители этого народа-церкви по именам их никогда не называли, а для обозначения своего духовно-административного лидера всегда использовали название его рода, поэтому впоследствии при цитировании документов мы будем не раз встречать упоминание такого адресата как «маршимун айсорского народа».

Первое известное нам документальное зафиксированное в бюрократическом делопроизводстве упоминание о появлении айсоров как этноса и айсорского духовенства как его организующей силы в зоне российского геополитического влияния в Закавказье датируется 1805 годом и относится к тому времени, когда главой российской имперской администрации на южной окраине Российской империи за Большим Кавказским хребтом был генерал от инфантерии князь П.Д. Цицианов. Среди российских ученых первым на этот исторический сюжет обратил внимание известный историк и этнограф, неприменный секретарь Российской Академии наук, член Военно-ученого комитета при Главном штабе Российской Императорской армии генерал-лейтенант Н.Ф. Дубровин в своем многотомном исследовании «Истории войн и владычества русских на Кавказе». Описывая военно-административную деятельность князя П.Д. Цицианова, он сообщает об этом так: «Таким образом, начало 1805 года, подобно началу 1804 года, ознаменовалось поступлением в подданство России многих закавказских владений, и князь Цицианов приобрел к себе такое дове-

рие, что даже многие ханы за Араксом, как например, тавризский и карадагский, предлагали ему свои услуги. Народ айсорский, христианского исповедания, желал также переселиться в Грузию и просил о высылке 300 человек войска к Хою, чтобы под его прикрытием переселиться в числе 4000 семейств со всем своим имуществом и скотом.

Князь Цицианов писал епископу Иоанну, начальствующему этими переселенцами, и айсорскому патриарху Петру, что как остальные 16000 народа могут повергнуться гонениям и мукам, то приглашал их всех к переселению, тем более что, соединившись вместе, им будет легче отразить преследование мусульман» [4, т. IV, с. 431].

Н.Ф. Дубровин объяснял стремление айсоров к переходу в подданство России политическим неустройством Персии, усиливающимся самовластием Баба-хана (Фетх-Алишаха – *О.К.*), «безумно свергавшего многих ханов силою», однако знакомство с историческими документами, дошедшими до наших дней благородя деятельности Кавказской археографической комиссии, заставляют рассматривать этот исторический сюжет под совершенно иным углом зрения. Так, инициаторами перехода айсоров под власть российского государства и переселения части этого народа на территорию недавно присоединенной к Российской империи Грузии, выступили отнюдь не церковные иерархи айсоров, как это описывает в своей монографии неприменный секретарь Российской Академии наук, а исключительно светские феодалы этого народа. Об этом со всей определенностью свидетельствует написанное на грузинском языке представление мигдисы Хурмузиса, сына мелика Юнуса, поданного на имя Главнокомандующего в Грузии, инспектора Кавказской укрепленной линии и Астраханского генерал-губернатора князя П.Д. Цицианова 10 марта «хромикона 493», т.е. 1805 года, в котором он сообщает: «Мы живем от Хоя в расстоянии одного дня; нас 4000 дымов христиан Грузинского исповедания; с тех пор как над Грузией распростерся покров все милостивого Государя, мы молимся о нем Богу в наших церквах, коих у нас 120; как можно, что он и нам сделал милость, избавив нас от татар. Когда вы изволили прибыть в Эривань (речь идет об осаде и штурме Эри-

ванской крепости частями российского Грузинского корпуса в июле-сентябре 1804 года – *О.К.*), и красноголовые (персияне) (в действительности – кызылбаши, подданные персидского шаха тюркской этнической принадлежности – *О.К.*) извели вашу силу и твердость, они стали к нам подозрительны и мучают нас жесточайшим огнем, отнимают у нас жен и дочерей, ругают нашу веру и постоянно угрожают нам смертью и злым обращением. В Урмии есть три мелика: первый мелик Исаак, второй мелик Исахан, а третий мелик – мой отец, мелик Юнус. Сами извольте знать, письма оттуда нельзя отправлять и не можем, если узнают, разорят нас в конец; оттого-то мелики те не послали вам письма, а оправили меня; они с великою мольбою умоляют вас: помогите и избавьте сколько христиан. Находящийся здесь ныне урмийский паша – племянник Иса-хана; если этот мой доклад окажется ложным, то задержите нас здесь и изрубите на куски» [1, т. II, с. 279].

Абстрагируясь от основной темы нашего исследования, следует сказать, что данный документальный источник крайне интересен в контексте изучения этногенеза азербайджанского народа. Упоминание в тексте письма «татар» и «кызылбашей», от власти которых, по словам мигдисы Хурмузиса, стремились освободиться айсоры, свидетельствует о том, что политическая власть в Хойском и Урмийском ханствах принадлежала не этническим персам или фарсам, а находилась в руках представителей племенной аристократии различных тюркских народностей, которые управляли подконтрольными ими территориями в статусе административно независимых вассалов персидского шаха. Тюрки во всем своем племенном разнообразии, для обозначения которого использовался этноним «кызылбаши», в начале XIX века представляли собой титульный этнос или этническую корпорацию (совокупность родственных друг другу этносов) по обоим берегам Аракса, находившуюся лишь в формально-правовой зависимости от властей Тегерана...

Из процитированного выше текста прошения о принятии айсоров в российское подданство и о разрешении им переселиться в пределы российских владений в Грузии,

инициатива об этом исходила или от представителей младшего поколения христианских старшин Урмийского ханства, что маловероятно, исходя из патримониального характера власти в то время, или непосредственно от самих меликов, при этом действовали они независимо от своих церковных иерархов. Данное обстоятельство, весьма нетипичное для поведения представителей немусульманских народов Персидского шахства, заставляет искать ответ на вполне резонный вопрос о том, почему именно светские феодалы, а не духовные иерархи инициируют вопрос о переселении пятой части народа – 4000 семейств из 16000 – в Россию, тогда как основная масса этого этноса явно не имеет желания делать это?

Как представляется, главная причина заключалась в том, что в начале июля 1804 года на сторону России перешел Джафар-Кули-хан хойский, принявший самое деятельное участие в осаде Эривани. Его жена была захвачена и удерживалась Келб-Алиханом нахичеванским, отомстить которому обиженный муж надеялся с помощью российских войск [4, т. IV, с. 327]. Айсорские мелики, обратившиеся за военным и административным покровительством к князю П.Д. Цицианову, проживали во владениях Джафар-Кули-хана хойского, переход которого на сторону Российской империи, естественно, не мог не вызвать репрессий со стороны верховной персидской власти в отношении его подданных. Безусловно, свою существенную роль сыграл здесь и религиозно-конфессиональный фактор: айсоры, будучи «христианами Грузинского исповедания», и в особенности – их земельная аристократия, могли и, как мы это видим из текста представления мигдисы Хурмузиса, сына мелика Юнуса, были готовы последовать за своим ханом, перевезя к новому месту обитания все свое движимое имущество, с чем персидская администрация, что совершенно очевидно, согласиться не могла, особенно в условиях военного времени. Персидские власти сделали все возможное для того, чтобы максимально воспрепятствовать сообщению беглого хана со своими подданными, наиболее неблагонадежными из которых с точки зрения кызылбашей были айсоры-христиане, и в первую очередь – не духов-

ные лица, связанные с администрацией сбором джизьи со своей паствы, а именно светские старшины, благополучие которых напрямую зависело от объема сохраненного за собой движимого имущества. Поэтому-то именно они и выступили инициаторами переселения айсоров в Грузию, чтобы сохранить свою собственность и социальный статус, находящиеся в то время в Хое под реальной угрозой.

Однако князь П.Д. Цицианов, будучи представителем грузинского царского дома, не мог не знать того, что в исламском мире все немусульмане-гяуры в государственной и общественной жизни обособлялись и бытовали в форме религиозных общин или миллетов – самоуправляемых этнорелигиозных корпораций, осуществлявших во взаимоотношениях с мусульманским государством административно-фискальные функции. Поэтому не светские, а именно духовные феодалы были истинными управителями этих народов. Прекрасно осознавая это, князь П.Д. Цицианов, получив представление мигдисы Хурмузиса, с ответом обратился не к его отцу, а к духовным предстоятелям – епископу Иоанну и айсорскому патриарху Петру. Письмо князя Цицианова к первому из них, адресованное помимо него еще и «почтенным меликам, также и народу айсорскому» было отправлено 18 марта 1805 года, а второму – более конфиденциальной формы – два дня спустя, 20 марта. Оба этих письма, на первый взгляд, почти не отличаются по форме и содержанию, но при более пристальном рассмотрении обнаруживаются различия в содержании текста весьма примечательного и поэтому принципиального характера.

Итак, обращаясь к айсорскому епископу Иоанну, князь П.Д. Цицианов писал:

«Почтенного мелика Юнуса сын объявил мне, главнокомандующему высокочтимыми российскими войсками и главноуправляющему от Каспийского до Черного моря и от реке Волги до Аракса и Куры, что вы, ваше преосвященство, вы, почтенные мелики и весь во Христа Спасителя исповедуемый айсорский народ, просите меня, яко христианских войск начальника, дать вам помощь на освобождение из рук неверных и дабы поселиться в Грузии, яко земле России и ангелоподобному, всесильному, небес равному Го-

сударю государей и христианскому императору принадлежащей; что помощь сия должна состоять в том, что 300 человек российского войска пришли в Хой, куда придете вы со всем своим семейством, имуществом и скотом. Да будет воля Всемогущего Бога и прежде всех рожденного Его сына Христа Спасителя в сем деле и намерении ваших, но не словесное, а письменное объявление от всех вас на армянском или татарском языке о ваших нуждах потребно, – как и о том, сколько на помощь вашу в Хой привести войска надлежит и о всем подробно; потом не излишне здесь помянуть и о том, что по освобождении паствы епископа Иоанна, по объявлению сказанного меликова сына в 4000 домов состоящей, остающиеся айсорского народа люди со святым патриархом в 16000 домах состоящие потерпят гонения и муки, чего ради прилично бы и их призвать в общество свое, тем паче, что большое число из Урмийского ханства освобождающихся удобнее смогут себя защитить до соединения с российским войском в Хое. Жду ответа от братьев моих во Христе и прошу Его всеильную благодать, да покроет вас до переселения в христианскую землю щитом силы Своей святой, к коему никакая рука не коснется» [1, т. II, с. 279-280].

Как мы видим из текста этого письма, главнокомандующий в Грузии князь П.Д. Цицианов явно не доверял словам прибывшего к нему мигдисы Хурмузиса и требовал предоставления ему письменных гарантий, составленных и записанных, на что следует обратить особое внимание, «на армянском или татарском языках», а никак не на грузинском, на котором было подано первоначальное письмо, или на персидском языке. Из этого требования следует то, что в начале XIX века в ханствах Северного Азербайджана существовала региональная письменность татарского языка, использовавшая в письме арабскую или персидскую вязь. Данная письменность использовалась в официальном документообороте, была понятна всем субъектам государственно-административных правоотношений, была своего рода региональным «канцелярским языком», что является прямым доказательством наличия у азербайджанского населения Южного Кавказа самых явных признаков административной обособ-

ленности от других областей Персидского шахства. Князь П.Д. Цицианов знал о существовании такого делопроизводственного языка, прекрасно был осведомлен о его распространении в данном регионе, скорее всего, мог знать его сам, а поэтому требовал письменных гарантий на языке, текст письма на котором нельзя было сфальсифицировать, скажем, в Тифлисе. Если говорить языком юридической науки, то реальное наличие такого бюрократического языка являлось наглядным доказательством высокого уровня административной обособленности ханств Южного Кавказа в структуре персидского государства, позволяющей говорить о наличии у них не только форм протогосударственности, но и суверенной государственности, регионально локализованной и обособленной от Тегерана.

Получение российской имперской администрацией на Кавказе соответствующего письма, составленного и собственноручно подписанного духовными иерархами айсоров, было стопроцентной гарантией последующего перехода представителей конкретной этнорелигиозной группы в подданство Российской империи. Для власти шаха наличие такого письма на имя князя Цицианова было равносильно собственноручно написанному признанию в государственной измене, а если брать во внимание то обстоятельство, что Фетх-Али-шах пришел к власти в Персии в 1796 году в результате государственного переворота и закреплял за собой единоличную власть в стране, физически уничтожая противников и конкурентов, легко понять, что в том случае, если такое письмо повалилось, но изложенные в нем обязательства не исполнялись, оно легко могло попасть в руки персидскому правителю, и тогда духовного иерарха, оправившего такое письмо, ждала неминуемая смерть. Если айсорский епископ Иоанн вдруг написал бы такое письмо князю Цицианову, то он тем самым полностью отрезал для себя все варианты политического маневра и лишал себя возможности политического торга с властями Российской империи. К сожалению, генерал от инфантерии князь Цицианов не понимал этого или не хотел понимать, а поэтому рассматривал вопрос о переселении айсоров в Грузию как окончательно решенный. Об

этом лучше всего свидетельствует тон письма, которое он направил 20 марта 1805 года патриарху айсорского духовенства Петру, в котором говорилось:

«Зная, что в. святейшество (ваше святейшество – *О.К.*) со всей духовною паствой вашей претерпеваете утеснения от неверных персиян, не сомневаюсь я, чтобы вы не восхотели освободиться от их неверных рук и войти под покров всемогущего и всемогущего Государя государей христианского Императора, вам единоврерно, и буде в. святейшество (т.е. ваше святейшество – *О.К.*) согласны со всею своею паствою поселиться в Грузии, яко земли России и ее ангелоподобному Государю принадлежащей, то предлагаю вас со всем айсорским народом, пастве вашей вверенном и в 16000 домов состоящем, соединиться с преосвященным Иоанном, просившем меня чрез сына почтенного мелика Юнуса об освобождении его с 4000 айсор от рук неверных. К сему и для того вас призываю, что по единоверию моему с вами опасуюсь, дабы по уходе преосвященного Иоанна в. святейшество (ваше святейшество – *О.К.*) с оставшимся айсорским народом не претерпели от персиян еще больше, и большее число из Урмийского ханства освобождающихся удобнее смогут себя защитить до соединения с российскими войсками в Хое, коих я туда вышлю для принятия в. святейшества (вашего святейшества – *О.К.*) и безопасного со всем народом препровождения в Грузию. На сие ожидаю я письменного от вас ответа и прошу всемогущего Бога, да вселит в вас сию мысль и, утвердив вас в оном намерении, да покроет вас до переселения в христианскую землю щитом силы Своей святой, к коему никакая рука не коснется» [1, т. II, с. 280].

Однако, как показал дальнейший ход исторических событий, все слова князя Цицианова, его благие увещания и ожидания остались лишь словами исторического документа, айсоры из Хоя и Урмии ни в 1805 году, ни год спустя, ни даже через три года не покинули своих обжитых мест, а Грузия так и осталась малонаселенным горным краем. Сегодня уже не возможно достоверно утверждать, какая именно из причин способствовала этому: была ли это смерть генерала от инфантерии князя П.Д. Цицианова близ во-

рот бакинской крепости Ичери-Шехер («Старый город») 8 февраля 1806 года, то ли этому воспрепятствовала эпидемия чумы, более известной в то время под названием «моровой язвы», которая свирепствовала по всему Кавказу с начала лета 1806 по осень 1807 года, то ли военные действия российско-персидской войны 1803-1813 гг., которые чума прекратила на период действия Узун-Килисского перемирия, не способствовали реализации столь крупномасштабного мероприятия, то ли все факторы объединились воедино и вошли в резонанс, но до лета 1809 года айсоры продолжали оставаться под властью персидских правителей, контролируемые преданными им войсками. В июле этого года начался второй раунд переговоров о переходе айсоров в российское подданство.

Но прежде чем перейти к описанию данного частного сюжета, представляется необходимым сказать несколько предложений о том, что представляла собой в социально-экономическом отношении эта национально-религиозная корпорация. Это необходимо для того, чтобы понять масштаб предполагаемых переселенческих мероприятий, планировавшийся размах которых был явно сопоставим с региональным переселением народов. Главный критерий оценки в данном случае – общая численность представителей данной национально-религиозной корпорации. По количественным показателям вопросов не возникает, но с единицами измерения нет особой ясности: паства епископа Иоанна в Хойском ханстве насчитывала 4000, а паства патриарха Петра – 16000, но чего – человек, домов, дымов или семей? Исходя из вполне конкретных представлений хозяйственной статистики Южного Кавказа, бытовавших в первой половине XIX столетия, основной единицей учета населения в целях фискальной политики являлся «дым», т.е. совместное хозяйство одной патриархальной семьи, включавшей в себя несколько поколений близких кровных родственников, численность которой могла варьироваться от 3 до 15 и более человек. При этом следует понимать, что главным источником информации о хозяйственной жизни айсоров в то время остаются документы, вошедших в печатную коллекцию «Актов, собранных Кавказской археографической комиссией» и из-

дававшихся на всем протяжении последней трети XIX и в начале XX века, когда в официально-бюрократической терминологии налогообложения господствовало именно это понятие, впервые введенное в практику Высочайше утвержденным положением Комитета министров от 14 мая 1829 года «О камеральном описании Закавказского края» [11, т. IV (1829), № 2869, с. 322-326]. Именно этим документом в качестве базовой фискальной единицы для автохтонного (по тексту документа – инородческого) населения было введено именно это понятие в том его содержании, которое было указано выше. Делая оглядку на «человеческий фактор» составителей «Актов, собранных Кавказской археографической комиссией», можно с высокой степенью вероятности предполагать возможность бессознательного переноса термина более позднего времени на реалии более ранней исторической эпохи, в результате чего используемое ими понятие «дым» следует воспринимать как синоним понятия «домовладение» или «патриархальная семья». Если допустить такую возможность, то можно определить общую численность айсоров по состоянию на 1805 год – 20000 (4000+16000) дымов или 150-200 тысяч человек. Фактически, мы можем говорить о том, что князь П.Д. Цицианов планировал в 1805 году осуществить за счет айсоров ту операцию по изменению национально-религиозного состава населения Южного Кавказа, которая была впоследствии реализована за счет переселения армян из османских вилайетов Восточной Анатолии в 1829-1830 гг. Но тогда этим планам не суждено было сбыться.

Вновь вопрос о переселении айсоров в закавказские владения Российской империи появился на повестке дня летом 1809 года. 19 июля на аванпосты российских войск, располагавшихся для наблюдения за неприятелем (тогда в регионе Южного Кавказа одновременно шли российско-персидская война 1803-1813 гг. и российско-османская война 1806-1812 гг.) в среднем течении Аракса, прибыл некий «айсорианец паша», допрошенный по прибытии траншей-майором (офицером, командующим передовой линией полевых караулов – *О.К.*), рапорт которого вместе с самим посланником был

доставлен в штаб-квартиру главнокомандующего в то время в Грузии генерала от кавалерии А.П. Торماسова. Опросный лист – так в то время называли протокол допроса – содержал в себе следующие сведения об айсорцах:

«На их языке народ их зовется *сограх*, они происходят из ассириан, поклоняются Кресту; от Эривани до их города три дня езды, а оттуда до Урмийского владения, где они имеют жительство, также 3 дня, в стороне турецкой в провинции Ван; они принадлежат персидскому шаху и состоят в управлении урмийского хана. Правителем же их веры епископ Маар-Иоанн, числом их до 10000 дворов, из них же подвластные туркам и их же веры и происхождения числом до 30000 дворов. От их жительства до Урмии 2 дня езды. Народы сии издавна как желанию, дабы находиться под покровительством из христиан государя, так как они сами есть христиане и притеснены весьма персиянами и турками. Прежде они убеждали блаженной памяти царя Ираклия, но они, узнав об открытии здесь российского правительства, более пожелали вступить в подданство российского государя и переселиться из настоящего жительства в Грузию, и два означенные народа, управляемые архиереями Маршумумом и Мар-Иоанном, посылали с просьбой человека по имени Ормузда к покойному главнокомандующему князю Цицианову, который намерился после взятия Эривани всячески удовлетворить их просьбе и силой непобедимого российского оружия вывести их.

Хотя он, айсорец паша, теперь и не отправлен от своего народа с тем, о чем выше сказано, а по сильным притеснениям, им вообще персиянами делаемым, но народ и теперь имеет желание, оставив настоящее жительство, переселиться в Грузию, буде силой войска когда-нибудь удовлетворена быть может просьба их» [1, т. IV, с. 690].

Означенный «айсорец паша» с аванпостов был переправлен в штаб генерала А.П. Торماسова, где он, по всей видимости, подтвердил ранее данные им показания. Результатом его миссии стало письмо российского командующего на имя маршумуна айсорского народа от 1 июня 1810 года, т.е. составленное почти что через год после при-

бытия «айсорца паша» в распоряжение российских войск на Южном Кавказе. К заголовку этого документа, опубликованного в томе IV «Актов, собранные Кавказской археографической комиссией», имеется аннотация или пояснение редактора этого издания А.П. Берже, разъясняющее понятие титула или должности «маршумун» – «высшее духовное лицо у несториан, называющих себя суграй или нестурай, собственно «маршумуном» они называют апостола Петра, заместником коего считается у них высшая духовная особа, как папа у католиков». Данное пояснение весьма важно нам для понимания целостности и комплексности опубликованных документальных источников, содержащих сведения о контактах и взаимоотношениях высших должностных лиц российской имперской администрации на Кавказе и представителей высшего айсорского духовенства в начале XIX столетия. Получается, что епископ Иоанн, уже известный нам по письму 1805 года и епископ Мар-Иоанн из документов 1809 года – это одно и то же лицо, посланный к князю Цицианову мигдиса – сын мелика Юнуса – Хурмузис и позднее упомянутый Ормузда – это также один и тот же реально существовавший человек, обладавший труднопроизносимым и трудновоспроизводимым при письме на русском языке именем, и патриарх Петр в письмах 1805 года и маршумун айсорского народа – также одна и та же духовная особа, просто титуловавшаяся князем Цициановым на европейский, а генералом Тормасовым – на автохтонный манер. В результате складывается весьма емкая и достаточно подробная картина бытования айсоров в начале XIX столетия.

В то время айсоры представляли собой типичный для исламской ойкумены христианский по своему религиозному мировоззрению народ-цековрь, управляемый духовными иерархами, который компактно проживал сразу в двух мусульманских странах – Османской империи и Персидском шахстве, на территории граничащих друг с другом областей этих государств – вилайета Ван в Турции, Урмийского и Хойского ханств в Персии. Большая часть этого народа – до трех четвертей его представителей – являлась подданными османского султана и уп-

равлялась внутри своей корпорации и во взаимоотношениях с османскими властями маршумом – патриархом, считавшимся земным наместником апостола Петра, назначенного Христом главой христианской церкви. Меньшая часть этого народа – приблизительно четверть его численности – являлась подданными персидского шаха, в его владениях также представляла собой этнорелигиозную корпорацию, управлявшуюся епископом, называемого Мар-Иоанн. Мы сегодня не можем достоверно утверждать, было ли это имя собственное или же так звучала церковная титулатура его статуса, которая вполне могла означать должность или ипостась наместника апостола-евангелиста Иоанна, не менее почитаемого христианского святого, место которого в иерархии христианских апостолов было на ступень ниже статуса апостола Петра. В связи с этим обращает на себя внимание одно важное, по нашему мнению, обстоятельство: в опросном листе «айсорца паши», составленном безымянным российским офицером, говорится о двух одинаковых народах, проживавших в Турции и Персии, а это значит, что миропонимании российских офицеров и чиновников, служивших на Кавказе в начале XIX столетия, четко присутствовало осознание следующего факта объективной реальности: немусульманские народы детерминировались не только по своей религиозно-конфессиональной принадлежности как миллет, но еще и по политическому признаку, т.е. по подданству, в котором они находились. Данное обстоятельство объясняет наличие у айсоров сразу нескольких самоназваний, т.е. суграй и нестурай, первое из которых могло отображать этническую, а второе – конфессиональную самоидентификацию. Однако не исключена и вероятность того, что словом «суграй» именовались персидские, а словом «нестурай» – османские айсоры, которые сами внутри своей корпорации различий между собой не делали. Общая численность этого народа на рубеже первого десятилетия XIX века порядка 40 тысяч семей или 350-400 тысяч человек, что было сопоставимо или даже превосходило численность населения российских владений к югу от Большого Кавказского хребта, а поэтому не удивительно, что российская

имперская администрация на Кавказе столь активно стремилась вовлечь этот народ в орбиту своего геополитического или военно-политического влияния. Переселение одних только айсоров на земли незадолго до этого вошедшей в состав Российской империи Грузии и ряда ханств Северного Азербайджана смогло бы решить проблему дефицита населения и рабочих рук в регионе, и особенно – в «христианских областях» Южного Кавказа, пустовавших вследствие междоусобиц и эпидемий. Об этом вполне определенно свидетельствует содержание уже упоминавшегося выше письма российского командующего на Кавказе генерала от кавалерии А.П. Торماسова на имя патриарха-маршума айсорского народа от 1 июня 1810 года, текст которого был таким:

«Вышедший из Джуламирка айсорец хрон-Мугдуси Мелик-Диванов, являсь ко мне в Тифлис, уведомил меня, что он послан от в. преосв. (вашего преосвященства – *О.К.*) и от ваших меликов с объявлением мне от имени всего христианского айсорского народа о желании одного быть принятым под сильное покровительство и в подданство моего великого и всемилостивейшего Г.И. (Государя Императора – *О.К.*); почему направляя его ныне обратно по собственному его желанию, я за долг себе поставил в ответ на сие уведомить в. преосв. (ваше преосвященство – *О.К.*), что зная неизреченно милосердное сердце Е.И.В. (Его Императорского Величества – *О.К.*), моего великого и всемилостивейшего Г.И. (Государя Императора – *О.К.*), отверстое для всех прибегающих под сильный его покров, и наипаче христианских народов, угнетенных неверными, я предварительным словом своим уверяю вас и весь благочестивый айсорский народ, что такое желание ваше, обещающее вам незыблемое благоденствие, счастье и покой под покровом всеавгустейшего моего монарха, будет принято от Е.И.В. (Его Императорского Величества – *О.К.*) с полной благоугодностью, что в свое время, которое уже сближается, будут приняты все меры к благоугодному освобождению вас от ига иноверных и к доставлению вам всех тех благ, коими наслаждаются подданные моего великого и всемилостивейшего Г.И. (Государя Императора – *О.К.*) под сенью кротко-

го и человеколюбивого его правления. До наступления же сего счастливого часа молю милосердного Создателя, да утвердит верный айсорский народ в его сим желании и, вняв святым вашим молитвам, да подаст ему крепость и силу противостоят врагам веры и сохранить оный целым и невредимым от гонений неверных народов. Время сие уже близко, и Вседержитель поможет мне своим опытом доказать вам мою христианскую любовь ко всему айсорскому народу и истинное благорасположение быть оному полезным; о мерах, который для сего и предприму я при первом благоприятном случае, не оставлю тогда уведомить в. преосв. (ваше преосвященство – *О.К.*)...» [1, т. IV, с.178-179].

Текст письма явно дает понять, что переселение айсоров в Грузию не является и не может являться делом ближайшего будущего, что совсем не удивительно, поскольку не надо забывать о том, что посланец айсорского народа прибыл в штаб генерала Торماسова в разгар второго этапа российско-персидской войны 1803-1813 гг., а также в самый разгар российско-османской войны 1806-1812 гг. Естественно, что не могло быть и речи о том, чтобы в условиях военного времени начать столь массовое переселение айсоров, поскольку для этого у Российской империи на Южном Кавказе объективно не было ни военных, ни людских, ни хозяйственных, ни финансовых ресурсов. Генерал А.П. Тормасов явно давал понять, что перелом в ходе войны на два фронта еще не наступил, и он только намеревается предпринять усилия, чтобы склонить чашу весов вооруженного противостояния с Персией и Турцией в пользу российского оружия, а до наступления этого времени ни о каком содействии айсорам речи быть не может. Кроме того, следует отметить, что генерал А.П. Тормасов в отличие от своего предшественника князя П.Д. Цицианова уже не требовал от духовных лидеров айсорского народа предоставления письменных гарантий в подтверждение своего желания переселиться на территорию российских владений на Южном Кавказе, что следует рассматривать как прямое свидетельство того, что «айсорский вопрос» для российского военного командования не являлся первоочередным вопросом в тот кон-

кретно-исторический момент времени. Также обращает на себя внимание еще одно обстоятельство: «айсорец паша» хрон-Мугдуси Мелик-Диванов является выходцем из Джуламирка, т.е. подданным персидского шаха, тогда как ответ генерала Торماسова на его миссию адресуется маршумуну айсорского народа, являвшемуся на тот момент подданным османского султана, причем ответ был дан только через десять с половиной месяцев, что само по себе свидетельствует не только о неясности для российского командования военно-политической обстановки на Южном Кавказе и перспектив ее развития, но и его неготовности рассматривать данный вопрос в принципе, вследствие чего ответ был составлен в общих и неопределенных фразах, более похожих на вежливый отказ.

При этом имперская администрация на Кавказе не ставила крест на идее переселения айсоров только в Грузию, не включая в число предназначенных для размещения переселенцев земель другие вновь приобретенные владения на Южном Кавказе с преимущественно мусульманским населением. Об этом наглядно свидетельствует опубликованная в «Актах, собранных Кавказской археографической комиссией» анонимная докладная записка «Замечания о разных предметах, до Грузии относящихся», обнаруженная составителями этой печатной коллекции документов в одном из дел архива Главного управления наместника Кавказского за 1812 год, один из параграфов которой (№ 12) – «О заселении незанятых никем земель иностранными народами» – был посвящен формулированию принципов переселенческой политики. Согласно этому документу, по состоянию на 1812 год айсоры являлись первым и пока единственным народом, желающим переселиться в закавказские владения Российской империи. Поскольку этот документ адекватно передает взгляды российского чиновничества на этот вопрос, мы решили опубликовать данный его фрагмент полностью:

«...Для вызова вышеозначенного народа я полагаю, что должно публиковать как в Грузии, так и в других местах того края, подвластных российской державе, Высочайшую волю на такой конец, что ежели най-

дутся желающие переселиться в Грузию, то на первый случай казна не преминет им вспомоществовать, и таковые сделаются на несколько лет от всех податей свободными, исключая тех, которые уже несколько лет как из Грузии удалились. Народы, видя предназначенное для них облегчение, охотно согласятся на переселение в Грузию. Но ежели среди них будут такие, которые согласятся вечно пребывать между грузинами, таковым должно дать на несколько лет свободу, а по прошествии означенного времени они должны, как и другие поселяне, платить казенные налоги и быть вечно казенными крестьянами. Что касается кочующих народов, я полагаю полезным принять их с таковым условием, что они, находясь в пределах Грузии, обязаны за пастьбу своих стад, табунов и хлебопашество платить в казну по древним обычаям того края подати и не возбранять им, когда они пожелают оставить места, занимаемые ими в Грузии.

Народ, именуемый асорет, из христиан, кочующих в пределах Персии и составляющий 20000 домов в местах, названных Урмия, неоднократно просил покойного царя Ираклия о переселении сих кочующих семейств в пределы Грузии (из данного предложения понятно, что «асорет» и «айсоры» – синонимичные названия одного и того же народа, правда, не вполне понятно, почему речь идет о кочевом характере его бытования – *О.К.*). Хотя царь и желал совершить все по прошению сего народа, однако обстоятельства, в то время открывшиеся, были ему преградой. По сему народ асорет препроводил к нему особенно для себя избранного с просьбой, и царь представил об оном блаженной памяти Государыне Императрице Екатерине II на благоусмотрение, касательно жребия упомянутого народа» [1, т. V, с. 932-933].

Краткое описание миссии этого депутата от айсоров, имевшей место быть летом 1784 года, имеется вл втором томе многотомной «Истории войн и владычества русских на Кавказе» неперменного секретаря Российской Академии наук и генерал-лейтенанта Н.Ф. Дубровина, которое само по себе скудно и малоинформативно. Тем не менее, мы процитируем его здесь полностью, чтобы показать, насколько фрагментарным было

представление властей Российской империи на Кавказе о народах, проживающих к югу от Большого Кавказского хребта, и насколько это мнение зависело от представлений, искусственно создаваемых об этих народах их представителями. Итак, в монографии Н.Ф. Дубровина читаем:

«...В мае 1784 года прибыл в Тифлис депутат ассирийских христиан, живших в Урмии. Сын мелика Саргошева, ассириянин Илия, явился сначала к царю Ираклию, а потом к полковнику Бурнашеву (имеется в виду С.Д. Бурнашев, являвшийся в 1783-1787 гг. комиссионером, т.е. посланником при картли-кахетинском царе Ираклии II и имеретинском царе Соломоне – *О.К.*) с просьбой об освобождении его соотечественников от угнетения магометан. По свидетельству Илии, в Урмии находилось до тысячи семей или до пяти тысяч человек ассирийских христиан несторианского закона, и до двенадцати тысяч семей жило в турецких владениях. Все они желали выйти из-под власти магометан, готовы были переселиться в Грузию, но переходить в Россию согласия не изъявляли» [4, т. II, с.33-34].

Ссылки на источники, приведенные в сносках к основному тексту работы Н.Ф. Дубровина, позволяют нам датировать время пребывания посланца айсоров Илии Саргошева в столице Картли-Кахетинского царства, в которую он прибыл не позднее 26 мая и которую покинул не позднее 10 июня 1784 года, отправившись не к императрице Екатерине II, а в свой дом. На том общении грузинских царей и находящихся при них российских послов с айсорами прекратилось на целых 20 лет, чему причиной были вполне конкретные внешнеполитические обстоятельства, о которых следует сказать особо.

Дело в том, что приезд посланника айсоров в Тифлис хронологически совпал с переходом Грузии под покровительство Российской империи согласно Георгиевскому трактату от 24 июля 1783 года и последовавшей за этим активностью на Южном Кавказе, выражаясь современным языком, российского «спецпредставителя» генерал-поручика П.С. Потемкина, готовившего в то время почву для создания на землях Карабахского ханства подвластного России армянского государства. Айсоры, являясь

«христианами несторианского закона», близкого по своему религиозному миропониманию к грузинскому православию, но совершенно чуждые по своим воззрениям армяно-григорианству, были готовы признать над собой власть грузинского царя, почти что единоверца, но при этом не хотели попасть в подданство Российской империи, власть и официальную церковь которой считали для себя более далекой в теологических вопросах, нежели правителей и церковь Грузии. Тем самым, возможно, в 1784 году айсоры лишили себя исторического шанса, но одновременно наглядно продемонстрировали всем, что христианские миллеты внутри мусульманской ойкумены – как в Персидском шахстве, так и в Османской империи – не только не являются друг другу союзниками, но находятся в состоянии если не антагонизма и вражды, то открытой конкуренции, не желая уступать ни одной другой этноконфессиональной группе пальму первенства в теологических, церковных, социальных и финансовых вопросах.

Представители российской имперской администрации на Кавказе, будучи людьми своего времени, были прекрасно осведомлены о наличии антагонизма между различными христианскими миллетами в социальной иерархии исламского мира. Сделав ставку на армян, соседствующих в ареале своего проживания с айсорами, численность которых в таких административно-географических областях как Ван, Урмия, Хой была явно выше численности проживавших там адептов армяно-григорианской церкви, российские администраторы и чиновники не могли быть одинаково благосклонными к армянам и айсорам одновременно, а поэтому были вынуждены больше содействовать первым, чем вторым, хотя с точки зрения официальной православной церкви представители этих этноконфессиональных корпораций в равной степени являются схизматиками – раскольниками и еретиками. Однако помимо всех идеологических – теологических и богословских – причин на выбор российским командованием предпочтения армян в сравнении с айсорами повлияла в большей степени сугубо материальная причина: армяне жили в приграничных персидских и османских областях и имели в них

устойчивые экономические позиции, тогда как область проживания айсоров была удалена на несколько сот километров от российских границ, что делало контакты между Россией и айсорами в условиях того времени фрагментарными и случайными, а поэтому не имеющими устойчивой перспективы. Именно поэтому российские главнокомандующие, главноначальствующие и наместники на Кавказе смотрели на айсоров и их несторианскую Ассирийскую церковь Востока благожелательно, но отстраненно, не видя реальных возможностей извлечь для себя практическую выгоду из поддержки ее паствы, хотя никогда не упускали из вида «айсорский фактор» при разработке военно-политической стратегии в отношении стран и народов региона Передней Азии.

Противоречия между этноконфессиональными корпорациями армян и айсоров в борьбе за благосклонность и финансовую поддержку российской имперской администрации на Кавказе наиболее выпукло проявились при переселении представителей этих двух национально-религиозных групп из Персидского шахства в российские владения в Закавказье в соответствии с условиями Туркманчайского мирного договора от 10 февраля 1828 года [11, т. III (1828), № 1794. с. 129-130], статья XIV которого разрешала подданным двух стран в течение года переходить в подданство другой страны и переселяться на новое место жительства в страну, подданство которой было принято, вывозя с собой все движимое имущество, в течение календарного года с момента подписания договора. Армянские духовные и светские руководители стремились переселить в российские владения в Закавказье как можно больше своих единоверцев, не считаясь при этом с материальными и даже людскими жертвами, заставляя людей бросать все и сниматься с обжитых мест, даже не имея продовольствия на время переселения, в результате чего многие армянские переселенцы из Персии претерпевали жесточайший голод и умирали в пути, о чем наглядно свидетельствуют документы, опубликованные в «Актах, собранных Кавказской археографической комиссией». Айсоры же стремились по возможности сохранить нажитое имущество, а поэтому готовились к пересе-

лению долго и в пределы России и выезжали неспешно, вызывая раздражение российских офицеров и чиновников. Руководивший переселением из Персии в российское Закавказье айсоры и армяне полковник Л.Е. Лазарев, сам этнический армянин, пытаясь отстаивать интересы своей этнорелигиозной корпорации, доносил из Урмии об этом 12 апреля 1828 года главнокомандующему Отдельного Кавказского корпуса генералу от инфантерии графу И.Ф. Паскевичу-Эриванскому в следующих выражениях:

«Смею уверить в.с. (ваше сиятельство – *О.К.*), что деньги, издержанные на переселенцев, никогда для правительства нашего не будут потеряны, ибо мы приобретаем в армянах народ преданный и трудолюбивый, который с избытком заплатит государству все нынешние издержки.

На счет же здешних несториан (айсоры – *О.К.*) имею честь донести, что никогда желание их переселиться не было искренно, но главнейшая причина объяснения ими сего было уклонение от платежа податей, и хотя есть многие, которые говорят, что переселятся, но требуют для вспомоществования сумму, которую я не могу дать им, уверяя меня, что в.с. (ваше сиятельство – *О.К.*) лично изволили обещать им по 10-ти туманов на семейство. Армяне же, напротив, жертвуют всем, и мнение, которое вы о них имели, относится прямо к несторианам.

Если в.с. (ваше сиятельство – *О.К.*) заметить изволите, что до сего времени не вышли переселенцы из Урмии, то донести честь имею, что правительство персидское старается противопоставлять всем действиям моим, и переселенцы с трудом покупают или нанимают скот для поднятия тяжестей (т.е. для перевозки имущества – *О.К.*). Нельзя вообразить затруднений, коим мы здесь свидетели; но я смею уверить, что мы не теряем ни минуты для ускорения действий наших во всех отношениях, и к 16-му числу (мая 1828 года – *О.К.*) надеюсь уведомить вас об успехе. Препятствия никогда меня не отчаивают.

Христиан в Урмийской области, не считая живущих между куртинцами (курдами – *О.К.*), по достоверным сведениям считается до 4-х тысяч семейств, из коих большая часть секты несториан.

Сам я сейчас отправляюсь в Салмас (город в Урмийском ханстве, современной иранской провинции Западный Азербайджан, в котором в начале XIX века располагалась персидское епископство Ассирийской церкви Востока – *О.К.*), сделав распоряжения и оставляя почти всех чиновников, для безопасности которых, в случае замедления, прочил я у Аббас-мирзы через комиссара нашего ракам и пристава (охранную грамоту или паспорт и уполномоченного чиновника – *О.К.*).

Не имея еще рапорта, получил я сведения, что еще вчера выступили из Урмийской провинции 300 семейств, и около 200, должествующих выступить в одно время, пришли сегодня ко мне, возвращая деньги, данные им на вспомоществование, говоря со слезами, что со всем желанием избавиться от ига мусульман они страшатся голода. Страх вселился в переселенцев до высочайшей степени» [1, т. VII, с. 611-612].

По прошествии двух с половиной недель ситуация принципиально никак не изменилась, о чем свидетельствует очередной – от 1 мая 1828 года – рапорт полковника Л.Е. Лазарева генерал-фельдмаршалу графу И.Ф. Паскевичу-Эриванскому, отправленный на это раз из города Салмас. В нем он опять повторяет свои тезисы о том, что персидские армяне, поголовно и повсеместно стремясь к переселению в российское Закавказье, оставляют недвижимое и частично движимое имущество и устремляются в путь, не страшась перспективы голода при переселении, а поэтому их надо поддерживать финансово. Несториане, т.е. айсоры, по мнению Лазарева, наоборот, не хотят покидать обжитых мест, не получив достаточного денежного пособия на организацию своего переселения и требуют выплаты обещанных субсидий прежде, чем они оправятся на жительство в Грузию. Наиболее наглядно эту ситуацию проиллюстрирует сам текст документа:

«...Движимые усердием и надеждою счастья, почти все армяне ханства Урмийского в числе 2000 семей уже прибыли в Салмас, оставя все недвижимое и частью движимое имение по недостатку средств к подъему (к переезду – *О.К.*) и поля, уже засеянные. Несториане же, напротив, почти

все остались на местах своих, выключая 6-ти семейств, они опирались на обещание в.с. (вашего сиятельства – *О.К.*) дать по 10-ти туманов на семейство на вспомоществование. Одним словом, желание их не было искренним, а только предлог к освобождению от податей. К сему много способствовал начальник секты их патриарх-маршумун, живущий в Курдистане, коему Аббас-мирза послал большие подарки и обещал многие привилегии несториянам. Но и сии 60-т семейств, дошедши до Салмаса, хотя и получили от меня по 12-ти рублей (вспомоществование, которое дал я им преимущественно перед армянами), требуют опять денег, повторяя обещание в.с. (вашего сиятельства – *О.К.*) дать им по 10-ти туманов, и некоторые из них хотят оставить семейства свои и идти в Тифлис для принесения на меня жалобы в.с. (вашему сиятельству – *О.К.*), – о чем считаю нужным предупредить вас.

Зная желание в.с. (вашего сиятельства – *О.К.*), дабы несколько тысяч семейств населили области Эриванскую и Нахичеванскую, ныне совершенно почти пустые, я всеми силами старался исполнить оное, будучи уверен, что Эриванское областное правление по распоряжениям в.с. (вашего сиятельства – *О.К.*), сделанным еще в Тавризе, приняло уже надлежащие меры для оказания переселенцам всякого нужного пособия на месте; ныне, когда более 2000 семейств урмийских оставили дома свои и прибыли в Салмас и большая часть жителей салмасских отправили имущества и частью семейства свои в области наши, я получаю извещение от Эриванского областного правления от 14-го только апреля, в коем оно просит меня “всех, не имеющих собственных средств к продовольствию, оставлять на местах”. Возвратить их, расстроив совершенно домашнее хозяйство их, было бы слишком бесчеловечно, предавая их кроме всего жестокости и мести народа и правительства, слишком против них озлобленных. Но получив вчера прошение еще 600 несториян урмийских, которые, по словам представителей их, раскаялись и просят у меня вспомоществования, а отказал им, во-первых, не имея удостоверения в целости казенной суммы, розданной во множество рук в чужом правительстве, и во-вторых, основываясь на

отзыве Эриванского правления, страшись недостатка продовольствия в областях Эриванской и нахичеванской.

Долг человечества и обязанность, в.с. (вашим сиятельством – *О.К.*) на меня возложенная, дают мне смелость просить в.с. (ваше сиятельство – *О.К.*) повторить Эриванскому правлению принять деятельные меры, чтобы несчастные сии не пострадали от недостатка, им в областях Эриванской и Нахичеванской угрожающего. Всякие издержки, каковые казна сегодня употребит для поддержания переселенцев, всегда будут возвращены ей с избытком; ибо кроме преданности к русским, которая ими уже с избытком показана, армяне урмийские и салмасские известны своим неутомимым трудолюбием. Видя состояние их, я смею представить в.с. (вашему сиятельству – *О.К.*) мнение мое, дабы по дороговизне ныне хлеба в Нахичеванской и Эриванской областях, приказано было в.с. (вашим сиятельством – *О.К.*) раздать им на месте от 10-ти до 15-ти рублей на семейство, чтобы немного поддерживать их, и которые деньги обяжутся они возвратить в два или три года.

Персидское правительство постигло, наконец, потерю, которое делает оно выходом трудолюбивого народа из Азербейджана, а Аббас-мирза, кроме беспрестанных подарков старшинам, прислал даже деньги (превышающие раздаваемые нами), дабы удерживать переселенцев, и объявил уничтожение податей на 6 лет, обещая впредь самое человеколюбивое правление; но меры сии предприняты слишком поздно. Ныне живет в Салмаса по поручению Аббас-мирзы Мирза-Максуд, которого все старания уговорить переселенцев остаются бесполезными, и при всем желании его и другого присланного сюда Мамед-Таги-хана доказать, что переселение делается нами (вопреки будто трактату) мерами принудительными, всегда остаются они уличенными в несправедливых показаниях своих. Но я считаю себя еще довольно счастливым, что имею дело с Мирза-Максудом, который и честнее, и образованнее прочих» [1, т. VII, с. 619-620].

Из процитированных выше тестов двух рапортов полковника Л.Е. Лазарева от 12 апреля и 1 мая 1828 года складывается впечатление, что он, получив аванс суммы на пере-

селение армян и айсоров, распорядился им не совсем по назначению. Организовать переселение, точнее – массовый исход армян из северных и северо-западных областей Персии особого труда для него не составило: его единоверцы, подгоняемые авторитетом мнения духовенства армяно-григорианской церкви, почти повсеместно беспрепятственно снимались с обжитых мест и уходили в неизвестность, страшась оказаться вне своей этнорелигиозной корпорации. Айсоры же не торопились совершать столь опрометчивые действия и, видя плачевный пример организации переселения армян, не желали уезжать в российские владения в Закавказье ранее того, как получат на руки средства на переезд и обустройство на новом месте жительства. Помимо этого персидская администрация предоставила им альтернативу отъезда, реально создав для них административно-фискальные и финансовые преференции, превосходящие по своему объему российские субвенции и посулы. Позиция айсоров не просто тормозила исполнение планов-графиков переселения, во многом обусловленных природно-климатическими реалиями региона, когда свободно перемещаться по местности можно было лишь весной и осенью, но и вредила личным планам и надеждам самого Лазарева, следы недовольства которым со стороны генерал-фельдмаршала графа Паскевича-Эриванского читаются между строк его рапортов. Заботясь о том, как избежать обвинений в растрате казенных сумм на переселение персидских христиан, он выставлял нестроан-айсоров в качестве главной причины всех своих неудач, прекрасно понимая, что прибытие в Закавказье тысяч голодных, измученных дорогой и нищих армян, забота о жизни и дальнейшей судьбе которых ляжет дополнительной обузой на плечи местной администрации, отвлечет от его персоны пристрастное внимание первых лиц российской имперской администрации на Кавказе, что в конечном итоге так и случилось. В его рапортах айсоры из сторонников России превратились почти что в союзников Персии, здравомыслие которых представляло собой явный диссонанс экзальтации армян-переселенцев, что не могло укрыться от здравомыслящего взгляды высших должностных

лиц российской администрации на Кавказе. Фактически, полковнику Л.Е. Лазареву, обеспечивая интересы духовно-торговой верхушки этноконфессиональной корпорации армян, приходилось противодействовать давлению сразу с трех направлений – со стороны представителей российского правительства, со стороны должностных лиц персидской государственной администрации и со стороны духовных лидеров айсоров-нестриан, не желавших обрекать свою паству на неизвестность при переселении в российские владения в Закавказье.

Обращает на себя внимание та поспешность, с которой миссия полковника Лазарева организовывала переселение армян и айсоров в Россию. Прежде всего следует напомнить факт того, что согласно ст. XIV Туркманчайского трактата отводился целый год на размен подданными, если те по религиозным или каким-то иным причинам не хотели оставаться в подданстве Персии или России: закавказские мусульмане массово эмигрировали в Персию, на их место приезжали персидские христиане. Подобное переселение больших масс людей в естественных природно-климатических условиях региона, как об этом уже было сказано выше, могло осуществляться в то время только два раза в год – весной и осенью. С формально-правовой точки зрения не существовало никаких препятствий для того, чтобы осуществить размен населением не весной – в апреле-мае, а осенью – в сентябре-октябре 1828 года, тем более что к этому времени уже был бы собран урожай зерновых и окреп молодняк домашнего скота, что позволило бы осуществить переселение без надрыва физических сил мигрантов и серьезных затрат материальных и финансовых ресурсов. Однако при переселении армян и айсоров был искусственно создан ажиотаж, который согнал людей с обжитых мест в самое неподходящее для этого время и заставил переселяться в Россию, претерпевая нужду и голод, принеся полное разорение хозяйство переселенцев. Это не может не вызывать удивление, поскольку переселение христиан в российские владения за Кавказом должно было не только принести региону новые рабочие руки, но и способствовать притоку материальных ресурсов, которые переселен-

цы должны были привезти в виде скарба и привести в виде домашнего скота с собой. Однако этого не случилось, и искусственно спровоцированная интенсификация темпов переселения пригнала во вновь приобретенные Россией владения тысячи голодных и обездоленных людей, ставших на несколько лет, объективно необходимых для их обустройства на новом месте жительства, не стимулом, а обузой его хозяйственного развития.

Складывается впечатление, что полковник Л.Е. Лазарев, сам армянин по этноконфессиональной принадлежности, умышленно гнал своих единоверцев на север в самое неподходящее для этого время, чтобы они, понеся лишения и жертвы от голода, смогли первыми занять пустующие земли в Эривани и Нахичевани и тем самым не допустить туда более зажиточных и хозяйственный айсоров, которые, заботясь о своей выгоде и хозяйстве, не торопились отправляться в путь, навстречу голоду, лишениям и неизвестности. Прибыв на новое место жительства, полуголодные армяне, если бы им что-то не понравилось в российских владениях, все равно не имели ресурсов и возможности вернуться обратно в подданство персидского шаха, а поэтому были поставлены перед необходимостью выживать и обустраиваться на новых для себя землях. Если это наше допущение верно, то главной целью армян при переселении в Закавказье стало овладение землей, не считаясь ни с какими людскими и материальными жертвами, чтобы тем самым заполучить экономический фундамент для дальнейшего существования этой этноконфессиональной корпорации. Если бы переселение айсоров и армян происходило в равных условиях, то по прибытии переселенцев в российские владения в Закавказье между ними развернулась бы конкурентная борьба за доминирование на экономических рынках, выиграть которую армяне вряд ли бы по-честному сумели. Поэтому главной причиной их столь скорого и чрезвычайно затратного для государственной казны и убийственного для их собственного хозяйства переселения было стремление не допустить даже самой возможности конкуренции с айсорами. Армяне, переселяясь из Персии в Россию, избрали для себя

путь в один конец, умышленно уничтожив хозяйство по прежнему месту жительства, чтобы не иметь ни соблазна, ни возможности вернуться обратно, что было вполне свойственно их этнорелигиозной ментальности.

Изучение переселение персидских христиан в регион Южного Кавказа вносит ясность в такой вопрос, как численность национально-конфессиональной корпорации айсоров, ответ на который для нас принципиально важен хотя бы потому, чтобы адекватно понимать, смогли бы несториане, если бы были переселены в российское Закавказье в полном своем составе, составить реальную и действенную конкуренцию армянским переселенцам? Хотя история не знает сослагательного наклонения, нам все-таки хотелось бы знать, имелся ли альтернативный путь формирования демографической ситуации в регионе, и если да, то к каким последствиям он бы привел, если был реализован. Понять это нам поможет содержание отношения (письма информационно-разъяснительного содержания – *О.К.*) главнокомандующего Отдельного Кавказского корпуса генерал-фельдмаршала графа И.Ф. Паскевича-Эриванского на имя министра иностранных дел Российской империи вице-канцлера К.В. Нессельроде от 20 мая 1829 года, в котором он описывал состояния кавказского театра военных действий российской-османской войны 1828-1829 гг. и обосновывал необходимость присоединения к России нескольких северо-восточных пашалыков Османской империи, которые он предполагал аннексировать по итогам войны, что, впрочем, не нашло своего отражения в условиях Адрианопольского мирного договора. Обосновывая в тексте этого документа необходимость аннексии, в частности, Баязетского пашалыка, население которого было многонациональным, а этническое большинство которого составляли курды, И.Ф. Паскевич писал: «Для ясности сего (т.е. присоединения Баязета к России – *О.К.*) необходимы некоторые предварительные сведения о курдах. Курды совершенно отличаются о турок и персиян нравами, одеждой и языком. В самой религии их, несмотря на то, что большая часть из их принадлежит к Омаровой секте, сохранилось столько пред-

рассудков древних поклонений Азии, что мусульмане едва достаивают их названия мухаммедан. Занимая неприступные горы, они никогда не были поработаны и никогда не имели между собой довольно связи, чтобы составить отдельную нацию. Множество несториан, армян, халдеев, равно как и мусульман, принадлежащих к нетерпимым сектам, как, например, езиды, нашли прибежище у курдов, и живут с ними в совершенном согласии. Сии пришельцы составляют более половины народонаселения...» [1, т. VII, с. 786]. На наш взгляд, что в перечне «пришлых» для Баязетского пашалыка народов граф Паскевич упоминает несториан-айсоров первыми, тем самым говоря, что они являются самой многочисленной немусульманской группой населения этого края. Это вполне согласуется с замечанием полковника Л.Е. Лазарева в одном из его рапортов о переселении армян и айсоров из Урмии и Салмаса о том, что айсорский патриарх живет среди курдов. Не противоречат этим утверждениям и ранее опубликованные нами сведения о том, что только четверть несториан проживала в начале XIX столетия в Персии, а три четверти – в Османской империи. Из всего сказанного выше со всей определенностью можно сделать вывод о том, что в горных пашалыках на северо-востоке Анатолии среди немусульман-гяуров айсоры в то время занимали господствующее положение в сравнении с армянами и в общественной, и в хозяйственной жизни. Именно поэтому армяне, не считаясь с человеческими жертвами своих единоверцев, так активно стремились переселиться весной 1828 года в российские владения в Закавказье, – им было жизненно необходимо оказаться первыми и закрепиться на этих землях, чтобы избежать конкуренции со стороны несториан.

Теперь представляется необходимым ответить на вопрос, а хватило ли айсорам демографического потенциала, если бы они без препятствий и искусственных помех переместились на жительство в российское Закавказье, чтобы составить армянам реальную конкуренцию во всех сферах социально-экономической жизни? Если численность армян, переселившихся в 1828-1830 гг. на территорию присоединенных к Российской

империи областей Южного Кавказа мы благодаря многочисленным исследованиям российских имперского времени демографов и статистиков, а также современных азербайджанских историков знаем с точностью до нескольких сотен семейств и оцениваем общую численность армянских переселенцев в 220-230 тысяч человек [6; 23], то подсчитать численность айсоров, которые могли бы перейти в российское подданство в то же самое время достаточно сложно из-за того, что они никогда не попадали под статистический учет кавказской гражданской администрации, а поэтому мы можем только в самых общих чертах рассуждать на этот счет. Выше были приведены четыре разных указания общей численности семейств представителей миллета несториан-айсоров, беря которые за основу, можно рассуждать об общей численности этого народа-церкви. Н.Ф. Дубровин, описывая события миссии некоего Или, «сына мелика Саргошева» 1784 года, говорит о 1000 семей айсоров и 12000 – в Османской империи; в описании посольства сына мелика Юнуса – мигдисы Хурмузиса 1805 года мы уже читаем о 4000 семейств несториан, проживающих в окрестностях Урмии, а в описании миссии хрон-Мугдуси Мелик-Диванова 1809-1810 гг. – о 10000 дворов в Персии и 30000 дворов айсоров в Османской империи; в анонимной записке о мерах по благоустройству Грузии 1812 года мы читаем о «народу асорет, из христиан», кочующем в окрестностях Урмии, общим числом в 20000 семейств. Безусловно, каждое из этих свидетельств нельзя принимать на веру как абсолютно достоверное, если сведения 1784 и 1805 годов с достаточно высокой степенью коррелируют между собой, то данные 1809 и 1812 года представляются нам явно завышенными – своего рода «бюрократическим энтузиазмом», призванным выдать желаемое за действительное. Скорее всего, речь должна идти от 20000 семейств, или «дымов», проживающих по обеим сторонам персидско-османской границы, или 100-120 тыс. человек, четверть из которых проживала в окрестностях Урмии и Салмаса.

Окажись эти люди в числе хотя бы 4000 семейств со всем своим скарбом плановым порядком переселенными в российское За-

кавказье, сохранив при переезде значительную часть своего движимого имущества и скота, они конечно же составили бы серьезную конкуренцию, поэтому полковник Лазарев прикладывал все усилия, не исключая откровенную дезинформацию начальства, к тому, чтобы ни при каких условиях и ни под каким видом не допустить айсоров к организованному переселению в Закавказье. Самым действенным способом стал отказ от выдачи им подъемных денег для организации переезда, а также распространение среди их этнорелигиозной корпорации слухов голоде в бывших Эриванском и Нахичеванском ханствах, через которые должен был пролегать путь их миграции в Грузию. А чтобы его протекционистская деятельность в отношении своих единоверцев не выглядела вопиюще нагло, им было организовано показательное переселение полутора-двух сотен семей несториан в Грузию и бывшее Эриванское ханство [5, с. 8]. Основными местами их поселения стали село Дзвели-Канда в 25 км от Тифлиса и села Арзни, Верхний Двин и Койласар в окрестностях Эривани.

Среди указанных населенных пунктов благодаря трудам местного учителя П. Эйвазова, айсора по национальности, наиболее известна история переселения в российское Закавказье несториан села Койласар Гарибасарского участка Эриванского уезда. Согласно этнографическим сведениям, опубликованным П. Эйвазовым в 1884 году, переселившиеся в «татарское село» Койласар в количестве 100 дымов айсоры «вышли из персидской провинции Урмия из деревень Супурган, Муйшава, Енгиджа, Кораджалуй, Назии и Гуйтафа. Переселились они под предводительством своего вождя Алаверды Тумаева, который, как рассказывают старожилы, оказал большую услугу русским войскам в качестве проводника и поставщика съестных припасов. Вышедшие из Персии айсоры сначала поселились в Нахичеванском уезде, а через три года отправились в Шушинский уезд. Здесь они жили в деревне Тартар (эта деревня ошибочно показана на наших картах под названием «Гертер» – прим. авт.) около 10 лет, но потом вследствие появившегося между ними дифтерита оставили эту деревню и переселились в Эри-

ванский уезд, сначала в деревню Агалезалу, потом Дугун, и, наконец, в 40-х годах (т.е. в 1840-х гг. – О.К.) навсегда поселились в селе Койласаре, уступленном им нынешними жителями-мусульманами деревни Шор-канд. Айсорские переселенцы исповедовали несторианское учение, но вскоре пожелали принять православие» [19, с. 285-286].

Как видно из содержания этого этнографического описания, имеющего более нарративный, чем документальный источник происхождения содержания, переселение айсоров в российские владения на Южном Кавказе имело явно выраженный спонтанный, а не организованный характер. Придя на новое место жительства в российские пределы, переселенцы, по сути, оказались предоставленными сами себе, могли свободно выбирать для своей общины место жительства и произвольно менять его на протяжении нескольких десятилетий, меняясь при этом землями с местным мусульманским населением, пока окончательно не обосновались в деревне Койласар. На наш взгляд, это в полной мере отражает систему, точнее – полное отсутствие заранее продуманной системы организации переселения не только айсоров, но и армян на вновь присоединенные к Российской империи территории, ранее являвшиеся персидскими владениями. Данное обстоятельство свидетельствует в пользу тезиса о том, что переселение персидских христиан стало результатом или стечения обстоятельств военного времени, когда русским войскам потребовалось обеспечивать безопасность активно сотрудничавших с ними айсорских и армянских коллаборационистов, их семейств имущества, или частной инициативы группы российских военных чиновников армянской этноконфессиональной принадлежности, организовавших массовое переселение армян и айсоров ради восполнения убыли местного населения, массово переселявшегося из бывших Эриванского и Нахичеванского ханств в Персию, чтобы не оставаться под властью Российской империи. Вполне возможно, что в соответствии с конкретно-историческими обстоятельствами, обе эти цели были объединены в одну двуединую цель не только присоединения, но и хозяйственной колонизации завоеванных территорий. Это объяс-

няет стремление разрушить ранее сложившуюся хозяйственную инфраструктуру периода персидского владычества и создать на ее месте собственную систему хозяйственных связей и отношений, опираясь на выведенных из Персии переселенцев-христиан.

Российская имперская администрация поначалу не очень хотела видеть армян в числе своих подданных на Южном Кавказе, о чем свидетельствуют вполне конкретные факты об организации переселения представителей различных христианских миллетов в российское Закавказье. Главнокомандующий Отдельным Кавказским корпусом генерал-фельдмаршал граф Паскевич-Эриванский при отборе потенциальных подданных, переселяемых из Персии, явно отдавал предпочтение айсорам, а не армянам, о чем свидетельствует его личное обещание выделить на организацию переезда каждому семейству несториан по 10 туманов персидских денег или по 2,5 рубля. В отношении армян глава российской имперской администрации на Кавказе подобных обещаний не давал, они были вынуждены переселяться на свой страх и риск, о чем мы неоднократно встречаем упоминание в рапортах полковника Л.Е. Лазарева. Когда российские войска выводили христиан с оккупированных во время войны 1828-1829 гг. османских территорий опыт неудачного переселения айсоров был учтен, поэтому в первом эшелоне выселялись греки из Гюмишхане, а уже вслед за ними своим ходом отправились армяне, сначала – духовенство и купцы, затем – ремесленники, а в последнюю очередь – крестьяне, судьба которых уже мало кого волновала. Айсоры же из турецкого Курдистана, имея перед глазами пример отношения российской администрации к своим единоверцам в Персии, переселяться в Грузию и вообще в Закавказье из Османской империи отказались, в результате чего армяне одержали уверенную победу в нечестной конкурентной борьбе с этим христианским миллетом за право быть слугой №1 России на Южном Кавказе.

Неспособность айсоров переселиться в пределы Российской империи или невозможность сделать это вследствие препятствий, чинимых российскими военными и гражданскими администраторами, являв-

шихся этническими армянами, привела к тому, что, начиная с осени 1828 года, представители этого миллета в Персии, которые не смогли или не захотели эмигрировать из Урмии и Салмаса, становятся объектом прозелитизма со стороны проповедников различных христианских миссионерских обществ, главным образом протестантских, но также католических и православных. Первыми на них свой глаз положили проповедники Базельского миссионерского евангелического общества, штаб-квартира которых в регионе Южного Кавказа в те годы находилась в Шуше. После ухода российских войск из Персии, начиная с 1830 года, к ним присоединились миссионеры англиканской духовной миссии архиепископа Кентерберийского, проповедники из числа монахов различных католических орденов – францисканцев, капуцинов, иезуитов, кармелитов, лазаристов, действовавшие под управлением католического патриарха Иерусалимского и апостолического викария Малой Азии в Смирне (Измир) а также проповедники Осетинской комиссии при Владикавказской епархии Св. Синода Русской православной церкви.

Повышенный интерес европейских миссионеров к айсорам-несторианам стал побочным результатом поисково-исследовательской деятельности немецкого археолога и востоковеда Фридриха Эдуарда Шульца (Friedrich Eduard Schulz), посетившего их духовный центр Кочанис в 1829 году благодаря покровительству российских оккупационных властей в Восточной Анатолии. Сам же Шульц, известный в истории ориенталистики как первооткрыватель так называемого «Келишинского камня» (или «Келишинской стелы») – билингвического урарту-ассирийского петроглифа, датированного VIII в. до н.э., был убит двумя персидскими офицерами неподалеку от Башкале – центра одноименного санджака вилайета Ван при попытке перехода границы. Его рукописи были опубликованы в Париже в 1840 году и фактом своего выхода в свет привлекли внимание к христианскому населению региона османско-персидской границы большинства европейских миссионерских обществ, сразу же направивших туда своих проповедников. Наиболее активными среди них оказалась

миссия англиканской церкви, действовавшая в турецком Курдистане и возглавляемая уже упоминавшимся нами ранее Джорджем Перси Баджером (George Percy Badger), автором книги «Несториане и их обычаи» («The Nestorians and their Rituals», London: Joseph Masters, 1852). Не менее широкую известность в регионе традиционного проживания айсоров получили также две миссии Американского Совета комиссионеров для иностранных миссий (The American Board of Commissioners for Foreign Missions), первая из которых под руководством Иезекииля Гранта (Asahel Grant) вела проповедническую деятельность среди айсоров, являвшихся подданными Османской империи, а вторая под началом Джастина Перкинса (Justin Perkins) – среди персидский айсоров. О деятельности американских миссионеров среди айсоров хорошо известно благодаря целой серии книг, опубликованных Джастинном Перкинсом самостоятельно и в соавторстве, в которой он называет айсоров не иначе как «несторианами» [25; 26; 27], явно следуя в этом традициям ислама, именовавшего национально-религиозные корпорации (миллеты) не по этническому, а по конфессиональному признаку. Под воздействием активной деятельности Баджера, Перкинса, Гранта и их сотрудников айсоры, проживавшие как в Персии, так и в Османской империи, стали постепенно утрачивать свою национально-религиозную идентичность, переходя в другие конфессии, одновременно переселяясь из мест компактного проживания в диаспору, что стало важнейшим социальным последствием их проигрыша в конкурентной борьбе с армянами за возможность организованного и массового переселения в российские владения в Закавказье.

Объектом прозелитизма европейских и американских протестантских миссионеров, как мы видим, являлись не только одни айсоры, находившиеся в персидском подданстве, но и их единоверцы, проживавшие в пределах Османской империи, на территории турецкого Курдистана. Этой религиозной экспансии отчасти способствовало заключение по итогам российско-османской войны 1828-1829 гг. Адрианопольского мирного договора от 2 сентября 1829 года, ст. XIII которого гарантировала подданным во-

евавших государств полную амнистию и восстановление частных прав, если кто-то из них симпатизировал иной стороне конфликта. Иными словами, смена вероисповедания и, как следствие, перемена миллета в послевоенных условиях не становились на определенное время причиной возникновения административных репрессий со стороны османских властей, чем успешно пользовались разного рода проповедники, переманивавшие айсоров в иные христианские номинации. И с таким положением дел османская администрация была вынуждена мириться. К тому же несториане-айсоры, проживавшие в горах турецкого Курдистана в полной изоляции от османских властей, никогда не тяготились султанской властью, которая на них своего влияния де-факто не распространяла, и поэтому в отличие от османских армян не горели желанием переселиться в российские владения на Южном Кавказе, тем более что они имели перед глазами негативный опыт своих единоверцев, являвшихся персидскими подданными. Османские власти в знак своей благодарности не стали в отношении айсоров ужесточать административный режим, предоставив их миллету полную автономию не только в духовной, но и в хозяйственной жизни, что полностью соответствовало корпоративным чаяниям несториан, и в первую очередь – их духовных иерархов, материальное благополучие которых от этого только возросло.

Однако это не означало того, что с этим должно было обязательно соглашаться местное мусульманское население, для которого хозяйственные связи с миллетом айсоров и его органами церковно-административного самоуправления составляли важную часть повседневного экономического уклада и быта. Видя в безнаказанности айсоров за переход в иные христианские конфессии, а не в ислам проявление слабости власти султанского правительства, особенно после российско-османской войны 1828-1829 гг., голову подняли курды, традиционно считавшие себя истинными хозяевами северо-восточных вилайетов Османской империи. Истории хорошо известны несколько восстаний курдов против центральной османской администрации, датируемых 1830-ми гг., самым известными среди которых было вос-

стание Мозаммеда паши Равандузского, правителя эмирата Соран, входившего в состав Багдадского пашалыка, являвшегося вассалом османского султана, против Османской империи 1830-1836 гг. в 1830 году он объявил о своей независимости, на следующий год распространил свою власть на санджаки Эрбиль, Алтун-Кепрю, Кои-Седжак, и Рания, в 1831 году овладел санджаком Шейхе, в 1832-м – санджаками Джезире ибн Омар, Акра, Амадия и Захо, после чего стал нападать на Нисайбин и Мардин. Это восстание курдов на северо-востоке территории современного Ирака айсоров не коснулось, т.к. они проживали в стороне от его эпицентра, а они в нем оказывали поддержку османским властям продовольствием и гужевым транспортом, что еще более укрепило доверие султанской власти к этой этнорелигиозной корпорации, но заложило семена неприязни к ним в сердца курдов.

В 1842 году восстание против власти османского султана поднял Бадр-хан бохтанский, наследственный владетель санджака Бохтан в вилайете Ван на османско-персидской границе, на следующий год его поддержал родной дядя Насрулла-хан (Нурали паша) Хаккьяри, наследственный владетель одноименного санджака, граничащего с севера с владениями Бард-хана. На территории санджака Хаккьяри, как уже было сказано выше, располагался духовный центр айсоров село Кочанис, которые под предводительством патриарха Аврахама Мар-Шиммуна XIX выступили против мятежников в поддержку османских войск и разбили отряды Насрулла-хана. В ответ на это, воспользовавшись отсутствием айсоров-воинов в своих поселениях, поскольку они по призыву патриарха ушли на север, Бадр-хан в июле 1843 года предпринял карательный поход, в результате которого было уничтожено до 10 тыс. человек, а сам патриарх бежал в Мосул, где в то время уже обосновались британские и американские протестантские миссионеры, прося у них защиты и убежища, поскольку места расположения иностранных духовных миссий в соответствии с положениями Адрианопольского мирного договора 1829 года пользовались в Османской империи правом экстерриториальности. Следует сказать, что правитель

курдов придал своим действиям все атрибуты законности: он объявил газават («священную войну против неверных») айсорам, воспользовавшись тем, что их духовные лидеры установили тесные экуменические контакты с миссией уже упоминавшегося нами ранее британского англиканского проповедника Джорджа Перси Баджера, на территории которой Мар-Шиммун XIX нашел для себя и своего окружения убежище, в то время когда по всему санджаку Хаккьяри мятежные курды истребляли его паству, а оставшихся в живых приверженцев продавали в рабство [22].

Как мы видим, нежелание айсоров или невозможность для них переселиться в пределы владений Российской империи на Южном Кавказе вследствие конкуренции со стороны армян привело к тому, что представители данного миллета утратили свое бывшее автономное существование в местах традиционного проживания, стали объектом военно-административных гонений со стороны курдов и объектом прозелитизма со стороны европейских (главным образом британских) и североамериканских протектантских миссионеров. Под воздействием этих двух внешних факторов они не только утратили свой прежний статус в социальной структуре местного мусульманского общества в ареале своего традиционного бытования – равно как в Персии, так и в Османской империи, – но и оказались вынуждены существовать в принципиально иной социально-экономической реальности, перейдя от оседлого образа жизни у полукочевому вследствие необходимости избегать репрессии или воююще уходить в диаспору. У нас нет достаточных оснований, чтобы с полной уверенностью утверждать, что именно невозможность для них переселиться под покровительство России стало отправной точкой их социального регресса, но мы никак не можем отрицать факта хронологического совпадения, временной последовательности и логической обусловленности этих двух процессов, а поэтому с высокой степенью достоверности можем предполагать, что победа армян в конкурентной борьбе с айсорами за право переселения в российское Закавказье стало одним из факторов социаль-

но-хозяйственной деградации представителей этого миллета (народа-церкви).

В очередной раз айсоры-несториане стали объектом активного внимания российской имперской администрации на Кавказе практически сразу после того, как их переселение на Южный Кавказ потерпело фиаско. Не только перед Тифлисом, но и непосредственно перед Санкт-Петербургом встал вопрос: а что делать дальше? Актуализации этого вопроса способствовала смена высшего должностного лица Российской империи на Кавказе: вместо убывшего на польский театр военных действий генерал-фельдмаршала графа И.Ф. Паскевича-Эриванского прибыл генерал от инфантерии и генерал-адъютант барон Г.В. Розен, который, будучи по натуре ответственным и пунктуальным бюрократом, при вступлении в должность не преминул выяснить в Министерстве иностранных дел, что ему делать с наследием его административного предшественника в этом вопросе, который он воспринимал как важный в пределах своей компетенции. В ответ на его запрос письмом от 1 августа 1832 года управляющий Министерством иностранных дел вице-канцлер граф К.В. Нессельроде сообщал ему, что по данному вопросу он докладывал лично императору Николаю I, и тот дал указание «сохранять сношения с несторианами» [1, т. VIII, с. 908], правда, не делая на этот счет каких-то особых распоряжений. Надо полагать, что речь могла идти исключительно об обмене письмами с духовными иерархами айсоров при случайных okazиях, которые не носили регулярного и систематического характера. Только этим мы можем объяснить тот факт, что иерархи несториан буквально бросились в объятья британских и североамериканских протестантских миссионеров и проповедников, как только они с разрешения султанского правительства Османской империи появились в Передней Азии. Фактически, мы можем говорить о том, что власти Российской империи не смогли рассмотреть всех выгод, которые они могли приобрести, если бы смогли привлечь весь этот миллет на свою сторону, по сути, оттолкнув его от себя. Конечно же, не последнюю роль в этом деле сыграла активная деятельная позиция армян и иерархов армяно-григорианской

церкви, которые всячески препятствовали их переселению на Южный Кавказ, тогда как сами они переселялись туда массово, не считаясь с людскими и материальными потерями, в надежде занять в будущем господствующее положение в административной и хозяйственной жизни этого региона.

К середине XIX столетия айсоры попали в крайне плачевное положение, оказавшись не только под административно-религиозным давлением со стороны мусульманских законов Османской империи и Персидского шахства, в соответствии с которыми подвергались притеснениям со стороны местной администрации и населения, исповедующего ислам, но и под влиянием прозелитов из числа католических проповедников и протестантских миссионеров, активно переманивающих несториан в свои конфессии. Подобная ситуация начала активно проявляться с начала 1840-х гг., с момента, когда британские и североамериканские протестантские миссионеры стали активно проникать с согласия властей в Османскую империю и в Персию. На протяжении 1840-х гг. айсорские духовные иерархи несколько раз сами приезжали в Тифлис или присылали своих доверенных лиц с просьбами о покровительстве властей или о денежном вспоможении со стороны казны Российской империи. Данные визиты получили свое отражение в официальном документообороте, бумаги которого отложились в архиве имперской администрации на Кавказе и впоследствии были опубликованы Кавказской археографической комиссией. Содержание этих документов настолько подробно и пространно, что не требует от публикатора дополнительного комментирования и говорит само за себя. Так, отношение наместника на Кавказе светлейшего князя М.С. Воронцова к управляющему российским Министерством иностранных дел графу К.В. Нессельроде от 22 января 1849 года полно и развернуто отражает картину положения айсоров и их церкви в Османской империи в то время. Данный документ настолько информационно самодостаточен, что мы публикуем его без купюр:

«В последних числах истекшего года прибыл в Тифлис из города Мардина, что во владениях Средней Азиатской Турции, по

паспорту тамошних властей некто Шаммас-Айшу, брат патриарха сирийской нации Иакова, который представил мне письмо за открытой печатью на Высочайшее имя, содержащее жалобы на притеснения, ежедневно усиливающиеся со стороны римско-католической пропаганды, о ходатайство о представителе Высочайшего Двора от предстоящей пастве его опасности и о денежном пособии.

Усмотрев из письма, в одно время адресованного мне патриархом Иаковом, что несколько лет тому назад, бывши еще митрополитом Иерусалимским, приезжал он в Тифлис с подобным поручением от тогдашнего патриарха Игнатия Элиаса и был благосклонно принят в наших пределах, я не оставил просмотреть переписку, состоявшуюся между Императорским Министерством и главноуправляющим в Закавказском крае генералом Головиным (речь идет о генерале от инфантерии Е.А. Головине, являвшемся в 1837-1842 гг. командующим Отдельным Кавказским корпусом и главноуправляющим гражданской частью и пограничными делами в Грузии и Кавказской области – *О.К.*), по случаю приезда сюда в 1841 году сирийского митрополита Иакова, того самого, который ныне обличен достоинством патриарха, и смог удостовериться, что Г.И. (Государю Императору – *О.К.*) угодно было как это явствует из отношения в.с. (вашего сиятельства – *О.К.*) от 5 мая 1842 года № 1224, удостоить Всемиловейшего внимания домогательства духовного главы яковитов, заключавшиеся в доставлении им древних их преимуществ и возвращении им некоторых церквей, отнятых в разное время католиками, и повелел миссии нашей в Константинополе по мере возможности и соображаясь с местными обстоятельствами оказывать находящемуся там Московскому епископу Бехмену содействие и пособие в домогательствах его у Турецкого правительства, так чтобы дружественными представлениями своими споспешествовать устранению тех угнетений, которые подали повод к жалобам яковитов.

Сия Высочайшая воля была объявлена митрополиту Иакову с разрешением отправится обратно в Турцию и с выдачей ему в виде подарка некоторого денежного пособия.

Основываясь на этих предшествующих обстоятельствах, соделывающих несомненным, что предмет новых домогательств сирийского духовенства подлежит исключительно соображениям Императорского Министерства и что от усмотрения в.с. (вашего сиятельства – *О.К.*) зависеть будет исходатайствовать Высочайшее разрешение на присланную патриархом Иаковом просьбу, я имею честь препроводить у сего к вам ее в подлиннике с переводом, учиненным с дипломатической моей канцелярии, долгом поставляя присовокупить, что словесные пояснения, данные мне поверенным патриарха Иакова, ограничиваются жалобами на прозелетизм католиков и на значительное влияние их у турецкого правительства, которое хотя по наущениям императорской миссии несколько лет оказывало защиту и отклоняло вредные против них покушения католиков, но ныне вновь начало допускать переходы яковитов в католическую веру и присвоение католиками их церквей.

Хотя я не считаю себя вправе изложить какое-либо мнение в деле для меня чуждом, тем более что оно вообще не могло бы основываться на односторонних показаниях жалующейся стороны, но мне кажется, судя по общим данным, что если переход яковитов в римско-католическую осуществляется не целыми приходами, а несколькими лицами отдельно, то турецкое правительство, как бы равнодушно ни смотрело на переходы из одного христианского исповедания в другое, имеет полное право воспретить означенным лицам отнимать у целых приходов яковитского исповедания древние их храмы, составляющие их собственность, защищенную гражданскими законами. Впрочем, в.с. (ваше сиятельство – *О.К.*), имея полные сведения об этом деле, ближе можете знать, до какой степени мысль эта относится до прав и преимуществ, поминаемых патриархом сирийской нации, и может новое его ходатайство быть удостоено Высочайшего воззрения.

Так как в бытность здесь сирийского митрополита (нынешнего патриарха) Иакова отпускаемо было ему содержание по 5-ти рублей в сутки, то я приличным счел в настоящем случае назначить брату его Шаммас-Айшу по 3 рубля в сутки на необходи-

мые его расходы, предвывая вас, что этот поверенный намерен оставаться здесь до получения из С.-Петербурга разрешения на патриаршее послание и тогда уже возвратиться восвояси» [1, т. X, 243-244].

Секретный ответ на это донесение князя М.С. Воронцова поступил из С.-Петербурга более чем через год, датой его подписания графом К.В. Нессельроде стало 6 февраля 1850 года. В своем отношении он писал о том, что император Николай I поручил российской миссии в Стамбуле как и прежде оказывать перед султанским двором всяческую моральную поддержку просьбам духовных иерархов айсоров и противодействовать презелетизму католической церкви, но о какой-то более конкретной помощи речи не шло. Данную информацию российский наместник на Кавказе должен был передать посланнику католика айсоров «словесно» в целях соблюдения секретности его миссии, ему в виде подарка полагалась денежная сумма в размере 300 червонцев, которые к тому времени уже были ассигнованы Министерством финансов и переданы в Тифлисское казначейство. Помимо этого князь Воронцов должен был переслать в Петербург ведомость расходов на содержание Шаммас-Айшу за все время его пребывания при его канцелярии, чтобы понесенные кавказской имперской администрацией расходы были восполнены из государственной казны [1, т. X, с. 240]. Иных указаний на имя наместника не было.

Как мы видим, десятилетие 40-х гг. XIX столетия оказалось крайне негативным в исторической судьбе айсоров, проживавших на территории Османской империи. Оно началось погромом, учиненным им курдами, результатами которого непременно воспользоваться в своих интересах и целях различные европейские миссионеры, пользовавшиеся при дворе султана большим политическим влиянием вследствие исполнения им условий Адрианопольского мирного договора 1829 года. По сути, в это время начался, ставший впоследствии необратимым, процесс ассимиляции представителей этого народа, масштабы которого с годами стали разрастаться в геометрической прогрессии, причем не только на территории Азиатской Турции, но и в персидских владениях. Рос-

сийская имперская администрация на Кавказе, как нам представляется, смотрела на этот процесс довольно-таки равнодушно, памятуя о том, что в 1828-1830 гг. айсоры отказались переселяться в российские пределы на Южном Кавказе, тем самым проигнорировав сделанное им предложение. Более того, 3 июля 1844 года в Тегеране уполномоченными лицами Российской империи и Персидского шахства была подписана «дополнительная конвенция в пояснение статьи XIV Туркманчайского договора» (опубликована согласно указа Правительствующего Сената от 25 сентября 1844 года) [18; 11, т. XIX (1844), № 18247. с. 589-590], существенно осложняющая и, по сути, запрещающая переход подданных между странами. Так, статья I указанной конвенции устанавливала норму, согласно которой «подданные обеих держав не могут впредь переходить из одного государства в другое без паспорта и без формального дозволения от своего правительства», что на практике отменяло возможность добровольной смены подданства без всяких ограничений, ранее установленную статьей XIV Туркманчайского договора, что на будущее делало невозможным переселение персидских христиан (главным образом, армян и айсоров) в российское Закавказье. В результате принятия данного международного договора персидские айсоры оказались, фактически, в полной изоляции в местах своего проживания и стали объектом активного прозелетизма со стороны британских миссионеров, пользовавшихся полной свободой деятельности на территории Персии.

В XI томе «Актов, собранных Кавказской археографической комиссией» опубликована анонимная записка «О домогательствах сирийско-несторианской церкви», датированная 4 июля 1856 года, о которой достаточно подробно описывается положение айсоров в Персии и Османской империи в первой половине 1850-х гг. Данный документ, как представляется, был составлен как черновик докладной записки в Министерство иностранных дел Российской империи, поэтому отличается информативностью и простотой изложения, позволяющими составить отчетливое представление об условиях жизни айсоров в этой время:

«В половине 1851 года прибыл тайно в Эривань и потом в Тифлис из персидского города Урмия сирийский, несторианского учения, архиепископ Иосиф по письменному виду, данному ему пребывающим в Мосуле сирийским патриархом Авраамом, на общее имя наместника Кавказского князя М.С. Воронцова и экзарха Грузии выскопр. (высокопреосвященнейшего – *О.К.*) Исидора от проживающих в Урмии сирийских – митрополита Гавриила и епископа Иоанна, в коем значилось ходатайство о принятии участия в бедном и стесненном народонаселении Урмии о дозволении обществу этому целостью или частью переселиться в наши пределы; причем архиепископ Иосиф очень жаловался на притеснения персидского правительства и на вмешательство англичан в обращение общества этого в английскую веру, чего они успешно достигают с помощью денег, и уже в устроенной ими школе в городе Урмия собраны до 600 сирийских детей для обучения.

Но объяснение, сделанное означенному духовному лицу, что самопроизвольное переселение урмийских жителей, в каком бы то размере ни было, не может иметь места, кроме других неизбежных неудобств и потому именно, что оно не согласуется со смыслом существующих между Россией и Персией договоров, не допускающих перехода одной державы в пределы другой на жительство без предварительного согласия на то подлежащего правительства, что в настоящем случае никак нельзя надеяться на подобное дозволение со стороны персидских властей, и что, наконец, благоразумие требует, чтобы и приезд его, архиепископа Иосифа, оказался безгласным, дабы не возбудить подозрения и даже требования о высылке со стороны пребывающего в Тифлисе персидского консульства, убедили архиепископа в основательности этих наущений, и он выехал обратно в Эриванскую губернию к единоверцам своим, поселенным в деревне Кюласар (т.е. Койласар – *О.К.*), где находится и родное его племянник, оставив, однако ж, письменную просьбу о принятии его и братьев его с семействами в российское подданство с дозволением им переселиться в Закавказский край.

А как по конвенции нашей с Персией 1844 года в IV статье допускается ходатайство обоих правительств в пользу нескольких семейств, лишь бы не встретилось в том законных препятствий, и примеры подобных переселений уже существовали, то князь Воронцов велел снести с нашим генеральным консулом в Тавризе удостовериться о том, предстоит ли возможность воспользоваться силой конвенции для родных архиепископа сирийского Иосифа, и в таком случае войти в ходатайство у персидских властей для осуществления их переселения, если они обяжутся не просить от нашего правительства денежного пособия.

Отзыв генерального нашего консула в Тавризе Аничкова (речь идет о статском советнике Николае Адриановиче Аничкове, в 1838-1854 гг. – российском генеральном консуле в Тавризе, в 1854-1882 гг. – управляющим российской миссией в Тегеране, полномочном посланнике и министре при дворе персидского шаха – *О.К.*) заключался в том, что персидское правительство не только уклоняется от исполнения конвенции и оставляет без ответа всякое домогательство о переселении в наши пределы, но даже преследует лиц, просивших подобного перехода из Персии, и что это нарушение конвенции, доведенное до сведения миссии в Тегеране, должно было сделаться предметом объяснений с персидским министерством в удобное время. Относительно архиепископа Иосифа, арестованного персидскими воаятиями под другим предлогом по его возвращению в Персию, генеральное консульство наше в Тавризе нашлось возможным заступиться за такое притеснение и настоятельно требовать его освобождения из тюрьмы, что, наконец, и было достигнуто.

После открытия войны с турками (речь идет о Восточной (Крымской) войне 1853-1856 гг. – *О.К.*) сирийский патриарх Авраам входил в сношение с нами, и в начале 1855 года он предлагал в случае, если войска наши пойдут на Ван, идти к нам на помощь с значительным количеством войска из своих единоверцев, предваряя, что все население, в восьми провинциях Азиатской Турции находящееся, будет с нами, но предложения эти остались без дальнейшего хода по случаю заключения мира. Ныне же патриарх

Авраам прислал в Тифлис через доверенное лицо письмо, в коем он выражает опасения свои, что со стороны английского и французского консулов в Мосуле, уведомивших его о заключении мира, могут последовать покушения к обращению его единоверцев в свои вероисповедания, имея в виду, что многие из них в городе Урмия оставили свою веру и перешли в западные, – а поэтому он просит убедительно о назначении одного русского консула в Ван для одушевления и подкрепления его единоплеменников.

На ходатайство это дан косвенный ответ в том смысле, что дело будет принято к соображению, и оный отправлен через того же нарочного, которому и сделано приличное награждение, а вместе с тем ему поручено просить патриарха прислать нам верным образом точное описание всего сирийско-несторианского народонаселения, составляющего его паству, с с обозначением мест жительства, деревень, монастырей, церквей и проч., дабы из сведений сих можно было вывести правильные заключения о всем, до них касающемся» [1, т. XI, с. 30-31].

Как мы видим, с самого начала 1840-х гг., историческая кривая развития айсорской этнорелигиозной корпорации пошла резко вниз, что было обусловлено комплексом сложившихся вокруг нее обстоятельств. Поиск поддержки и защиты сначала у грузинского царя, а затем – у российского императора как у монархов наиболее близко расположенных к ареалу их традиционного проживания христианских государств, близких им по каноническим основам вероучения их церкви, сведения о которых восходят еще к последней четверти XVIII столетия, не только не дал положительного результата, но и навлек на духовно-административную иерархию этого миллета совершенно справедливые подозрения в коллаборационизме в пользу Грузии и России в глазах персидских и османских властей. Верховная власть Персидского шахства и Османской империи, совершенно естественно, должна была реагировать на подобные нелояльные действия организованной национально-религиозной корпорации своих подданных, умонастроения представителей которой таили в себе угрозу социально-экономической и политической стабильности и военной безопасно-

сти этих государств. Не желая прибегать к открытому насилию и военно-полицейским репрессиям, что неизбежно вызвало бы негативную реакцию со стороны Российской империи, которая была готова и способно в тот конкретно-исторический момент времени применить в случае обострения ситуации военную силу, персидские и османские власти решили ослабить мятежный айсорский миллет через разрушение его организующей силы и даже каркаса его социальной организации в лице иерархии Святой Апостольской Соборной Ассирийской церкви Востока, принизив авторитет и уменьшив финансово-хозяйственное влияние которой, они смогли бы привести в повиновение и всю ее паству, составляющую известную долю налогооблагаемой базы в виде податной массы подвластного населения.

Только сделать это персидские и османские власти своими руками не могли, а поэтому были вынуждены прибегнуть к помощи третьих сил. Заблокировав или существенно ослабив интенсивность процесса переселения айсоров в российские владения на Южном Кавказе, османские и персидские власти начали оказывать административное давление на духовных лидеров айсорской церкви. Об этом в полной мере свидетельствует тот факт, что до российско-персидской 1826-1828 гг. и российско-османской 1828-1829 гг. войн о заступничестве или о принятии в подданство российскую имперскую администрацию на Кавказе просили исключительно светские феодалы айсорского миллета – мелики или их ближайшие родственники, которые посредством перехода в подданство Российской империи не только хотели сохранить свои имущественные права, привилегии и статус через инкорпорирование в состав сословия дворянства, но также и освободиться от зависимости от духовной иерархии своего миллета. Все те, кто стремился к этому, смогли реализовать свои чаяния на основании положений соответствующих статей Туркманчайского 1828 года и Адрианопольского 1829 года мирных договоров, заключенных между Россией, с одной стороны, и соответственной Персией и Турцией, с другой стороны. Духовные иерархи Святой Апостольской Соборной Ассирийской церкви Востока, чьи социаль-

но-имущественные права и привилегии достаточно хорошо были защищены и в мусульманском праве, не стремились в переселению и удерживали свою паству от этого, дабы не лишиться главного источника своего материального благополучия. Однако как только на рубеже 1830-40-х гг. действиями официальных властей или местных феодалов начали затрагиваться и от этого страдать их имущественные интересы, так именно духовные лица айсоров стали апеллировать к высшим должностным лицам российской администрации, прося защиты их прав и собственности.

Разрушение структуры – административной, имущественной, финансовой – айсорской церкви на территории Персии и Османской империи происходило не одновременно, а стало результатом совокупности целенаправленных действий властей этих стран и целого ряда стратегических ошибок, допущенных в ответ на них религиозными иерархами этого миллета. Для властей персидского государства отправной точкой отсчета в деле установления контроля над айсорами стало заключение в 1844 году уже упоминаемой выше конвенции с Российской империей об уточнении правил и порядка исполнения статьи XIV Туркманчайского договора, устанавливающей возможность смены подданства жителями двух стран без всяких на то ограничений, исключительно по собственной инициативе. Новое межгосударственное соглашение устанавливало необходимость получения согласия властей двух стран на подобное изменение политического и государственно-правового статуса индивида. Персидские власти крайне неохотно, в виде уступки или платы за компромисс давали согласие на это в каждом частном случае, но чаще всего просто саботировали какие-либо контакты об этом по дипломатической линии. В результате айсоры де-факто были вынуждены оставаться в пределах Персии, а их духовные лица, кто инициировал подобные прошения о смене подданства, обычно подвергались полицейским репрессиям в виде ареста и тюремного заключения. Их паства, лишённая руководства, становилась падкой на разного рода житейские соблазны, которые подбрасывали ей как персидские власти, так и действующие на террито-

рии страны европейские, главным образом, британские миссионеры.

В Османской империи, в которой проживала основная масса adeptов Святой Апостольской Соборной Ассирийской церкви Востока, и на территории которой располагался ее духовно-административный центр, ослабление ее духовной иерархии осуществлялось более радикальными мерами. Сегодня мы не можем достоверно утверждать, были ли эти меры результатом целенаправленной реализации инициативы султанской власти или все-таки стали следствием стечения обстоятельств и произвольных действий местных правителей из числа курдской родоплеменной аристократии, подстрекаемых западноевропейскими – католическими и англиканскими – миссионерами и проповедниками. Как бы то ни было, но с самого начала 1840-х гг. поселения айсоров стали объектом вооруженных нападений и грабежа со стороны курдов, а сами они – «живым товаром», ясырями, для продажи в рабство. Положение айсоров на северо-востоке Османской империи особо осложнилось после того, как их патриарх-католикос Аврахам Шиммон XIX в 1841 году бежал, спасая церковные богатства и казну, из селения Кочанис, где на протяжении веков располагалась его резиденция, в город Мосул под защиту британской евангелической миссии, вверив ей не только свою безопасность, но и, по сути, всю собственность своей церкви и паствы. Это событие стало знаком и примером для подражания другим европейским миссионерам, стремившимся взять под свой контроль если не денежные средства, так хотя бы недвижимое имущество Святой Апостольской Соборной Ассирийской церкви Востока, расположенное в ареале традиционного проживания айсорского миллета.

Отказ айсоров от переселения в российское владения в Закавказье, какими бы причинами он ни был обусловлен, стал роковой ошибкой для исторических судеб как этого народа, так и олицетворявшей его церкви. Армяне, которые на территории Персии и Османской империи также весьма активно подвергались полицейским репрессиям и были объектом со стороны католических и протестантских миссионеров, смогли в не-

простых условиях сохранить собственную национально-религиозную идентичность и церковную организацию, и главной причиной этого стало то обстоятельство, что духовный, организационный и финансовый центр армяно-григорианской церкви – монастырь Эчмиадзин – оказался под юрисдикцией Российской империи, а российский император стал гарантом ее конфессиональной и материальной свободы. Айсорский же патриарх, когда для его церкви настали тяжелые времена, не бежал в Россию и не сменил подданства, напротив, он остался на территории Османской империи и отдался под покровительство британских миссионеров, утратив тем самым материальную независимость, а вместе с ней и конфессиональную самостоятельность. После этого айсоры как миллет исламской ойкумены стали медленно деградировать, рассеялись по всем странам и континентам и в итоге превратились диаспорально дисперсный народ, не имеющий национального центра.

Говоря об этом, нельзя не принимать во внимание одно чрезвычайно важное обстоятельство, о существовании которого мало кто знает даже среди историков христианства. Внутри Ассирийской церкви Востока в 1552 году произошел раскол: годом раньше скончался патриарх Ишоьяв Шиммон IX, престол которого во главе церковной иерархии должен был занять по традиции его племянник Дынха Шиммон X (Бар-Мама), но этому воспротивились ряд епископов, которые провозгласили «альтернативным» католикосом епископа Юханна Сулаку, который для легитимизации своего канонического статуса отправился в Рим. Условием признания его в таком качестве стало заключение унии между римско-католической церковью и последователями церковного раскола. В 1553 году Римский Папа Юлий III провозгласил Сулаку «патриархом халдеев» Симоном VIII, а его последователей назвал Халдейской католической церковью. По возвращении на родину «патриарх халдеев» Симон VIII был арестован по приказанию вали Диярбакыра, подвергнут пыткам и в январе 1555 года казнен, основная масса его последователей вернулась в лоно Святой Апостольской Соборной Ассирийской церкви Востока, но часть раскольников сохрани-

ла свою автономность. После поражения султанской армии в российско-османской войне 1828-1829 гг. немногочисленные адепты Халдейской католической церкви стали основным инструментом распространения католицизма, точнее – католического прозелетизма среди представителей христианских миллетов Османской империи, и в первую очередь – среди айсоров. Для этого римская курия в 1830 году легитимизировала канонический статус этой церкви, назначив через 270 лет после гибели первого ее предстоятеля нового католикоса-патриарха, которым стал митрополит Иоанн Гормидзас, которого римский папа Пий VIII объявил «патриархом Вавилона халдейского» с кафедрой в городе Мосул. Именно между его сторонниками и приверженцами «канонического» патриарха айсоров Аврахама Шиммона XIX в 1840-50-е гг. происходила борьба за передел церковного имущества (о чем мы узнаем из приведенных выше писем последнего в адрес российской имперской администрации на Кавказе), объекты которого один за другим при попустительстве и даже негласной поддержке османских властей стали переходить от Ассирийской церкви Востока к Халдейской католической церкви. Все это неизбежно приводило к децентрализации церковно-административного управления миллетом айсоров, его раздроблению на адептов различных конфессий и, как следствие, – к дезинтеграции, деградации и дисперсии всего народа.

Превращение этноконфессиональной корпорации айсоров в диаспорально рассеянный этнос произошло не одновременно в середине XIX столетия, а стало результатом достаточно протяженного во времени процесса, который растянулся на вторую половину XIX – первую четверть XX века. Особое влияние на этот процесс оказали два фактора: прозелетизм европейских миссионеров и двуличная политика персидских и османских властей, одной рукой потакавших подобным действиям, а другой – сурово пресекавших любые попытки духовных иерархов айсоров обеспечить своей пастве автономное существование в окружающем ее исламском мире. Существенную роль сыграло также и то обстоятельство, что османские и персидские айсоры были обособ-

лены друг от друга в церковной организации, первые управлялись патриархом-католикосом, вторые – урмийским архиепископом, вследствие чего их церковное имущество не имело достаточной юридической защиты и становилось объектом рейдерских атак со стороны миссионеров-прозелитов, из числа евангелических, англиканских и католических проповедников. После того как именным указом императора Александра II, данным наместнику Кавказскому от 9 июня 1860 года, было учреждено Общество восстановления православного христианства на Кавказе [11, т. XXXV (1860), отд. I, № 35897. с. 730-735], к европейским и североамериканским проповедникам, действующим на территории Персии, присоединились еще и православные миссионеры, которые в отличие от своих протестантских коллег добились больших успехов в этом деле. Им удалось вовлечь в православное духовное образование детей нескольких айсорских церковных иерархов, проживавших в Урмии, а после того, как они заняли священнические места в структуре Святой Апостольской Соборной Ассирийской церкви Востока, склонить их к присоединению их паствы к православию. В 1898 году к Русской Православной церкви присоединились 10 тыс. персидских айсоров во главе с епископом Мар-Иоаном (Ионой), что официально было названо «новым торжеством православия» [13]. После этого была учреждена Русская духовная миссия в Урмии, которую возглавил архимандрит Кирилл (Смирнов). На ее основе в 1904 году была учреждена Урмийская епархия Русской Православной церкви во главе с епископом Ионой (Мар-Иоаном) и викарным епископом Илией (Мар-Илия) [10, с. 165-172]. В результате этого айсоры как самостоятельный миллиет последователей Ассирийской церкви Востока, разделенный между православной и англиканской церквями, на территории Персии перестал существовать, а потому его представителей начали постепенно утрачивать собственную национально-религиозную идентичность, что вполне устривало персидского шаха.

Судьба айсоров и духовной иерархии Ассирийской церкви Востока в Османской империи во второй половине XIX столетия сложилась более трагично. Готовность айсоров к коллаборационизму в пользу России и других европейских государств, проявлявшаяся на протяжении всего XIX столетия, стала причиной применения османскими властями активных административных и военно-полицейских репрессий, которые достигли своего пика в годы Первой мировой войны 1914-1918 гг. В связи с этим следует сказать, что не только одни айсоры, но и представители абсолютно всех иных христианских миллетов Османской империи – армяно-григориане, халдеи, марониты, яковиты, сотрудничавшие с вооруженными силами стран Антанты, – были в аналогичном положении. Однако среди представителей указанных национально-конфессиональных групп адепты Святой Апостольской Соборной Ассирийской церкви Востока были наиболее многочисленными, а поэтому в количественном отношении понесли большие потери. Не вдаваясь в подробности данного исторического сюжета, поскольку он не созвучен заявленной теме нашего исследования, укажем, что по подсчетам В.В. Эрлихмана, численность народонаселения айсоров в конце XIX – начале XX века более чем на миллион человек – с полутора миллионов до трехсот тысяч человек [20]. Данный факт позволяет нам сделать вывод о том, что в более позднее время жертвы, понесенные айсорами в годы Первой мировой войны, были произвольно включены в число жертв так называемого «геноцид армян», после чего стали предметом исторических фальсификаций, политического торга и манипуляций общественным мнением.

После Балканской войны 1876-1878 гг., составной частью которой являлась российско-османская война 1877-1878 гг., один из театров которой находился на Южном Кавказе, в северо-восточных вилайетах Османской империи получили активное распространение армяно-курдские столкновения, имевшие скорее экономическую, а не социально-политическую подоплеку, усмирять которые османские власти не очень стреми-

лись или не имели для этого достаточного количества военно-полицейских сил. Курды, имевшие опыт карательных или просто грабительских действий в отношении айсоров, приобретенный ими в 1840-е гг., активно переносили его на армян, не делая при этом между ними и айсорами особых различий. Межэтнические и межрелигиозные столкновения время от времени приводили к массовым беспорядкам или восстаниям против султанской власти, для подавления которых использовались части регулярной османской армии и жандармерия. Хрестоматийно известным является случай восстания в Урфе (Эдессе) зимой 1894/95 года с преимущественно айсоро-армянским населением, при усмирении мятежа в которой в январе 1895 года погибло 13 тыс. айсоров и 12 тыс. армян, но все они в настоящее время в русскоязычных пропагандистско-публицистических изданиях почему-то объявлены «геноцида армян». Адепты Ассийской церкви Востока в Османской империи на рубеже XIX и XX веков, по сути, оказались заложниками борьбы армян за своей национально-религиозное самоопределение, когда армяне, бунтуя против власти османского султана, вызывали военно-полицейские репрессии на представителей иных христианских миллетов, никак не причастных к этим мятежам. Российская имперская администрация на Кавказе смотрела на гонения на айсоров сквозь пальцы, не видя в них для себя потенциальных союзников, а свою помощь в приеме и размещении айсорских беженцев на территории Южного Кавказа всегда обуславливала их обязательным присоединением к православию, передавая властям Османской империи тех представителей этого народа из числа мигрантов или беженцев, кто отказывался становиться ренегатом. В итоге все это привело к тому, что к 1920-м гг. айсоры как христианский миллет исламской ойкумены прекратил свое существование и на территории к тому времени распавшейся Османской империи, превратившись в национальные меньшинства на территории нескольких стран Большого Ближнего Востока и породив диаспоральные

общности в большинстве стран Европы и Северной Америки.

Наше исследование будет неполным, если мы не ответим на вопрос о том, чем была обусловлена столь острая конкуренция между армянами и айсорами на протяжении первой половины XIX столетия. Как представляется, обоюдного прозелетизма между айсорской и армяно-григорианской церквями на протяжении веков не существовало, общности их адептов в виде миллетов в структуре мусульманского мира были обособленными и корпоративно замкнутыми, что исключало какую бы то ни было возможность борьбы между этими церквями за паству как за источник материального благополучия их иерархов и общено благосостояния церковей. Следовательно, причины острой и даже бескомпромиссной конкуренции между ними следует искать не в финансово-экономической, а идеологической (теологической или богословской) плоскости, однако никак не связанной с христологией – учением о сути Христа, поскольку обе эти церкви для современного христианства являются апокрифическими. По нашему мнению, основная причина конкурентной борьбы между айсорами и армянами кроется в их представлениях о происхождении этих этносов.

Айсоры считают себя потомками Ассура – внука библейского патриарха Ноя (в исламе – пророка Нуха), сына его первенца Сима, армяне же своим родоначальником считают Айка – потомка Фогарма, внука Ноя, сына Иофета, младшего сына этого христианского патриарха. По законам кровнородственного старшинства потомки старшего сына имели преимущество над потомками младшего сына, не говоря уже о его внуках и правнуках. Этим объясняется активная борьба армян против айсоров, которая в случае победы давала им право называть себя самым древним народом если не на земле, то в регионе Ближнего Востока или Передней Азии. Зная, какое значение имеют религиозно-мистические представления для национального самосознания армян, не стоит сомневаться в том, что их конкуренция с айсорами за переселение под покрови-

тельство российского императора на Южный Кавказ имело не столько социально-экономические, сколько метафизические идеолого-культурологические причины. Борьба айсорской и армянской церковью за первенство в вопросе старшинства своего происхождения и древности народа были главным содержанием конкуренции между ними.

Список использованной литературы:

1. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: в 13-ти тт. Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1866-1904.
2. Арутинов А.А. К антропологии айсоров // Русский антропологический журнал: Издание Антропологического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Московском университете / Под ред. А.А. Ивановского. М.: Тип. А.В. Васильева, 1902, № 4. с. 88-100.
3. Болотов В.В. Лекции по истории древней церкви: В 4-х тт.: Издание Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994 [репринт с изд.: СПб, 1907].
4. Дубровин Н.Ф. Истории войн и владычества русских на Кавказе: В 5-ти тт., 8-ми кн. СПб.: Тип. Н.И. Скороходова, 1871-1888.
5. Истребитель колючек: Сказки, легенды и притчи современных ассирийцев / Сост. К. В Матвеев (Бар-Маттей). М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1974.
6. Кузнецов О.Ю. Нашествие или исход? Переселение армян в Закавказье в 1830-1831 гг. в трудах русских военных историков второй трети XIX – начала XX столетия // *IRS-Наследие: Международный азербайджанский журнал*. 2012, № 5 (59). с. 56-61; № 6. с. 32-37.
7. Лалаян Е.А. Айсоры Ванского вилайета // Записки Кавказского отдела императорского русского географического общества. Т. XXVIII (1913). Вып. 4. Тифлис: Тип. К.П. Козловского, 1914. с. 1-34.
8. Малома Я.Д. Несториане округа Хакяри // *Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества*. Т. II (1873-1874). Тифлис: Тип. К.П. Козловского, 1874. с. 49-63.
9. Пигулевская Н.В. Ближний Восток. Византия. Славяне / сост. Г.Л. Курбатов, А.Г.Лундин, А.Б. Пайкова, К.В. Старкова. Л.: Наука, 1976.
10. Платонов А. Обзор деятельности общества восстановления православного христианства на Кавказе за 1860-1910 гг. Тифлис: Тип. К.П. Козловского, 1910.
11. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II (1826-1881): В 129-ти тт. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830-1883.
12. Селезнев Н.Н. Ассирийская церковь Востока: Исторический очерк. М.: Ассирийская церковь Востока, 2001.
13. Синодский В., свящ. Новое торжество православия // *Церковный вестник*. 1898, №№ 13, 15.
14. Софония (Сокольский), еп. Исторический очерк несторианизма от его появления в V веке до настоящего времени. Одесса: Тип. канцелярии Одесского градоначальника, 1868.
15. Софония (Сокольский), еп. Современный быт и литургия христиан инославных иаковитов и несториан с кратким очерком их иерархического состава, церковности, богослужения и всего, что принадлежит к отправлению их церковных служб, особенно же их литургии. С присовокуплением переводной записки о несогласии Церкви Армянской со Вселенскою Православною. – СПб.: Тип. духовного журнала «Странник», 1876.
16. Шелковников Б.И. Происхождение и современный быт сиро-халдейской народности // *Известия штаба Кавказского Военного округа*. Тифлис: Тип. штаба Кавказского Военного округа. 1904, № 3-4. с. 26-72.
17. Штида В.К. К антропологии айсоров // *Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества*. Т. XXIX (1915). Вып. 8 (2). Тифлис: Тип. К.П. Козловского, 1916. с. 188-207.
18. Шукюров К. Миграция населения между Россией и Ираном в XIX – начале XX века (политико-правовой аспект) // *Кавказ &*

Глобализация: Журнал социально-экономических и политических исследований. 2009, Т. 3. Вып. 2-3. с. 210-219.

19. Эйвазов П. Некоторые сведения о селе Койласар и об ассирийцах // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа: Издание Управления Кавказского учебного округа. Вып. № 4. Тифлис: Тип. Канцелярии Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1884. с. 284-326.

20. Эрлихман В.В. Непокоренные // Родина: российский исторический иллюстрированный журнал. 2006, № 8. с. 75-78.

21. Badger G.P. The Nestorians and their Rituals: In 2 vol. London: Joseph Masters, 1852.

22. Betts R.B. The Reverend George Percy Badger and the Syrian Orthodox communities of the Tur Abdin. Contact with the Protestant West and its consequences // http://www.syriacstudies.com/AFSS/Syriac_Articles_in_English/Entries/007/10/14_The_Reverend_George_Percy_Badger_and_the_Syrian_Orthodox_communities_o

f_the_Tur_Abdin._Contact_with_the_Protestant_West_and_its_consequences-Professor_Robert_Brenton_Betts,.html

23. Kuznetsov O. İstila mi, göç mü? 1829-1831 yıllarında Ermenilerin Güney Kafkasya'ya tehciri 19. yüzyılın ikinci çeyreği ve 20. yüzyılın başlarında Rus askeri tarihçilerin eserlerinde // IRS-Miras. – 2014, № 1(9), ilkbahar, s. 30-35; № 2 (10), yaz, s. 40-45.

24. Mookerjee G.D. (Mar Aprem). A Nestorian Bibliography. Trichur: Mar Narsai Press, 1982.

25. Perkins J. A Residence of eight years in Persia, among the Nestorian Christians. Andover, Massachusetts: Allen, Morrill & Wardwell, 1843.

26. Perkins J. Missionary life in Persia: being glimpses at a quarter of a century of labors among the Nestorian Christians. Boston: American Tract Society, 1861.

27. Perkins J., Fiske F. Nestorian biography: being sketches of pious Nestorians who have died at Oroomiah, Persia. Boston: Massachusetts Sabbath School Society, 1857.

XÜLASƏ

Oleq Kuznetsov

Aysorlar Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı torpaqlarının tarixində:

islam oykümenasının xristian millətlərinin XIX əsrdə Rusiya Transqafqazına köçmək hüququ uğrunda rəqabətin mahiyyəti və nəticələri

Məqalə iki erkən xristian kilsəsinin – Şərqi Assur və erməni-qriqorian kilsələrinin iyerarxiyaları arasında öz davamçılarının Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı torpaqlarına köçmək birinciliyi uğrunda apardığı rəqabətin tarixi retrospektivinin və bu rəqabətin nəticələri məsələsinin öyrənilməsinə həsr olunub. Assur kilsəsinin bu mübarizədə uduzması gələcəkdə öz davamçılarını və mülkiyyətini itirilməsi, assur xalqı (aysorlar) üçün isə dezintegrasiya, deqradasiya və səpələnmə ilə nəticələndi. İslam oykümenası daxilində kiçik xristian kilsələrinin mübarizəsi mövzusu yeni dövrdə Ön Asiyada geosiyasi proseslərin, bu mübarizənin ayrı-ayrı xalqların tarixi talelərinə təsirinin başa düşülməsi üçün prinsiplial əhəmiyyət daşıyır.

SUMMARY**Oleg Kuznetsov****Aysorians in the history of the Russian ownerships in South Caucasus: content and consequences of the competition of Christian millet of an Islamic oykumena for the resettlement right to the Russian Transcaucasia in the XIX century**

Keywords: *Aysorians, Armenians, proselytism, Caucasus, resettlement, Assyrian church of the East, Armenian-Gregorian church, chaldaic Catholic church, evangelic preachers, orthodox missionaries, Ouoormia, Salmas, Koylasar*

Article is devoted to consideration of a question of a historical retrospective of the competition among themselves of hierarchies of two early Christian churches – the Assyrian Church of the East and the Armenian-Gregorian church for a priority in resettlement of their adherents in the Russian ownerships in South Caucasus and its consequences. Loss of the Assyrian Church of the East in this fight turned back for it in the future loss of flock and property, and for the Assyrian people (aysor) – disintegration, degradation and dispersion. The subject of competitive struggle of the small Christian churches existing in an Islamic oykumena is essentially important for understanding of geopolitical processes in the region of Western Asia during Modern times and their influences on historical destinies of the different people during this historical era.

UOT 94 (479.24)

GÜNTƏKİN NƏCƏFLİ

(AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu)

TARİXDƏ “ERMƏNİ DÖVLƏTİ” ANLAYIŞI VƏ ONUN
AZƏRBAYCAN TORPAQLARINDA QURULMASI PLANINA DAİR

Açar sözlər: “Böyük Ermənistan”, “Erməni yaylası”, erməni dövləti, “Ərməniyyə”, Cənubi Qafqaz, Şimali Azərbaycan.

Erməni tarixçiləri və onların havadarları ermənilərin tarixi və erməni dövləti anlayışı haqqında öz uydurma konsepsiyalarını qurmuşlar. Bu konsepsiya əsasən iki qola ayrılır. Birinci qol – e.ə. VI əsr Urartu mixi yazılarına sahib çıxmaq yolu ilə; ikinci qol isə – daha qədimdən əsası Musa Xorenli tərəfindən qoyulmuş “Nuhun tufanı” əfsanəsindən – təqribən eramızdan 2500 il əvvəl başlanır. Hər iki konsepsiya “qədim erməni mənbələri”nə əsaslanaraq birləşir və vahid “Ermənistan tarixi”ni yaradır.

Məqsədimiz erməni dövlətinin tarixini araşdırmaq deyil, erməni dövləti anlayışının mahiyyəti, tarixi və inkişaf yoluna nəzər salmaq, XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Qafqazda – Şimali Azərbaycan torpaqlarında qurulması planlaşdırılan erməni dövləti ilə oxşarlığı və fərqləri və s. digər məsələlərə aydınlıq gətirməkdir.

Erməni tarixşünaslığında və ermənipərəst tarixçilərin əsərlərində guya tarixdə nə vaxtsa “Böyük Ermənistan” adlı dövlətin mövcud olması iddia edilir və bu uydurma dövlətin ərazisi Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan torpaqları hesabına kağız üzərində şişirdilərək fantastik həddə çatdırılır. “İlk mənbələr sübut edir ki, bu iddianın heç bir elmi əsası yoxdur və başdan ayağadək uydurmadır. Və yalan olduğu üçündür ki, erməni saxtakarlarının və ermənipərəst müəlliflərin cızmaqaralarında nə “Böyük Ermənistan” anlayışının ilk dəfə xatırlandığı vaxt, nə bu adda dövlətin varlığı, nə belə bir dövlətin mövcud olduğu tarixi dövr, nə də həmin “dövlətin” iddia olunan sərhədləri barədə ciddi mənbələrə söykənən dəlillər göstərilir” [bax: 8, 13].

Son dövr Azərbaycan tarixçilərinin tədqiqatlarında ermənilərin mənşəyi ilə bağlı ilk və ən mötəbər məlumat verən “tarixin atası”, e.ə. V əsrdə yaşamış yunan tarixçisi Herodota (e.ə.

480-424), onlarla qədim Roma, Bizans, yunan, erməni, suriya, rus, ingilis və digər dillərdəki ilk mənbələrə, elmi ədəbiyyata istinad edilərək ermənilərin Kiçik Asiya qitəsinin yerli əhalisi olmadığı, bu etnosun ulu babaları güman olunan friqlərin Kiçik Asiyaya Avropadan (Balkan yarımadasından) köçüb gəldiyi kifayət qədər işıqlandırılmışdır. Bu tədqiqatlarda Balkan yarımadasından Kiçik Asiyaya köçüb gəlmiş qədim frigiyalılar və ya onlarla eyni kökdən olan etnosun necə “erməni” adlanması; I Daranın (e.ə.522-486) Bisütun qayası üzərindəki kitabəsində adı çəkilən “Armeniya”nın Əhəməni imperiyasının tərkibinə daxil olan, Dəclə çayının mənbəyindən cənubda yerləşən Arme vilayətinin adı ilə bağlı olması; “Armeniya” coğrafi terminin özünə “vətən” axtaran köçəri etnosla – indiki etnik ermənilərlə heç bir bağlılığının olmaması zəngin faktiki materiallar əsasında sübuta yetirilmişdir. Burada müəllif düzgün bir nəticəyə gəlir: “erməni” adı indiki ermənilərin əsil tarixi adı deyil, Asiya qitəsinə köçüb gəldikdən sonra mənimsədikləri, daha doğrusu “özəlləşdirdikləri” addır [bax: 8, 13-18]. Beləliklə, qədim “Armina”, “Armeniya” və “erməni” (“armyane”) adlarının müasir ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

XIX əsrin birinci qərində Rusiya imperiyasının tapşırığı ilə yenidən yaradılmış Erməni vilayətinin kameral təsvirini həyata keçirən İvan Şopen hər zaman ermənilərin öz adlarıyla təqdim olunmasına şübhə ilə yanaşmışdır. O, əsərində ermənilərin uydurduğu qədim tarixdən bəhs edərkən “ermənilər Armeniyanın yerli əhalisi deyil, buraya Assuriyadan gəlmişlər” fikrini yazmışdı [31, 229]. Müəllif sonrakı tədqiqatında da bu fikri davam etdirərək yazır: “Beləliklə, ermənilər o ermənilər deyil. Həqiqi köklü ermənilər Kiçik Ermənistanda Qara dənizlə Fərat və Araz çaylarının mənbəyi arasında

məskunlaşmışdı. Bizim Armeniya adlandırdığımız cənub vilayətində məskunlaşan əhali mənşə etibarilə tamamilə digər xalqdır” [32, 26]. Beləliklə, ermənilərin nəinki indiki Ermənistan ərazisinə, bütünlükdə “Böyük Ermənistan” adlandırılan əraziyə kənardan gəlmə olması fikri artıq sübuta ehtiyacı olmayan tarixi həqiqətdir.

“Erməni yaylası” coğrafi anlayışının tarix səhnəsində peyda olmasına aydınlıq gətirən Y.Mahmudov ilk mənbələrdə, o cümlədən Roma-yunan mənbələrində “erməni yaylası” coğrafi anlayışına təsadüf olunmadığını sübuta yetirərək bu uydurma terminin XIX əsrin sonundan etibarən elmi dövriyyəyə daxil edildiyini aşkara çıxarmışdır. Müəllif antik müəlliflərin, o cümlədən onlara müraciət edən səyyah və tarixçilərin yazılarında xatırlanan, coğrafi termin kimi Anadolunun şərqindəki dağlıq əraziyə verilən “Tavr” adının sonralar tamamilə unudulduğunu və rusdillə elmi ədəbiyyatda “Armyanskoye naqorye” ifadəsinin artıq “vətəndaşlıq hüququ” qazandığı yazır. Bundan başqa, Anadolunun şərqindəki yaylanın erməni etnosunun adı ilə adlandırılmasının xüsusi məqsədlə – Rusiya imperiyası və digər böyük dövlətlərin xarici siyasətində Osmanlı imperiyasını aradan qaldıraraq boğazlara yiyələnmək üçün “erməni kartı”ndan istifadə etmək məqsədilə yaradıldığını əsaslandırmışdır [bax: 8, 73-79].

Müəllif ermənilərin antik dövrdə guya Qafqazda yaşamaları ilə bağlı məsələyə də aydınlıq gətirərək yazır: “Tarixçilər arasında ermənilərin əcdadlarını Siciliyalı Diodorun (e.ə. 80-29) “Tarixi kitabxana” əsərində axtaranlar da olub. Əsərdə Fasis (indiki Rioni) çayının yaxınlığında “xay” (χαοι) tayfasının məskunlaşdığı bildirilir. Digər sinxron mənbələri yoxlamadan P.Kreçmer bu tayfanın adını ermənilərin “hayk” etnotermini ilə eyniləşdirmişdi. Lakin çox keçmədən müəyyən olundu ki, Diodorun bu məlumatının qaynağı olan Ksenofontun “Anabasis” əsərinin müvafiq yerində söhbət gürcü mənşəli taoxlardan (ταοχοι) gedir. Bu səbəbdən Diodorun əsərindəki χαοι haqlı olaraq terminoloji yanlışlıq kimi dəyərləndirilir. Nəticə etibarilə ermənilərin antik dövrdə guya Qafqazda yaşamalarına ciddi zərbə vuran daha bir təkzibolunmaz gerçəkliyi ən qatı şovinist erməni tarixçiləri də etiraf etmək məcburiyyətində qalmışlar” [bax: 8, 30-32].

Erməni saxtakarları uydurduqları üç dəniz – Aralıq, Qara və Xəzər dənizləri arasında yer-

ləşən “Böyük Ermənistan”ı dünyaya təkcə coğrafi anlayış deyil, həm də, bir siyasi anlayış kimi – “dövlət” kimi təqdim edirlər. Guya “Velikaya Armeniya” siyasi anlayış kimi I Artəşes (Selevki sarkərdəsi Artəksi nəzərdə tutulur) və II Tıqranın çarlıq dövrləri olan e.ə. II-I əsrlər üçün səciyyəvidir; həmin dövrdə Böyük Ermənistan özünün ən yüksək çiçəklənmə və qüdrətlənmə dövrünə çatmışdı.

E.ə. 223-cü ildən e.ə. 187-ci ilədək “Armeniya” adlanan ərazi Selevkilər dövlətinin tərkibində olmuş və Selevki hökmdarı Böyük Antiox tərəfindən idarə olunmuşdur. E.ə. 187-ci ildə Böyük Antioxun ölümündən sonra isə həmin ərazi yenə Selevki sarkərdələri Artəksi (Artəşes?) və Zariadri (Zarex) tərəfindən idarə olunurdu. Mənbələrin məlumatına görə Artəksi mənşəcə Midiya-Atropatenalı idi. E.ə. 165-ci ildə Artəksinin (Artəşesin?) Selevki hökmdarı IV Antiox tərəfindən məğlub edilməsi ilə “Armeniya” ərazisi yenidən birbaşa Selevkilərin idarəsi altına keçmişdir. Parfiya mənşəli II Tıqrana (e.ə. 95-55) gəldikdə isə o, e.ə. 66-cı ildə Roma sarkərdəsi Pompey tərəfindən məğlub edildikdən sonra ancaq “ata yurdu olan Armeniyanın” idarəsi ilə məşğul olmuşdur [bax: 8, 13-18].

E.ə. 60-cı illərin sonunda Roma imperiyasının hakimiyyəti altına düşən bütün etnoslar kimi ermənilər də Romanın vassalına çevrilir. Eramızın I əsrində Roma imperiyasının şərq vilayətlərində xristianlıq yayılmağa başlamışdı. Ermənilər də rəsmən IV əsrdə xristianlığı qəbul etmiş, kilsə Qriqorinin adı ilə erməni-qriqorian kilsəsi adlandırılmışdı. Armeniya bölgəsi əvvəlcə Roma imperiyası ilə Sasaniilər, daha sonra isə Şərqi Roma imperiyası (Bizans) ilə Sasaniilər arasında mübarizə obyektinə olmuşdur. 387-ci ildə Armeniya adlandırılan ərazisi Roma imperiyası və Sasani imperiyası arasında bölüşdürüldü. Həmin vaxtdan da ermənilər dövlətçiliyini itirdilər. “Bu hal ermənilərdə kəskin metamorfəzə ilə müşahidə olunmuşdur. 1) dini etiqad vasitəsi olan kilsə siyasiləşmişdi; 2) fəaliyyət irəli deyil, ötənlərə istiqamətlənmiş, ona görə tarix də onları dərk etmək əvəzinə uydurulmuş keçmiş yaratmaqla, onun “bərpaasına” yönəlmiş siyasətin əlində oyuncuğa çevrilmişdir [6, X-XI].

Özlərini erməni adlandıran bu etnosun tarixinə nəzər saldıqda onların çox zaman böyük dövlətlərin hakimiyyəti altında olduğunu, ciddi bir dövlət birləşməsi yarada bilmədiyini izləmək mümkündür. Bu fikrin təsdiqini erməni ta-

rixçilərinin mötəbər mənbə hesab etdiyi, erkən orta əsr müəllifi Musa Xorenlinin “Ermənilərin tarixi” əsərində izləmək mümkündür. Erməniləri digər xalqlarla müqayisə edən M.Xorenli yazır: “Baxmayaraq ki, biz kiçik, olduqca azsaylı, zəif və çox zaman özgələrin hakimiyyəti altında yaşayan xalqıq, amma ölkəmiz üçün çoxlu qəhrəmanlıqlar etmişik” [39, 6; 22, 3-4]. Göründüyü kimi, M.Xorenli ermənilərin onun yaşadığı dövrə qədərki tarixini “çox zaman özgələrin hakimiyyəti altında” olduğunu yazmaq əslində ermənilərin müstəqil dövlətinin olmadığını etiraf edir. Müasir erməni tarixçiləri isə bu “mötəbər” mənbəni rus dilinə tərcümə edərək özlərinə uydurulmuş keçmiş, yaratmaq məqsədi ilə saxtalaşdırmışlar. Musa Xorenlinin əsərinin erməni dilində olan variantında¹ “Vağar şah erməni ölkəsinin padşahı oldu” yazdığı halda [39, 67], əsərin 1893-cü ildə O.Emin tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş variantında “Vaqar şah Ermənistanın çarı təyin olundu” şəklində təqdim edilmişdir [22, 53]. Bu isə hələ XIX əsrin sonlarından başlayaraq özlərinə dövlət yaratmaq məqsədi güdən erməni tarixçilərinin erməni etnosunun yaşadığı əraziləri erməni dövləti kimi təqdim edərək subyektiv erməni tarixi yaratmaq məqsədindən xəbər verir.

Erkən orta əsrlərdə tarixdə iz qoymuş ciddi bir erməni dövləti mövcud olmuş olsa idi, erməni tarixçilərinin ciddi mənbə hesab etdiyi Pavstos Buzand öz əsərində “erməni dövləti” ifadəsinin əvəzinə “erməni ölkəsi”, “ermənilərin yaşadığı ölkə” ifadəsini yazmaz [37, 7, 103, 106, 108, 122, 129] və “erməni çarlığının bərpası”ndan danışmazdı [37, 136-137].

629-cu ildə Bizans imperiyası Sasani dövlətinə qarşı apardığı müharibələrdə Armeniya adlanan vilayəti bütünlüklə ələ keçirdi. Lakin bu işğal uzun sürmədi 639-642-ci illərdə ərəb islam ordusunun Bizans üzərinə yürüşləri nəticəsində erməni əhalisinin yaşadığı ərazilərin xeyli hissəsi ərəblərin əlinə keçdi. Beləliklə, tarixdə “Armeniya” adı “Ərməniyyə” termini ilə əvəz olundu.

Qeyd edək ki, ərəb işğalları ərəfəsində, VI əsrin sonu – VII əsrin əvvəllərində alban və

gürcü kilsələri eyni zamanda Bizans kilsəsindən diofizitliyi qəbul etdilər. Erməni kilsəsi isə monofizit olaraq qaldı. Belə bir şəraitdə Ərəb xilafəti Qafqazda özünün əsas rəqibi olan Bizans ilə mübarizədə ideoloji ayrılıqdan istifadə edərək Albaniya və digər dövlətləri Bizansdan ayırmaq siyasəti yeridirdi. Xilafət yalnız monofizit xristianlara münasibətdə loyallıq siyasət yeridirdi. Çünki onlardan Bizans əleyhinə mübarizədə istifadə etməyə çalışırdı. Diofizitlərə gəldikdə isə ərəblər onlara amansız münasibət bəsləyirdilər. Bu səbəblərə görə ərəblər Albaniyanın suverenliyinə son qoydular və alban kilsəsi VIII əsrin əvvəllərində hüquqi cəhətdən erməni kilsəsinə tabe edildi.

Ərəb işğallarınadək Qarabağın tarixi əhalisi etnik baxımdan eyni kökdən, yəni Azərbaycan-Albaniya kökündən olduğu halda, bu dövrdə Ərəb xilafətinin Azərbaycanla bağlı yeritdiyi faciəli siyasət nəticəsində vilayətin dağlıq hissəsində ermənilərin dini üstünlüyünün təmin edilməsi, zaman keçdikcə etnik sahədə də özünü göstərdi: Albaniyanın tarixi Arsax bölgəsi əhalisinin əvvəlcə qriqorianlaşdırılmasına, bunun ardınca da erməniləşdirilməsinə başlandı. Azərbaycanın bu bölgəsində qriqorianlaşdırma və erməniləşdirmə proseslərinin səbəbləri, gedişi və ermənilərin Ərəb Xilafəti ilə əməkdaşlığının mahiyyəti və b. problemlər, onun tarixi ədəbiyyatda necə əks olunması məsələləri akad. Z.Bünyadov tərəfindən xüsusi olaraq tədqiq edilmişdir” [bax: 4, 85-100; 7, 20-22]. Təbiidir ki, qriqorianlaşdırmaya nisbətən erməniləşdirmə uzun proses olmalı idi və həqiqətən də, bu belə oldu. Ona görə də Z.Bünyadov akad. S.T.Yeremyanın “VII əsrdən (qəti olaraq VIII əsrin əvvəllərindən) Alban kilsəsinə erməni kilsəsinin bir hissəsi kimi baxılırdı” və bu zaman Arran vilayətindən Sünik, Arsax, Uti və başqalarının erməniləşdirilməsini iddia edən fikrinə etiraz edərək yazır: “İki müxtəlif anlayış olan erməniləşdirmə və qriqorianlaşdırma anlayışlarının qarışdırılması diqqəti cəlb edir. Bu yerdə erməni kilsəsinin köməyi ilə Arran əhalisinin yalnız qriqorianlaşdırılmasından danışıla bilər. S.T.Yeremyanın bu bərdəki nöqtəy-nəzəri o qədər də doğru deyildir, çünki Arran vilayətində Sünik vilayəti və Arsaxın xeyli hissəsi XII əsrin əvvəllərinə yaxın erməniləşdirilmişdir” [bax: 4, 92; 7, 22].

Sonralar Abbasilər xilafətinin (750-1258) zəifləməsindən istifadə edən Bizans imperiyası

¹ Məqalədə 1940-cı ildə müasir erməni dilində (aşxarabar) çap edilmiş variantından istifadə edilmişdir. Lakin ermənilərin xislətinə bələd olduğumuz üçün əsərin əski erməni dilində (qrabar) olan variantı ilə bu variantı arasında da ermənilərin xeyrinə təhrif edilmiş çoxsaylı faktların olduğunu əminliklə söyləyə bilərik.

Ərmeniyyə vilayətini zəbt etdi. Pravoslav yunanlar monofizit erməniləri zorla pravoslav təriqətinə döndərməyə çalışdılar. Ermənilər Ərəb xilafəti zamanında Xilafətin onlara verdiyi bütün azadlıqlarını itirdilər və Bizans məmurlarının feodal istismarı ilə yanaşı amansız dini zülmələrinə də məruz qaldılar. Türkiyə tarixçisi Süleyman Koçbaşın yazdığına görə, ermənilərin yunan zülmündən cana doyması Anadolunun Səlcuq türkləri tərəfindən fəthini yüngülləşdirən amillərdən biri olmuşdur. 1071-ci il Malazgerd döyüşündə yunarlardan ayrılan erməni hərbi dəstələri səlcuq türklərinin tərəfində vuruşmuşdular [bax: 14,16-17].

Məhz Malazgird savaşından (1071) sonra ermənilər Səlcuq türklərinin sayəsində Bizans zülmündən xilas olaraq nəticədə yarıməsli Kilikiya çarlığını (1098-1375) yaratmağa nail oldular. Lakin monqol yürüşləri zamanı ermənilər monqollarla əlaqə yaradaraq Səlcuqlara arxadan zərbə vurdular. Monqollar Kiçik Asiyanın və Qafqazın digər knyazlıqlarını tabe etmək üçün ermənilərdən istifadə edirdilər. Bunu XIII əsr alban müəllifi Gəncəli Kirakosun əsərində izləmək mümkündür. Mənbənin məlumatına görə, 1239-cu ildə monqollar Kiçik Asiyaya yürüş edən zaman atabəy İvanın oğlu knyaz Avaq onlarla danışığa girərək onlara qulluq etmişdir [bax: 38, 183]. Erməni knyazı Konstantin Hetumun (1226-1270) iştirakı ilə monqollarla daha sıx əlaqə quran ermənilər Səlcuqlara qarşı çıxmış və Avropanın Şərqi səlib yürüşləri zamanı isə səlibçilərə yardım etmişdilər [bax: 38, 303-304].

Misir məmlük dövləti tərəfindən 1375-ci ildə Kilikiya knyazlığına son qoyuldu və bundan sonra dünyanın müxtəlif ərazilərinə səpələnən ermənilər türk müsəlman dövlətlərinin himayəsinə sığındılar. Erməni qriqorian kilsəsi Osmanlı dövləti (1299-1923), Azərbaycan Qaraqoyunlu (1410-1468), Ağqoyunlu (1468-1501) və Səvəvi imperiyaları (1501-1736) tərəfindən hərtərəfli himayə olundu (bax: Gün-2, s.29-40).

Xaricdəki havadarlarının və xristian missionerlərin hesabına varlanan erməni kilsəsi Azərbaycan hakimlərindən pulla ermənilərə yeni-yeni torpaqlar və kəndlər alaraq Azərbaycanın tarixi torpaqlarında özlərinə daimi məskənlər yaradırdılar. Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin himayəsindən istifadə edən Üçkilisə katolikosları və onların Avropa-

dakı havadarları Azərbaycanın qərb torpaqlarında ermənilərin kök salıb çoxalmasına başçılıq etmişlər. Bunu Üçkilisə katalikoslarının Azərbaycan hökmdarlarının qılığına girərək onlardan aldıkları kəndlərin, torpaqların və digər əmlakın Matenadaranda saxlanılan alqı-satqı sənədləri tam açıqlığı ilə sübut edir [40; 25; 23, 225-231].

Bir fakta da diqqət yetirmək lazımdır ki, ermənilər dövlətçiliyini itirdikdən sonrakı mərhələdə saxta erməni tarixini uyduran və yaşıdan, ermənilərin tarixində dövlət rolunu oynayan məhz qriqoryan kilsəsi olmuşdur.

Avropa xristian dövlətlərinin Şərqi müsəlman dövlətlərinə qarşı apardığı siyasətin nəticəsində erməni Qriqoriyan kilsəsi xüsusi himayə olunur və bütün güzəştlərdən yararlanırdı. Bunun nəticəsində varlanan Qriqoriyan kilsəsi 1441-ci ildən başlayaraq davamlı olaraq müxtəlif yollar və vasitələrlə Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyə başladı.

Çuxursəd bölgəsindəki Azərbaycanın torpaqlarını ermənilərin hansı yollarla ələ keçirilməsi ilə bağlı Matenadaranda saxlanılan 1687-ci il tarixli bir sənəd olduqca maraqlıdır. Həmin sənəddə qeyd olunur ki, biz (yəni ermənilər – G.N.), Azərbaycan türklərinə məxsus olan torpaqları "...ya satın alır, ya zəbt edir, ya sahibinin əlindən çıxarır, ya rüşvət verib alır, ya bəxşiş kimi əldə edir və yaxud da zorla ələ keçiririk" "Cambr"ın ruc dilinə tərcümə edilmiş variantına ön söz yazan P.T.Arutyunyan bu sənədi şərh edərkən etiraf etməli olur ki, "məhz bu yollarla XV-XVIII əsrlərdə erməni kilsəsinin və dünyəvi feodallarının torpaq mülkiyyəti formalaşmışdı" [20, 28].

Qara Yusifin (1410-1420) ölümündən sonra Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətində yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən yararlanan erməni kilsəsi Azərbaycanın Çuxursəd, Naxçıvan və Qarabağ bölgəsinə məxsus kəndləri müxtəlif yollarla erməni kilsəsi tərəfindən satın almışlar. Bütün bu prosesləri erməni müəllifi A.D.Papazyanın Matenadaranda saxlanılan fars dilli sənədlər əsasında tərtib etdiyi sənədlər toplusunda [25] da izləmək mümkündür. A.D.Papazyanın təqdim etdiyi sənədlərin hətta erməni dilində olan variantlarında dəfələrlə Çuxursəd, Naxçıvan və Qarabağ vilayətlərinin "Azərbaycan ölkəsi"nə "Azərbaycani yeriki" ("Ազերբայջանի երկիր") məxsus olması yazılmasına baxmayaraq sənədləri rus dilində şərh edən müəllif sənədi saxta-

laşdıraraq “Azərbaycan ölkəsi”ni “Ararat ölkəsi” kimi təqdim etmişdir [25, 55, 60, 203 və s.].

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisində yaşayan erməniləri Cahanşah (1436-1467) daha çox himayə etmiş onların kilsələrini belə vegidən azad etmişdir [bax: 24, 43-48, 163-168]. Ermənilərin müxtəlif vergilərdən azad edilməsini Azərbaycan Ağqoyunlu hökmdarları Uzun Həsən (1453-1478) və Yaqub padşahın (1478-1490) dövründə də izləmək mümkündür [bax: 24, 49-52, 169-172].

Ümumiyyətlə ermənilərin Cənubi Qafqaza yerləşməsi müəyyən mərhələlərdən keçmişdir. Bu prosesdə XVI-XVII əsrlər və XVIII əsrin ilk rübündə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin rolu danılmazdır. Çünki, qeyd olunan müharibələr zamanı yerli müsəlman əhalisi – Azərbaycan türkləri ya qırılıb tələf olur, ya da işə məzhəbindən olduqlarına görə Osmanlı ordusunun hücumları zamanı doğma torpaqlarını tərk etməyə məcbur olurdular. Bu müharibələrdə yaranmış vəziyyətin hər bir məqamdan məharətlə istifadə edən ermənilər yeni-yeni Azərbaycan torpaqlarını osmanlılardan satın alırdılar [bax: 9, 29-40].

Ermənilərin Cənubi Qafqaza yerləşdirilməsi prosesində Rusiya imperatoru I Pyotr-un da xüsusi rolu olmuşdu. 1724-cü il noyabrın 10-da I Pyotr general Matyuşkinə göndərdiyi, bilavasitə ermənilərin işğal olunmuş torpaqlara köçürülməsindən bəhs edən fərmanında (Высочайшие указы) yazırdı: “ermənilər Gilan, Mazandaran, Bakı, Dərbənd və digər Xəzəryanı vilayətlərə köçərsə, onlara şəhər və kəndlərdə boşalmış ən əlverişli və sərfəli yerlər təklif edilsin və Rusiyaya yaxşı münasibət göstərməyən yerli sakinlər isə oradan çıxarılsın” [15, 26-27ob, 28, 68-69; 33, 396-397].

Məhz buna görə də XVII əsrin sonu və XVIII əsrin I yarısında erməni ideoloqlarının Qərbi Avropa və çar Rusiyasına təqdim etdiyi plan və layihələrdə qurulacaq erməni dövlətinin əsasən Səfəvi dövlətinə məxsus Azərbaycan ərazilərində və Osmanlı dövlətinin Şərqi Anadolu torpaqlarında qurulması nəzərdə tutulurdu.

Lakin XVIII əsrin II yarısında erməni ideoloqlarının Rusiya imperiyası sarayına təqdim etdiyi plan və layihələrdə qurulacaq erməni dövlətinin nisbətən kiçik əraziləri əhatə etdiyini izləmək mümkündür. Cənubi Qafqazda qurulacaq erməni dövlətinin “birləşmiş erməni-gürcü dövləti”, “birləşmiş erməni-alban knyazlığı” və

“Ararat krallığı” formalarında yaradılması təklif edilir, Şərqi Anadolu ərazisində isə ayrıca olaraq “Qərbi Ermənistan kralığının” yaradılması nəzərdə tutulurdu [bax: 9, 140-201].

XIX əsrin I qərinasında Azərbaycan xanlıqlarının işğalı başa çatdıqdan sonra erməni ideoloqlarının Rusiya imperatoruna təqdim etdikləri layihələrdə erməni dövlətinin daha kiçik ərazidə, məhz İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində yaradılması labüd sayılırdı. Bundan başqa, erməni ideoloqları tərəfindən çar Rusiyasına təqdim olunan layihələrin hamısında yaradılacaq erməni dövlətinin Rusiyadan asılı, yarım-müstəqil formada təzahür etməsi nəzərdə tutulurdu. Bütün bunlar bir daha ermənilərin müstəqil dövlətçilik ənənəsinin olmadığına dəlalət edir.

Rusiya çarları isə hər zaman ermənilərdən işğalçılıq siyasətində bir vasitə kimi istifadə edirdi, ermənilər isə onlara ayrılmış bu roldan yararlanaraq, Rusiyanın hərbi-siyasi imkanlarından imtiyazlar əldə etməyə çalışırdı. Erməni tarixşünaslığı bu əlaqələrin mahiyyətini təhrif edərək onu “erməni azadlıq hərəkatı”nın rus orientasiyası kimi qələmə verir. I Pyotr, sonralar isə varisləri ermənilərə münasibətdə konkret xəttə malik oldu. Burada: 1) bölgənin müsəlman dövlətlərinin daxili işlərinə müdaxilə etmək; 2) ermənilərin nüfuz dairəsinə daxil edilmiş ərazilərə köçürülməsi ilə əhalinin etnik tərkibini dəyişdirmək; 3) həmin əraziləri itaətdə saxlamaq və s. əsas yer tuturdu [6, XII].

“Erməni məsələsi”: 1) Rusiya imperiyasının Qafqaz siyasətinin tərkib hissəsi olub, regionu işğal etmək və itaət altında saxlamaq vasitəsidir; 2) Şərqi məsələsinin tərkib hissəsi olub, Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışmaq vasitəsidir; 3) ermənilərin və ya ermənilər vasitəsi ilə yerli xalqlara qarşı yaradılmış problemlər məcmusudur; 4) ermənilərin destruktiv fəaliyyətinə qarşı həyata keçirilən tədbirlər sistemidir [6, XII].

XVIII əsrdə erməni ideoloqlarının tərtib etdiyi erməni dövləti qurmaq planlarında bu dövlətinin Cənubi Qafqazda və Şərqi Anadoluda yaradılması nəzərdə tutulurdu. Çar Rusiyasına təqdim olunan layihələrin əksəriyyətində yaradılacaq erməni dövləti Rusiyadan asılı, yarım-müstəqil quruluşla malik olmalı idi.

Rusiya çarları hər zaman ermənilərdən işğalçılıq siyasətində bir vasitə kimi istifadə edirdi, ermənilər isə onlara ayrılmış bu roldan

yararlanaraq, Rusiyanın hərbi-siyasi imkanlarından imtiyazlar əldə etməyə çalışırdı. Erməni tarixşünaslığı bu əlaqələrin mahiyyətini təhrif edərək onu “erməni azadlıq hərəkatı”nın rus orientasiyası kimi qələmə verir. I Pyotr, sonralar isə varisləri ermənilərə münasibətdə konkret xəttə malik oldu. Burada: 1) bölgənin müsəlman dövlətlərinin daxili işlərinə müdaxilə etmək; 2) ermənilərin nüfuz dairəsinə daxil edilmiş ərazilərə köçürülməsi ilə əhalinin etnik tərkibini dəyişdirmək; 3) həmin əraziləri itaətdə saxlamaq və s. əsas yer tuturdu. “erməni məsələsi”: 1) Rusiya imperiyasının Qafqaz siyasətinin tərkib hissəsi olub, regionu işğal etmək və itaət altında saxlamaq vasitəsidir; 2) Şərqi məsələsinin tərkib hissəsi olub, Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışmaq vasitəsidir; 3) ermənilərin və ya ermənilər vasitəsi ilə yerli xalqlara qarşı yaradılmış problemlər məcmusudur; 4) ermənilərin destruktiv fəaliyyətinə qarşı həyata keçirilən tədbirlər sistemidir [6, XII].

XVIII əsrin istər birinci yarısında, istərsə də ikinci yarısında çar Rusiyası hakim dairələrində qurulacaq erməni dövlətinin konkret olaraq hansı ərazilərdə yaradılması hələ tam aydın deyildi. Ermənilər tərəfindən Rusiya hakim dairələrinə təqdim olunan layihələrdə gah Şərqi Anadolu, gah Cənubi Qafqaz, gah da İran əraziləri göstərilirdi.

XIX əvvəllərində Cənubi Qafqazın işğalını başa çatdıran Rusiya imperiyası artıq ermənilərin ortaya atdığı bu “Böyük Ermənistan” ideyasının ağ yalan olduğunu bilə-bilə Cənubi Qafqazda ilk dəfə ermənilərin adı ilə inzibati qurum – “Erməni vilayəti”ni yaratdı və bu qurumda aparıcı rol sayca onlardan dəfələrlə çox olan azərbaycanlılara deyil, məhz azlıqda olan ermənilərə verdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər “Şərqi Ermənistan” haqqındakı uydurma tarixlərini Azərbaycan tarixini zaman-zaman saxtalaşdırmaq yolu ilə yaratmışlar. Ermənilərin bu istiqamətdə fəaliyyəti haqqında çoxsaylı faktları misal gətirmək mümkündür. Məqalədə isə yalnız “ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarının qədim sakini olması”; “Cənubi Qafqazda Azərbaycan xalqının deyil, ermənilərin dövlətinin olması”; “Azərbaycan istilahının dövlət anlamında yalnız 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra meydana gəlməsi” kimi saxta iddialara aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

İsrail Orinin 1703-cü il noyabrın 22-dən I Pyotra təqdim etdiyi sənəddə qeyd olunurdu ki, rus ordusu İrəvan qalasını ələ keçirə bilsə “bütün Ermənistan və gürcülər” Rusiyanın himayəsi altına keçəcəkdir [bax: 33, 172-174; 19, 256-258]. Q.Ezov kitabında həmin sənədin rus dilində olan variantı ilə yanaşı latın dilində olan variantını da təqdim etmişdi [bax: 33, 171-172]. Sənədin latın dilində olan variantında “ermənilər və gürcülər” yazıldığı halda hər iki erməni müəllifi – Q.Ezov və A.İoanissyan sənədi təhrif edərək ermənilər sözünü “Ermənistan” kimi təqdim etmişdir [bax: 33, 172; 19, 257]. Göründüyü kimi, erməni müəllifləri “Ermənistan” tarixini uydurmaq üçün arxiv sənədlərini belə saxtalaşdırmaqdan çəkinməmişlər.

Azərbaycan tarixinin saxtalaşdırılması ilk öncə, erməni kilsə xadimlərinin xüsusi göstərişi ilə tarixi sənədlər şəkildə tərtib olunaraq həyata keçirilirdi. Məsələn: İrəvan xanlığı hələ işğal edilməmiş – 29 iyun 1827-ci ildə Üçkilsə katalikosunun göstərişi ilə İrəvan qalasının plan-xəritəsi tərtib edilərək Rusiya komandanlığına təqdim edilmişdir. Həmin plan-xəritədə İrəvan qalasının daxilində erməni kilsəsi təsvir edilmişdir [28].

Lakin digər bir sənəddə İrəvan xanlığının işğalı ərafəsində – 25 sentyabr - 01 oktyabr 1827-ci il tarixlərində general Paskeviçin əmri ilə İrəvan qalasının yenidən daha keyfiyyətli plan-xəritəsi tərtib edilmişdir. Rusiya hərbiçiləri tərəfindən hazırlanan həmin plan-xəritədəki təsvirlərdə İrəvan qalasında heç bir kilsə təsvir edilməmişdir [29].

Çar Rusiyası tərəfindən İrəvan qalası işğal olunduqdan sonra burada azərbaycanlılara məxsus maddi və mənəvi abidələrimizin məhvinə və dəyişdirilməsinə (xristianlaşdırılmasına və ya erməniləşdirilməsinə - G.N.) başlandı. Mümkün olduğu qədər bu iş dövlət səviyyəsində həyata keçirilirdi. Rusiya imperatoru I Nikolayın 13 noyabr 1827-ci il tarixli fərmanı ilə İrəvanın baş məscidi pravoslav yunan-rus kilsəsinə çevrildi [17, 481]. İ.Şopen də İrəvan qalasının daxilindəki kilsənin pravoslav kilsəsi olduğunu yazır [31, 686]. C.Bornoutyan isə ruslar tərəfindən tikilmiş bu pravoslav kilsəsini öz əsərində “İrəvan qalasının planı” adlanan sxemində saxtalaşdıraraq erməni kilsəsi kimi təqdim edir [34, 41]. C.Bornoutyanın İrəvan qalasının planının təsvirini verərkən sonradan tikilmiş pravoslav kilsəsini və yaxud da kilsəyə çevrilmiş Azər-

baycan türklərinə məxsus məscidi “erməni kilsəsi” kimi təqdim etməsi də “Şərqi Ermənistan tarixi” haqqında uydurma konsepsiyaya xidmət edir. Müəllif bununla İrəvan şəhərində və ya İrəvan qalasında guya ermənilərin yaşadığını iddia etmək istəyir.

Azərbaycan tarixinin saxtalaşdırılması daha çox sonrakı dövrlərdə “erməni alimləri” tərəfindən həyata keçirilirdi: erməni alimləri Azərbaycan tarixini akademik səviyyədə saxtalaşdırmaqdan belə çəkinmirdilər və bu proses indi də davam edir. Məsələn: akademik S.P.Ağayanın 1948-ci ildə Bakıda çap etdirdiyi Azərbaycan mütəfəkkiri A.A.Bakixanova həsr etdiyi əsərində XVIII əsr Şimali Azərbaycan xanlıqlarının xəritəsi təqdim olunmuşdur [bax: 16, 9]. Erməni akademiki həmin xəritəyə saxtakarlıq edərək Şimali Azərbaycan xanlıqlarından birinin – məhz İrəvan xanlığının ərazisini daxil etməmişdir. S.P.Ağayan öz əsərində, özü də həmin xəritənin altında verdiyi qeyddə yazır ki, göstərilən xəritəni guya P.İ. Kovalyevskinin “Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı” [bax: 21, 65, 113] əsərindən olduğu kimi götürüb öz əsərinə daxil etmişdir. Bununla S.Ağayan oxuculara yalan satır, həm də peşəkar saxtakar olduğunu sübut edir. Çünki, P.İ.Kovalyevskinin əsərindəki xəritədə Şimali Azərbaycan xanlıqlarının hamısının əraziləri, o cümlədən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əraziləri də, öz əksini tapmışdır [5, 30-31]. Göründüyü kimi, erməni akademiki “Şərqi Ermənistan tarixi” haqqında uydurma konsepsiyaya sadıq qalaraq P.İ.Kovalyevskinin xəritəsini saxtalaşdıraraq İrəvan xanlığının ərazisini göstərməmişdir.

Erməni “tarixçiləri” Rusiya çarı I Nikolayın 1828-ci il martın 21-də Erməni vilayətinin yaradılması barədə imzaladı fərmanını da saxtalaşdıraraq “Rusiyaya birləşdirilmiş qədim Ermənistanın tərkib hissəsi olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqları” kimi təqdim edirlər [bax: 30, 245]. Həmin fərmanda isə deyilirdi: “...Rusiyaya birləşdirilmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bundan sonra bütün işlərdə Erməni vilayəti adlandırılınsın” [26, 272-273; 18, 487]. Göründüyü kimi, erməni müəllifləri “Ermənistan” tarixi yaratmaq üçün Rusiya çarlarının verdiyi fərmanı belə saxtalaşdırmağı bacarırlar.

Rusiya Hərbi Tarix arxivindən əldə etdiyimiz 31 oktyabr 1796-cı il tarixli bir sənəd [27, 20-25; 2, 516] Şimali Azərbaycanın tarixi keçmişini üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. “Şamaxı-

dan Gəncəyə hücum planı” təsvir olunan bu sənəddə Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqları “ölkə”, “dövlət” mənasında “Адербижан”, “Адербижанские владетели” [27, 20], “Адербижанские войска” [27, 21], “Адербижанские ханы” [27, 21], “Адербижанских ханов” [27, 25] adlandırılır. Bu qiymətli sənəddə hətta çar müstəmləkəçiləri belə Şimali Azərbaycan torpaqlarını öz həqiqi tarixi adı ilə, yəni Azərbaycan kimi tanımaları bu günədək Azərbaycan anlayışını Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarına aid etməyən erməni saxtakarlarına tutarlı cavabdır.

Eyni vəziyyəti Osmanlı sənədlərində də izləmək mümkündür: Məsələn: Başbakanlıq Osmanlı arxinə məxsus sənədlərdə həm Arazdan şimaldakı, həm də cənubdakı Azərbaycan torpaqları “Azərbaycan məmləkəti”, dövlətlərimiz isə “Azərbaycan xanlıqları” adlandırılır [11; 12; 13; 1, 329, 330, 206]. Bu qiymətli sənədlərdə Şimali Azərbaycan torpaqlarının öz həqiqi tarixi adı ilə, yəni “Azərbaycan” kimi təqdim edilmişdir.

Erməni dövlətinin Azərbaycan torpaqlarında “bərpa olunması”, “qurulması” planı geniş şəkildə inkişaf etdirilsə də, ermənilərin Cənubi Qafqazda heç bir torpağının olmamasını hətta 1918-ci ildə Avropanın aparıcı dövlətlərindən biri olan Almaniyada tərtib olunmuş xəritələr də təsdiq edir. Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin Cənubi Qafqazda olan nümayəndələri tərəfindən tərtib etdilən 1918-ci il tarixli iki xəritə [35; 3, 11] tariximizi saxtalaşdıranlara cavab vermək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmin xəritələrdə XIX əsrin əvvəlləri – Rusiya işğalına qədər və Rusiya işğalından sonra Cənubi Qafqaz ərazisi təsvir olunmuşdur. Və bu torpaqlarda yalnız tatarlara (Azərbaycan türkləri – G.N.) və gürcülərə məxsus ərazilərin olduğu təsvir edilmişdir. Ermənilərin adları isə mötərizə içərisində Osmanlı imperiyasına məxsus olan ərazidə qeyd olunmuşdur.

1918-ci ilin yazında Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilmiş bir teleqramda oxuyuruq: “... erməni nümayəndələri Aharunyan və Xatisov ermənilər üçün müstəqil erməni dövləti yaradılmasına təşəbbüs edirlər və xahiş edirlər ki, onların sərhədləri elə olsun ki, dövlətləri normal yaşaya bilsin. Onlar qeyd edirlər ki, yaradılacaq bu dövlətə 600 min nəfər erməni qaçqını da qəbul edəcəklər. Ermənilər çalışırlar ki, “... Qafqazda – hər bir rayonda, hər bir bölgədə

təki ermənilər yaşasın. Və bu yerlərin ermənilərə məxsus olduğu, onların yaşadığı ərazilər kimi göstərilsin” [36; 3, 11]. Göründüyü kimi, hələ XX əsrin ilk rübündə belə ermənilərin dövlətinin hansı ərazidə yaradılacağı belə dəqiq məlum deyildi.

Cənubi Qafqazda – Şimali Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq siyasəti çar Rusiyasının əsrlərlə hazırladığı layihənin ana xəttini təşkil etsə də, 1918-ci ildə yaradılacaq erməni dövlətinin məhz Azərbaycan torpaqlarında qurulmasında Rusiya ilə yanaşı digər dövlətlərin də rolu oldu. Birinci Dünya müharibəsini aparan hərbi blokların hər ikisinin, həm Antantanın (Rusiya, İngiltərə, Fransa, ABŞ), həm də Almaniya-Türkiyə blokunun üzvləri arasında ermənilərə dövlət yaratmaq barədə ümumi fikir formalaşmışdı. Rusiya, İngiltərə, Fransa və ABŞ gələcək erməni dövlətinin Osmanlı Türkiyəsi ərazisində – Şərqi Anadoluda yaradılmasına tərəfdar idilər.

1918-ci il mayın əvvəllərində Cənubi Qafqazda mövcud olan mürəkkəb tarixi şəraitdə Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan fraksiyasının nümayəndələri ermənilərə dövlət yaratmaq üçün hansı Azərbaycan torpaqlarının verilməsini müəyyən etmək üçün Türkiyənin vasitəçiliyi ilə erməni tərəfi ilə danışıqlara girdi. Danışıqlar Batum konfransı (11 may – 04 iyun 1918-ci il) çərçivəsində və konfransda iştirak edən Türkiyə nümayəndə heyətinin vasitəçiliyi ilə aparıldı. Batum danışıqları zamanı ermənilərin özlərinə mərkəz kimi iddia etdikləri Qars və Gümrü (Aleksandropol) artıq Osmanlı hərbi qüvvələri tərəfindən zəbt olunmuşdu və Türkiyə tərəfi bu şəhərlərdən hər hansı birinin danışıqlar mövzusu olmasına imkan vermədi.

Batum danışıqlarında ilkin razılaşma əldə olunduqdan dərhal sonra, hələ Batum müqavilələrinin bağlanmasına, yəni 1918-ci il iyunun 04-nə bir həftə qalmış, 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Milli Şurasının qərarı ilə qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan onun ətrafındakı 9 min km² ərazini əhatə edən torpaqlarla birlikdə ermənilərə verildi [Bax: 10].

Beləliklə, ermənilərin gerçək tarixinə qısa bir ekskursiyadan bəlli olur ki, tarixdə mövcud olan erməni dövləti Bizansdan, Səlcuqlardan asılı, yarımüstəqil kiçik knyazlıqlar şəklində təzahür etmişdi. Ən əsası budur ki, Misir məmlükləri tərəfindən 1375-ci ildə Kilikiya knyazlığına son qoyulduqdan XX əsrin əvvəlinə –

1918-ci ilə kimi tarixdə erməni dövləti olmamışdır. Ümumiyyətlə, tarixdə mövcud olan yarımasılı erməni knyazlıqlarının Cənubi Qafqaz bölgəsinə qətiyyənlə aidliyi olmamışdı. Ermənilər Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda gəlmə xalqıdır.

Və beləliklə, Cənubi Qafqaz tarixində ilk dəfə Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaradıldı. Bu gün Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi 180 il bundan əvvəl Azərbaycan torpağı idi. Bu torpağın aborigen əhalisi azərbaycanlılar idi. Ermənilər isə Cənubi Qafqaza gəlmə, daha doğrusu gətirilmə etnosdur. Bu etnosun yaşadığı Ermənistan Respublikası adlanan ərazi isə Azərbaycan torpağıdır.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). I cild. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivinin sənədləri. (Ön söz: Y.M.Mahmudov. Tərtibçi-müəllif: G.C.Nəcəfli). Bakı, 2010.
2. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). I cild. Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivinin sənədləri. (Ön söz: Y.M.Mahmudov. Tərtibçi-müəllif: G.C.Nəcəfli). Bakı, 2010.
3. “Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (1918-1919). II cild. Almaniya Federativ Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Siyasi Arxivinin sənədləri”. (Ön söz: Y.M.Mahmudov. Tərtibçi-müəllif: G.C.Nəcəfli). Bakı, 2014.
4. Bünyadov Z. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. Bakı, 1989.
5. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. (Kollektiv monoqrafiya). Bakı, 2009.
6. Qafqazda “erməni məsələsi”. Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə (Ön söz: Tale Heydərov. Tərtibçi-müəlliflər: T.K.Heydərov, T.H.Bağiyev, K.K.Şükürov), I cild. 1724-1904. Bakı, 2010.
7. Mahmudov Y. Şükürov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, 2005.
8. Mahmudov Y. Real tarix və “Böyük Ermənistan” uydurması. Bakı, 2014.
9. Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, 2007.

10. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciyeye Siyasi Kısım, Dosya 2372, Gömlek 1, Vəraq 69.
11. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Humayun, 16/720 – Çıldır valisi Süleyman paşanın 02.09.1784 tarixli rəsmi məlumatının xülasəsi.
12. BOA HH, 28/1327 – Ərzurum valisi Canikli Əli paşanın Sədarətə 31.07.1784 tarixli məktubu.
13. BOA HH, 162/6722 – Ərzurum valisi Yusuf paşanın Sədarətə 26.08.1798 tarixli məktubu.
14. Kocabaş S. Ermeni Meselesi Nedir, Ne Degildir? İstanbul, 1988.
15. Архив Внешней Политики Российской Империи, “Сношения России с Арменией”, оп.100/1, д.2.
16. Агаян Ц.П. А.Бакиханов. Баку, 1948.
17. Акты, собранные Кавказской Археологической Комиссией (издан под ред. председателя комиссии А.Д.Берже), т.VII. Тифлис, 1878, док. 433.
18. АКАК, т.VII. док. 437.
19. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. (Сб. документов. Под редакцией Ашота Иоаннисяна), т.П, ч.І, Ереван, 1964.
20. Ереванци С. Джамбр. Памятная книга, зеркало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Пер. С.С.Малхасянца. под. Редакцией ис предисловием П.Т.Арутюняна. Москва, 1958.
21. Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией. (Исторические очерки. С картами и рисунками), СПб., 1811.
22. Моисей Хоренского. История Армении. (Новый перевод Н.О.Эмина с примечаниями и приложениями). Москва, 1893
23. Наджафли Г. Азербайджан в XVIII-XIX веках. Бишкек, 2010.
24. Персидские документы Матенадарана, I. Указы. Выпуск первый, (XV-XVI вв.), Сост. А.Д.Папазян. Ереван, 1956.
25. Персидские документы Матенадарана, II. Купчие. Выпуск первый, (XIV-XVI вв.), Сост. А.Д.Папазян. Ереван: 1968.
26. Полное собрание законов Российской империи. Собр. второе, т.Ш. 1828, СПб., 1830.
27. **Российский Государственный Военно-Исторический Архив, ф.41, оп.1/199, д.384.**
28. РГВИА, ф.476, оп.1. (ед.хр.3).
29. РГВИА, ф.846 (ВУА), оп.16. №4358.
30. Тунян В.Г. Пристрастие Азербайджана к истории Армении: мифы и реалие. Ереван, 2013.
31. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения к Российской империи. СПб., 1852.
32. Шопен И. Новая заметки на древняя истории Кавказа и его обитателей. Спб., 1866.
33. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народам. (Документы). СПб., 1898.
34. Bournoutian G.A. The khanate of Erivan under Qajar rule 1795-1828. California and New York, 1992.
35. Politischen Archiv der Auswärtigen Amt, Rußland №97a, R.11054 – Karte. Georgien.
36. PAAA Rußland №97a, R.11050 – Telegramm. Pera, den 24. Juni 1918. Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt. Nr. 986.
37. Փավստոս Բուզանդ: Հայոց պատմութիւն: Երեւան, 1947: [Favsdos Buzand. Ermənilərin tarixi. İrəvan, 1947].
38. Կիրակոս Գանգակեցի: Հայոց պատմութիւն: Երեւան, 1982: [Gəncəli Kirakos. Ermənilərin tarixi. İrəvan, 1982].
39. Մովսես Խորենացի: Հայոց պատմութիւն: Երեւան, 1940: [Musa Xorenli. Ermənilərin tarixi. İrəvan: 1940].
40. Միսեոն Երեւանցի: Ջամբր: Գիրք, որ կոչի յիշակարան արձանացուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնավից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, եւ իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն: Վաղարշապատ: ՌՀԻԳ: [Simeon İrəvanlı. Cambr. Müqəddəs Üçmüədzin kilsəsinin və ətraf monastirların toplusunun müffəssəl aynası və xətirə kitabı. Vaqarşapad, 1873].

SUMMARY**Guntekin Najafli****The concept of Armenian state in the history and plan of its building
in the territory of Azerbaijan**

Keywords: *“Greater Armenia”, “Armenian plateau”, Armenian state, “Ermeniyye”, the South Caucasus, North Azerbaijan.*

The essence of the concept of an Armenian state, the similarity and differences with Armenian state planned to be built in the eighteenth century in the territory of Northern Azerbaijan and other issues were elucidated in the article. Moreover, in the article on the basis of primary sources were exposed the false, unsubstantiated allegations of Armenians on the creation of the so-called “Armenian History” by falsifying the history of Azerbaijan, “being of Armenians “the oldest inhabitants” on the historical Azerbaijani lands”, “the formation of the name of Azerbaijan in terms of the state only in 1918, after the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic” etc.

РЕЗЮМЕ**Гюнтекин Наджафли****К вопросу о понятии «Армянское государство» и планах его создания
на азербайджанских землях**

Ключевые слова: *«Великая Армения», «Армянское нагорье», армянское государство, «Арминия», Южный Кавказ, Северный Азербайджан*

В статье раскрывается содержание понятия «Армянское государство», его сходства и отличия с планами по созданию на землях Северного Азербайджана в XVIII веке армянского государства. Кроме этого, на основе первоисточников разоблачаются попытки армян сфальсифицировать историю Азербайджана для написания «истории Армении», с целью доказать, что армяне якобы являются древним населением Кавказа, а название «Азербайджан», как государства, возникло лишь после образования Азербайджанской Демократической Республики.

НАРГИЗ АХУНДОВА*(Институт истории НАНА им.А.А.Бакиханова)***К ВОПРОСУ О НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ИСЛАМИЗАЦИИ ТЮРКОВ**

Ключевые слова: тюрки, халифат, ислам, арабские завоевания, Средняя Азия, Таласская битва

История мусульманской цивилизации, взаимосвязи населяющих мусульманский регион народов, их взаимовлияние, выявление вклада каждого народа в мусульманскую историю и их оценка вызывают особый интерес у исследователей.

В истории народов, принявших новую религию, в нашем случае ислам, а вместе с ней и новые формы мышления и поведения, происходили коренные изменения. Так, принятие тюрками ислама сделало их сильнее в духовном плане, дало им идею, которая в последующем помогла создавать огромные империи. И хотя в исламе многие народы в духовном плане стали как бы идентичны, тюрки сумели сохранить многие аспекты своей этнической принадлежности и даже смогли укрепить ее. Конечно, мусульманские народы отличались языками, обычаями, институтами, отношением к истории, к жизни и пр. Но в связи с тюрками следует отметить, что их пассионарность, даже после мусульманизации этноса, не изменилась. Массовое же принятие тюрками ислама стало глобальным событием мировой истории. С принятием ислама тюрками также связывают изменения социально-экономического состояния тюркских народов, так как для них открылись новые широкие возможности культурных, хозяйственных контактов с новыми этнокультурными обществами региона. Кроме того надо отметить, что доисламские тюрки были хорошо знакомы и испытали на себе влияние как китайской цивилизации, так и буддизма, что подготовило их к принятию ислама. Ввиду широкого ареала их расселения, они находились в районах многих верований, где кроме обозначенного буддизма было и манихейство и христианство и т.д. Но среди этого многообразия им удалось, в

целом, сохранить шаманистскую культуру. И несомненно, что именно ислам стал соответствующим тюркским представлениям о вере. Понятие единого Бога (Аллаха) не отличалось от существующего у них единобожия Тангры, а джихад пришелся как раз к месту, с учетом воинственного характера этноса.

В этой связи, в утрате Халифатом чисто арабского характера и превращении его в государство всех народов, несомненно есть место и роль тюрков-мусульман, которые сыграли ту или иную роль во всех сферах государственной жизни.

Сближение тюрков с мусульманами-арабами и процесс принятия первыми ислама начинается с образования Арабского халифата, еще с 30 годов VII века, это историческая реальность. Позже, процесс стал более интенсивным и многогранным, поэтому в данной статье затронуты лишь некоторые аспекты этой важной проблемы.

Заметим, что интенсивное налаживание арабо-тюркских контактов-то военных, то мирных, приходится на период после Нехавендской битвы (642 г.), когда под натиском арабских завоевателей рухнула Сасанидская империя. (см.подробнее 8)

Арабские источники сообщают интересные факты о первых мусульманах тюрках, которые были привлечены даже в дворцовую охрану Омейядов, отмечается что у халифа Абд ал-Малика (685-705) имелся отряд личной охраны из ферганских тюрков (1, т.5, с.379), который использовался при подавлении внутренних беспорядков. О том, что принявшие в этот период ислам тюрки стали довольно искренними и верующими мусульманами, свидетельствует эпизод о событиях в Шаме, связанных с периодически появляющимися в мусульманской истории

лжепророческими движениями. Одно из них, возглавленное Харисом, основавшемся в Иерусалиме и открывшим в себе «чудотворные способности», позволившие ему провозгласить себя «пророком», привлекло к себе некоторую часть населения халифата. Это были и силы, преследующие политические цели и истинно обманутые, лжепророк становился опасным. Посланные халифом на подавление движения тюрки прибыли в Иерусалим и направились к дому Хариса. Их командир заявил, что хочет пообщаться с «пророком». Его просьбу отклонили. Тогда несколько тюрков, бывших родом из Ферганы и даже толком не владевшие арабским языком, ворвались в дом и привели Хариса к командиру. «Пророк» стал читать аят из Корана, который был понят тюрками и они сказали: «Это аят из нашего Корана, а если ты пророк, то читай из своего». Затем лжепророк был казнен. (9, т.5, с.203)

В период антиомейдской борьбы сторонников Аббасидов в Хорасане, Маверрахе, Тохаристане, где проживало значительное тюркское население, о чем сообщают как династийные китайские хроники и византийские источники, так и известные авторы мусульманского средневековья.

Во время деятельности эмиссара Аббасидов Абу Муслима в Хорасане в 747 году, среди его доверенных лиц упоминается Тархан ал-Джамали (2, т.5, с.454). Среди тюрков, сыгравших заметную роль в восстании отмечается Мухаммед ибн Сул. Потомок Мухаммеда, известный мусульманский историк и литератор ас-Сули, сообщает, что его предок был одним из накибов Аббасидов (11, т.1, с.28). Из источников известно, что Мухаммед ибн Сул был даже военачальником в ставке лидера Аббасидов Абдаллаха. Проигравший противостояние омейядский халиф Мерва II вынужден был бежать на запад, его преследовали войска Абдаллаха. Аббасидские соединения двигались к Мосулу, где оставив Мухаммеда ибн Сула заместителем (амил), Абдаллах продолжил преследование халифа. (16, с.203)

Известно, что Мерван был настигнут и убит в Египте, в святилище Бисайр, принадлежавшей набатеям. Здесь следует остановиться на довольно примечательной истории, описанной у ат-Табари, по поводу ги-

бели последнего представителя Омейядов. Источник сообщает, что когда небольшой отряд Мервана был настигнут и окружен, никто из воинов, взявших его в плен, не осмелился убить человека, отмеченного печатью Аллаха. Наконец откликнулся один юноша, который взял на себя смелость совершить казнь. На вопрос как его зовут, он ответил «Джан кесян» (14, т.3, с.84). «отнимающий жизнь?» (Н.А.) Имя было трудным для произношения и пришлось его повторить несколько раз, чтобы Абдаллах его понял. (14, т.3, с.89). Можно предположить, что не имеющий мусульманского имени юноша был из тех мавали (новобращенных), которые пришли с арабами и еще не совсем понимали сомнения арабов по поводу того, можно ли проливать священную халифскую кровь. Но этот факт еще раз подтверждает, что первые тюрки (мусульмане) служили в армии Аббасидов.

А относительно упомянутого Мухаммеда ибн Сула известно, что он недолго оставался амилем в Мосуле, так как горожане заявили, что не желают подчиняться какому то «маула» и город был на грани восстания. Поэтому в конце 752 года Мухаммед покинул Мосул. (9). Затем по воле первого Аббасидского халифа ас-Саффаха (749-754), начинает менять наместников в провинциях, в 751 -752 гг. он был назначен исполнителем (амил) в Азербайджан (4, с.46-87). По сведениям других источников известно, что он стал наместником провинций Азербайджан и Арменийе. Здесь от усмирил Бейлаган и Барду (14, т.3, с.91) и, как указывает ат-Табари, в 752-753 гг. еще находился в Азербайджане.

Последняя политическая акция Мухаммеда ибн Сула приходится на начало правления халифа ал-Мансура 754/755. Он пытался воспрепятствовать дяде нового халифа Абдаллаху, поднявшему против правителя восстание. Но Абдаллах разгадал его намерения и велел казнить. (6, т.1, с.16).

Еще одно знаменательное событие следует отметить особо, ибо оно находится в контексте первых контактов арабов-мусульман и тюрков, которое произошло в Центральной Азии, ставшей объектом мусульманских завоеваний.

Известно, что начиная с древности, Центральная Азия была ареной борьбы между тюрками и китайцами. К началу арабо-мусульманских походов, когда арабская армия приступила к завоеванию Мавераннахра, тюркские хаганы использовали этот факт для походов на Китай, с целью нейтрализации его влияния на Центральную Азию. Однако военные успехи арабов, под руководством талантливого полководца Кутейбы ибн Муслима, стали причиной серьезных перемен. Ослабление тюркских хаганов и правителей Мавераннахра заставило их признать власть мусульман и даже просить помощи против нового противника у старых врагов-китайцев.

Отметим, что в период арабо-тюркских столкновений в Центральной Азии в Китае правила династия Тан (618-906). Первым, кто обратился к ним за помощью, стал ферганский ихшид [13, р.416], который хотел возвращения захваченной в 712 году Ферганы. Затем в 726 году ко двору Танского императора был направлен брат правителя Бухары. Низек Тархан, который принял власть мусульман. Правители Тохаристана между 719 и 731 годами, также искали пути для налаживания контактов с Китаем [5, р.166].

К этому времени арабы, начиная с 705 года в результате успешных военных операций, уже вошли в контролируемые тремя тюркскими правителями (буддистами) территории в Тохаристане, такие как бывшая Бактрия, Хорезм, Согд. Здесь они столкнулись не только с местными тюркскими и иранскими правителями, но и такими неприимыми противниками как Тюркешы.

Несмотря на призывы о помощи от правителей центральноазиатского региона, Таны не спешили откликнуться на них, предпочитая выжидательную политику. Только в 738 году, когда Тюркский каганат ослабили внутренние противоречия, китайцы стали устанавливать влияние в районе озера Иссык-Куль и прилегающих территориях. А после нейтрализации угрозы со стороны Тибета, в 747 году китайская армия двинулась на восток и этот поход сказался на политической судьбе Восточного Туркестана. Китайцы встретились с мусульманами в 751 году на реке Талас и потерпев поражение в сражении отступили [5, р.167]. Таким обра-

зом арабами было приостановлено их дальнейшее продвижение в Центральную Азию. Халифат также завладел западной частью Великого Шелкового пути, что поколебало военно-политическое господство Китая в регионе. Западнее Таласа, на обширных пространствах, сложилась мусульманская цивилизация, восточнее- буддийская. Они развивались, взаимодействовали и превращались в один из составных частей современной цивилизации.

Мусульманские источники дают нам интересные сведения о Таласской битве. Первым среди них-труд историка Ибн Тайфура(ум.893) –упоминает, что Абу Муслим, аббасидский наместник Хорасана, отправил своего представителя Зийяда ибн Салиха в поход против Китая [15, т.3, с.12]. Это подтверждают и сведения ал-Макдиси [11, т.6, с.74], который сообщает, что ряд походов арабов против китайской армии закончились победой и захватами большого количества пленных. Ибн ал-Асир пишет, что в период разногласий между ферганским ихшидом и правителем Шаша, ихшид попросил помощи у китайского императора, которую получил. Вынужденный принять власть китайцев, шашский правитель неожиданно получил поддержку арабской армии, которая в июне 751 года (133 г.х.) сразилась с Танской армией и разбила ее. [2, т.6, с.449].

Надо заметить, что параллельно с этими событиями в самом центре Халифата шел процесс смены политической власти и важные события в восточных провинциях государства на этом фоне не получили освещения у таких историков как ат-Табари, Йакуби, Балазури, обычно подробно описывающих знаменательные факты мусульманской политической жизни.

Доступные нам через французский и турецкий переводы сведения китайских источников дают более обширные сведения о причинах Таласского сражения. [10, т.1, с.414-420]. Китайские источники указывают причину похода на Шаш, заключавшуюся в невыполнении ее правителем условий, взятых на себя при ранее заключенном с Танами договоре. Однако нам представляется, что основная цель Танского правительства в этом походе, скорее всего, заключалась в расширении китайской политической экс-

пансии на Восток, что соответствовало проводимой китайским государством внешней политике. Выбор Шаша в качестве первого объекта нападения тоже был не случайным. После распада каганата Кек-тюрок и Тюркешей, серьезная угроза Китая шла со стороны правителей этого города, которые происходили из колена Кек-тюрок. Ввиду того, что представители этой семьи могли создать некую тюркскую коалицию против Танов, последние решили опередить события и начали упомянутый военный поход.

Убийство правителя Шаша Бугадур-Тудуна стало причиной восстания в районе Иссык-куля, которое возглавил его сын, им же была запрошена помощь у карлуков-влиятельной силы региона [13, с.442]. Жестокое обращение китайского военачальника против местного населения заставило и другие тюркские силы региона выступить против Китая. Однако тюрки не имели политического единства и понимали, что не смогут противостоять такому сопернику как Танская империя. Поэтому они решили обратиться к мусульманскому наместнику Хорасана Абу Муслиму, чтобы получить помощь в захвате таких городов как Куш, Карашар, Хотан и Кашкар. Узнавший об этом китайский военачальник Као Сьен Цзе с большой армией [11, т.4, с.74] продвинулся к Таласу и встретился с арабами. Здесь и произошло сражение, которое стало кульминацией спора за преобладание в Центральной Азии, начало которого положили китайцы, с 748 года активно вмешивающиеся во внутренние дела региона, на что арабы реагировали адекватно. Заметим, что на протяжении всего VIII века Таны были успешны в внешней политике. Они сумели вернуть себе ранее утраченные территории и стабилизировали границу с Тибетом. Кроме того, они контролировали торговые пути через Среднюю Азию и сдерживали угрозы со стороны тюркских народов и киданей. В 740 году китайцы утвердили власть над Кабулом и частью кашмирских провинций Индии. Но череда побед не длится вечно и единственная битва между арабскими мусульманскими силами и армией Китайской империи закончилась поражением последних.

Согласно арабским источникам, в это время Зияд ибн Салих, один из полководцев наместника Хорасана Абу Муслима, усмирив восставших бухарцев. Те отступили, а преследовавший их отряд мусульман занял город Талас, где и был осажден китайцами. 100-тысячная китайская армия противостояла арабам. Четыре дня шло сражение. А на пятый день с тыла по китайцам ударили тюрки, с фронта арабы. Китайская конница, казалось, превосходила арабскую. Но арабы смогли заключить соглашение с тюрками-карлуками, которые служили в китайской армии, обещая им богатство и свободу в обмен на принятие ислама и сотрудничество. Карлуки также рассчитывали освободиться от китайского ига, позже же именно они сыграли основную роль в переходе других тюркских народов, в частности сельджуков, в ислам.

Китайцы потеряли убитыми и ранеными до 50 тыс., 20 тыс попали в плен [3, с.132-136:2.e.5, с.449]. Победителям досталась богатая добыча, а также множество ремесленников, среди которых были шелкоткачи, отправленные в Ирак, мастера по изготовлению бумаги, отправленные в Самарканд, где открылись бумажные мельницы. [7, с.39].

Таласская битва действительно имела большое историческое значение. Она наладила позитивные отношения арабом мусульман с тюрками, которые совместно ликвидировали китайскую угрозу для региона. Халифат же стал господствовать в Центральной Азии, а в планах мусульман на восточном направлении тюрки начали занимать более значимое место. Тюркский этнос, в свою очередь, стал играть более заметную роль в мусульманском мире.

Кроме того, после Таласа, пошатнувшееся было в Восточном Туркестане тюркское влияние было восстановлено. На месте распавшихся государств карлуков, кек-тюрок, тюркешей, чьи силы, несомненно сыграли роль в поражении китайцев, вновь стало формироваться тюркское единство. Объединившись с арабами и, нейтрализовав китайскую угрозу, это новое тюркское единство занялось своей внутренней организацией, а Китай, напротив, попал в полосу долговременных внутренних столкновений (755-763).

Тюрки и арабы, вступившие в непосредственный контакт друг с другом на протяжении полувека преимущественно воевали. По этой причине, первоначально, ислам не встречал симпатии в тюркской среде. Однако объединение прежних противников против общего врага- Китая стало поворотным пунктом в их дальнейших взаимоотношениях. Многолетние противостояния сменились мирными и даже дружескими отношениями. Теперь ислам стал постепенно усваиваться и приниматься тюрками. Мирные отношения, распространение ислама среди тюрков, привело к тому, что многие военные, а позже и административные должности в халифате перешли в их руки. Процесс все же носил индивидуальный характер, лишь предшествующий будущему этапу массового перехода тюрков в новую веру, хотя вместе с тюркскими аристократическими семьями, принявшими ислам и занявшими свое место в государственной структуре Халифата, сюда были привлечены большие группы тюркского происхождения. Тюркский элемент оказался востребованным теперь в новом качестве, Аббасидами он начал использоваться в новом качестве, не только как военная сила, но и политический компонент власти.

Вообще же, вхождение тюрков в мусульманский мир, возросшая их роль в этом мире, а также распространение среди них ислама, имели важное значение как для тюркской истории, так и для судеб ислама в целом. Поэтому все указанные последствия можно считать еще одним знаковым результатом Таласской битвы.

Список использованных источников и литературы:

1. Колесников А.И. Завоевание Ирана арабами. М.1982
2. Абу Умар Ахмад. ибн Раббих. Китаб игд ал-фарид. Каир, 1947-1953 гг.
3. Ибн ал-Касир. Ал-бидая ва-н-нихая фи-т-тарих. Мыср, 1956.
4. ас-Сули. Ахбар ар-ради ва-л-муттаги-фи. Бейрут, 1943.
5. Ибн ал-Асир. Ал-камид фи-тарих. Бейрут, 1965-1968
6. Ибн Халлиган. Китаб вафайат ал-айан. Каир, 1948
7. Ат-Табари. Тарих а-русул ва-л-мулюк. Каир, 1969-1970, т.3, с.84
8. Ибн Тауфир. Китаб Багдад. Каир, 1949
9. Велиханова Н.М. Изменения исторической географии Азербайджана \ Историческая география Азербайджана. Б.1987, с.46-87
10. Йакут. Иршад ал-уруб ила маруф ал-адиб. Лейден. 1904-1931.
11. Chavannes E. Documents sur les Turquie (Turcs) Occidentaux. S.P. 1903
12. Grosset R. L'Empire des Steppes. Paris, 1969
13. Ал-Макдиси. Китаб ал-бад фи-тарих. Париж. 1919
14. Liu En-Lu. Talas seferi hakkında yapilan bir incileme. VIII turk tarih kongreye sunulan bildirikler. Ankara, 1972
15. Большаков О.Г. К истории Таласской битвы. - Страны и народы Востока. вып. 22, кн. 2, М. 1980; ибн ал-Асир. Указ. соч.
16. Yildiz H. Islamiyyet ve turkler. Istanbul. 1976,

XÜLASƏ

Nərgiz Axundova

Türklərin islama keçməsinin ilkin mərhələsinə dair.

Açar sözlər: türklər, Xilafət, islam, ərəb işğalları, Orta Asiya, Talas döyüşü

Məqalədə Xilafətin yaranmasından başlayan və Abbasi dövründə güclənən türklərin islamı qəbul etməsi problemi ərəb mənbələri əsasında araşdırılır. Burada həm Əməvilərin hakimiyyəti zamanı, həm də onlara qarşı qalxan hərəkətdə türklərin fəaliyyəti və yeni dinə münasibətləri nəzərdən keçirilib. 751-ci ildə baş vermiş Talas döyüşü isə müsəlman ərəblərin və türklərin yaxınlaşmasına və birgə fəaliyyətlərinə təkan verdi.

SUMMARY**Nargiz Akhundova**
Islamization of Turks: Beginning

Keywords: *Turks, caliphate, Islam, arab conquest, middle Asia, Talas battle*

Article, based on Arab manuscript, considers the process of adopting Turks of Islam, which began with the establishment of the Caliphate and intensified when the Abbasids. It also reviewed the activities of the Turks and their relationship to a new religion in the reign Omeyyads and during the revolt against them. Talas battle in 751, gave impetus to the convergence of Arab Muslims and Turks, and their united activity.

VƏLİ BAXŞƏLİYEV (*AMEA Naxçıvan Bölməsi*)
ZEYNƏB QULİYEVƏ (*AMEA Naxçıvan Bölməsi*)
CATHERİNE MARRO (*Fransa Milli Araşdırmalar Mərkəzi*)
REMİ BERTHON (*Fransa Milli Araşdırmalar Mərkəzi*)

NAXÇIVANÇAY VADİSİNDƏ 2014-CÜ İLİN ARXEOLÖJİ ARAŞDIRMALARI

Açar sözlər: Naxçıvançay vadisi, Son Neolit, Eneolit, I Kültəpə, Zirincli, Şorsu

Qədim arxeoloji mədəniyyətlərin yayılmasında çay vadiləri müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Naxçıvançay vadisində son illərdə silsilə şəklində aşkar edilmiş abidələr bu fikri təsdiq edir. Bu abidələrin önündə gələn I Kültəpənin tapıntıları sadəcə regional əhəmiyyətlə məhdudlaşmayıb, Urmiya hövzəsi -Şərqi Anadolu-Qafqaz üçbucağında yayılmış qədim mədəniyyətlərin yayılma arealının müəyyənləşdirilməsində də mühüm rola malikdir. Bu səbəbdəndir ki, abidə təkcə yerli çərçivədə deyil, beynəlxalq səviyyədə də arxeoloqların diqqətini cəlb etmişdir. Bu baxımdan I Kültəpənin öyrənilməsini iki mərhələyə bölmək olar. 1951-1964-cü illəri əhatə edən [2] birinci mərhələdə abidə dünyə miqyasında elmə tanındılmışdırsa, 2013-cü ildən başlayan [1, s. 193] ikinci mərhələdə Azərbaycan-Fransa beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyasının burada apardığı qazıntılar timsalında abidənin tarixi ilə bağlı yeni tapıntılar aşkar edilmişdir. Kültəpənin "1a" təbəqəsi bir müddət arxeoloji ədəbiyyatda Eneolit mədəniyyəti kimi xarakterizə edilsə də [11, c. 93-131] hazırda abidənin bu təbəqəsi Neolit dövrünə aid edilməkdədir [13, c. 133; 18, p. 30-40; 22, s. 39-40]. Kültəpə yaşayış yerinin Neolit və Eneolit dövrü haqqında geniş məlumat əldə etmək və təbəqələrin necə saxlandığını aydınlaşdırmaq məqsədi ilə hələ 2013-cü ildə burada kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar aparılmışdır.

2014-cü ildə I Kültəpədə arxeoloji tədqiqatlar davam etdirilmişdir. Məlum olduğu kimi, bəzi tədqiqatçılar bu abidənin Neolit dövrünə aid olmasına şübhə ilə baxırdılar. Bu məsələni aydınlaşdırmaq məqsədi ilə I Kültəpə yaşayış yerində və onun ətrafında araşdırmalar aparılmışdır. Tədqiqatların nəticəsində Naxçıvanda Son Neolit və Eneolit dövrünə aid yeni abidələrin olduğu müəyyən edilmişdir. İlk tədqiqat işləri I Kültəpə abidəsində aparılmışdır. 2013-

cü ildə yaşayış yerində 5x5 m ölçüdə iki qazıntı sahəsi açılmış (A və B sahəsi), iki sahədə isə kəsiklər təmizlənilərək yaşayış yerində mədəni təbəqənin xüsusiyyətləri və abidənin stratigrafiyasını dəqiqləşdirmək üçün cəhd göstərilmişdir. Bu qazıntılar müəyyən uğurla nəticələnsə də Sovet dövründəki qazıntının dərinliyini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Odur ki, 2014-cü ildə tədqiqatlar davam etdirilmiş, abidənin stratigrafiyasını müəyyən etmək üçün C şuru (2x5 m) qoyulmuşdur. Tədqiqat zamanı bu sahədə hələ Sovet dövründən qalma xeyli məişət tullantılarının olduğu müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın gedişində Sovet dövründəki qazıntıların dərinliyi müəyyənləşdirilmiş, abidənin tarixini müəyyən etmək üçün karbon nümunələri əldə edilmişdir. Tədqiqat zamanı Son Neolit dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri əldə edilmişdir. Aparılan araşdırmalar zamanı O.H.Həbibullayevin müəyyən etdiyi bəzi səviyyələri müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur ki, bu da abidənin yenidən tarixləndirilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

2014-cü ildə C sahəsi ilə yanaşı A sahəsində qazıntılar genişləndirilmişdir (10x10m). Bu sahədə aparılan qazıntılar zamanı Son Neolit dövrünə aid əmək alətləri, keramika məmulatı və tikinti qalıqları aşkar edilmişdir. Divar qalıqlarının bəzisi düz, bəzisi oval planlıdır. Araşdırma zamanı döşəmə qalıqları, onun üzərində toplanmış keramikaya təsadüf edilmişdir. Divarlar güclü eroziyaya uğradığından yaşayış binalarının planını müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Lakin döşəmələrin altında bir neçə skelet qalığı aşkar olunmuşdur. Skeletlər bükülü vəziyyətdə dəfn edilmiş və çox pis saxlanmışdır.

2014-cü ildə qazıntılar B sahəsində (5x5 m) də davam etdirilmişdir. Sahədə tədqiqatların 2 m dərinliyə çatmasına baxmayaraq müasir

dövrə aid məişət qalıqları aşkar olunmaqda idi. Lakin sahənin şimal-şərq hissəsində sağlam təbəqənin olduğu müəyyən edilmişdi. Bu hissədə aparılan qazıntılar zamanı Son Neolit dövrünə aid tikinti qalıqları, əmək alətləri və keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Qazıntı 1,8 m dərinliyə çatdıqda divar qalıqına rast gəldi. Divarın eni 50 sm idi. Divarın şimal tərəfində 1,5x1,5 m sahədə döşəmə qalıqları, döşəmənin üzərində keramika parçaları aşkar olundu. Tədqiqat zamanı kiçik bir hissəsi saxlanılan divar qalıqının dairəvi formada olduğu müəyyənləşdirildi. Lakin bu divar tamamilə erroziyaya uğrayaraq dağılmışdı. Dairəvi formalı evin içərisindən obsidiandan hazırlanmış əmək alətləri aşkar olundu.

İkinci divar qalığı qazıntı sahəsinin cənub hissəsində aşkar olundu. Bu divar düz planlı idi. Divarın saxlanmış hissəsinin qalınlığı 10 sm, eni 0,4 m, uzunluğu 1,8 m idi. Onun içəri tərəfində iki ədəd dördkünc formalı çıxıntı var idi. Divarın ətrafında aparılan təmizləmə işləri zamanı əmək alətlərinin parçaları və bir bəzək əşyası aşkar olunmuşdur.

Qazıntı zamanı müəyyən edildi ki, bu hissə təpənin ətəyi olduğundan sonrakı dövrlərdəki məskunlaşma zamanı təbəqə bu hissədə qarışmışdır. Sahənin kiçik olması isə məişət təsərrüfat komplekslərini müəyyənləşdirməyə çətinlik törədirdi. Odur ki, mədəni təbəqənin sağlam olduğu hissədə yeni qazıntı sahəsi qoymaq qərarlaşdırıldı. Yeni qazıntı sahəsi D kodu ilə işarələndi.

D sahəsində tədqiqatlar 6x10 m ərazidə davam etdirildi və Son Neolit dövrünə aid yaşayış binalarının qalıqları əldə edildi (Şəkil 1). Araşdırmalar zamanı dairəvi, oval və dördkünc formalı binaların qalıqları aşkar olundu. Evlərin yaxınlığında dairəvi formalı iş yerlərinin qalıqları, əmək alətlərinin olduğu müəyyən olundu.

Birinci divar qalığı yer səthindən 5 sm dərinlikdə, qazıntı sahəsinin cənubunda aşkar olundu. Divar yarım-dairəvi formalı idi. Böyük bir hissəsi sahədən kənara çıxırdı. Onun planını izləmək üçün qazıntı sahəsi cənuba doğru genişləndirildi (1x5 m). Nəticədə divarın böyük bir hissəsi aşkar olundu. Binanın diametri 3,29 m idi. Dairəvi formalı binanın içəri tərəfində diametri 0,7 m olan ocaq var idi. Ocaq təmizlənmərkən keramika və heyvan sümüyünün qalıqları aşkar olundu. Dairəvi formalı binanın yaxınlığında, onun şərq tərəfində dördkünc

formalı otağın qalıqları da aşkar olundu. Bu otağın uzunluğu 2,7 m, sağlam qalan hissəsinin eni 65-70 sm idi. Onun da mərkəzi hissəsində dairəvi formalı ocaq var idi. Ocağın diametri 1,9 m idi. Ocaq təmizlənmərkən keramika, heyvan sümükləri və obsidian alətlərin qalıqları aşkar olunmuşdur.

Araşdırmalar bu böyük divarın bir neçə tikinti dövrü ərzində istifadə olunduğunu və yaşayış binalarını əhatə etdiyini göstərir. Onun cənub-qərb tərəfində arakəsmə divarlarla segmentşəkilli bölüm yaradılmışdı. Ehtimal ki, bu bölüm ərzaq ehtiyatı saxlamaq üçün istifadə olunmuşdur. Bu hissədən gil qab parçaları aşkar olunmuşdur. Bu hissədə həmçinin dairəvi formalı iş yerinin qalıqları da aşkar olunmuşdur. Ocağın içərisində bir neçə yerdə kiçik həcmli, dairəvi formalı ocaqların da aşkar olunması yaşayış sahəsinin tez-tez dəyişdiyini göstərir. Bu evin ətrafında aparılan tədqiqatlar zamanı dairəvi formalı ocaqlar aşkar olunmuşdur. Qazıntı sahəsinin şimal tərəfində bir yerə yığılmış iri həcmli dən daşları onun yaxınlığında isə dairəvi formalı iş yerinin olduğu müəyyən edilmişdir.

İkinci tikinti qatı qazıntı sahəsinin şimal yarım hissəsində, bəzən düz, bəzən də oval planlı olan kərpic divarların qalıqlarından ibarətdir. Divar qalıqlarının eni 25-45 sm arasında dəyişir. Bu sahədə dairəvi formalı iş yerlərinin və ocaqların qalıqları, həmçinin dən daşları aşkar olunmuşdur. Bu hissənin qədim insanlar tərəfindən istifadə olunan iş sahəsi olduğunu demək olar. Ehtimal ki, bu divar iş yerlərini və yaşayış sahəsini əhatə etmişdir.

Üçüncü tikinti qatı qazıntı zamanı iri dairəvi binanı iki hissəyə bölən kərpic divarın qalıqları ilə təmsil olunmuşdur. Yarım dairəvi divarla bu divar arasında ocaqlara və dairəvi formalı iş yerlərinə rast gəldi. Digər qismdə isə keramika parçaları və əmək alətlərinin qalıqları aşkar olunurdu.

Dördüncü tikinti qatına iki binanın qalığı aiddir. Onların biri dairəvi formalıdır. Binanın bir qismi qazıntı sahəsindən kənara çıxmışdır. Diametri 1,85 sm-dir. Divarların eni 23-25 sm-dir. Bu binanın içərisi təmizlənmərkən bəzi yerlərdə daş döşəmə qalıqları aşkar olunmuşdur. Evin içərisindən keramika məmulatı, əmək alətlərinin qalıqları, heyvan sümükləri, obsidian və çaxmaqdaşı parçaları aşkar olunmuşdur.

İkinci bina oval formalıdır. Bu binanın da bir qismi qazıntı sahəsindən kənara çıxmışdır.

Evin içərisində daş döşəmə qalıqları, keramika nümunələri, daş həvəng, obsidian parçaları və heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur. Evin diametri 1, 9-1, 7 m arasındadır. Divarın eni 20 sm-dir. Divar 13-15 sm hündürlüyündə saxlanmışdır. Onun içərisində dairəvi formalı ocaq olmuşdur.

Arxitektura qalıqlarının araşdırılması onların bir sıra kərpicdən inşa edildiyini təsdiq edir. Lakin onlar güclü eroziyaya məruz qaldığından kərpiclərin ölçüsünü müəyyən etmək mümkün olmamışdır.

Beşinci tikinti qatına qazıntı sahəsinin cənubunda aşkar olunan dairəvi formalı ocaq yeri aiddir. Onun diametri 1, 2 m, divarının qalınlığı 26 sm-dir. İçərisi qara rəngli küllə dolmuşdu. İçərisindən keramika və heyvan sümükləri aşkar olunurdu. Bu tikinti qatına həmçinin dairəvi formalı iş yeri də aiddir. Onun diametri 1, 10-1, 55 m arasında idi. İş yerinin qərb tərəfində diametri 30-33 sm olan dairəvi formalı ocaq aşkar olunmuşdur.

2013-cü ildə aparılan araşdırmalar zamanı ikinci kəsikdə təmizləmə işləri başa çatdırılmışdı. Bu il həmin kəsikdə araşdırmalar davam etdirilmiş və abidənin böyük bir qisminin kəsiyi alınmışdır. Burada aparılan araşdırmaların digər sahədəki tədqiqatlarla, xüsusilə C sahəsindəki tədqiqatlarla müqayisəsi abidənin ümumi stratigrafiyasını müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatlar zamanı aşkar olunan arxeoloji materialların əksər hissəsi keramika məmulatından ibarətdir (Şəkil 2). Keramika məmulatı başlıca olaraq saman qarışıq olan gildən hazırlanaraq bəzən yaxşı, bəzən isə qeyri-bərabər bişirilmişdir. Qabların divarları arasında bişməmiş boz, yaxud qara rəngli lay vardır. Qabların xarici səthi yaxşı cilalanmışdır. Keramika məmulatının əksər hissəsi çəhrayı rəngdə bişirilmişdir. Rəng tonları sarı və qəhvəyi arasında dəyişməkdədir. Boz rəngli keramika məmulatı olduqca azdır. Qabların çeşidi də azdır. Kupa tipli qablar az miqdardadır. Onlar başlıca olaraq silindrik-qabarıq gövdəli banka tipli qablardan və kasalardan ibarətdir. Kasa tipli qablar konusvari, bəzən isə silindrik konusvari formadadır. Onlardan bəzisinin ağzının kənarında silindrik dəşiklər açılmışdır. Dəşiklər açılma texnikasına görə Eneolit qablarında olan dəşiklərdən fərqlənir. Araşdırma dəşiklərin qab bişirildikdən sonra açıldığını göstərir. Banka tipli qabların oturacağı xaricə doğru çıxıntılıdır. Bəzi qabların

gövdəsinin yuxarı hissəsində yastı-silindrik qulpsəkilli çıxıntılar var. *Keramika məmulatında sıx-sıx rastlanan yuvarlaq, yaxud yastı formalı qabartmalar başlıca olaraq Neolit keramikası üçün xarakterikdir. Bu tip qablar O.H.Həbibullayevin qazıntıları zamanı "1a" və "1b" təbəqələrində aşkar olunmuşdur [2, tablo, 19-25].*

Keramika məmulatı Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Neolit keramikası ilə bənzərdir. Bu tip keramika məmulatı Şomutəpə [7, tabl. V, 5-8], Molla Nağı təpəsi [12, tabl. VI, 3-6], Göytəpə, Urmiya hövzəsində Hacı Firuz [23, fig, 74] yaşayış yerindən məlumdur.

Əmək alətləri daşdan və sümükdən hazırlanmışdır. Araşdırmalar zamanı aşkar olunan arxeoloji materialların bir qismi obsidian alətlərdən ibarətdir. Ümumiyyətlə, həm obsidian alətlərin çox rastlanması, həm də xeyli miqdarda istehsal çıxarının aşkar olunması alətlərin yaşayış yerində emal edilərək hazırlandığını təsdiq edir. Məlum olduğu kimi, I Kültəpə yaşayış yeri vaxtilə Cənubi Qafqaz abidələrinin Naxçıvan-Mil-Muğan ərazi qrupunda xarakterizə olunmuşdur [11, c. 93-131]. Bu qrupun xarakterik cəhəti saman qarışıq keramikanın üstünlük təşkil etməsidir. Bununla belə Şimal-Qərbi İran (Cənubi Azərbaycan), Ararat vadisi və Şərqi Anadolu ilə gözəçarpan bənzərliklər vardır. Fikrimizcə, bu tayfalararası əlaqələrin intensivliyi ilə bağlı olmuşdur. Uzaq ərazilərlə iqtisadi əlaqələrin olduğu obsidian məmulatının istifadəsi ilə də təsdiq olunur. Bəlli olduğu kimi, Naxçıvanda və İranda obsidian yataqları yoxdur. Ən yaxın obsidian yataqları Zəngəzur silsiləsindədir. Lakin təcübləndiricidir ki, Kültəpə sakinləri Göyçə hövzəsində yerləşən Göyhasar və Qutansar [8, c. 257] kimi uzaqda yerləşən obsidian yataqlarından da istifadə etmişlər. Kültəpə obsidianının böyük hissəsi Göyhasar (50%) və Sünikdən (28%) gəlmişdir. Son illərin araşdırmaları Göyhasar obsidianının 50%-dən yüksək olduğunu göstərir. Digər yataqların obsidianı azdır. Kültəpə Göyhasar obsidianına görə, indiki Ermənistan abidələri də daxil olmaqla, Araz vadisində üstün mövqeyə malik olmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, Mərənd yaxınlığında yerləşən Kültəpə abidəsində başlıca olaraq Sünik obsidianından istifadə olunmuşdur [17, p. 1964]. Əliköməktəpəsi obsidianının böyük bir qismi (85%) Sünikdən gətirilmişdir [8, c. 259]. Urmiya hövzəsində yerləşən yaşayış

yerlərində də başlıca olaraq Sünik obsidianından istifadə edilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, Mərənd yaxınlığında yerləşən Kültəpə abidəsində başlıca olaraq Sünik obsidianından istifadə olunmuşdur [17, p. 1964]. Ehtimal ki, Kültəpə yaşayış yerinin strateji cəhətdən əlverişli mövqedə olması digər yaşayış yerlərini də obsidianla təmin etməyə imkan vermişdir.

2013-2014-cü illərdə aparılan araşdırmalar zamanı I Kültəpə ətrafında Eneolit dövrünə aid xeyli abidənin olduğu müəyyən edilmiş, bu abidələrin Cənubi Qafqazın xammal mənbələrinə, xüsusilə obsidian yataqlarına gedən yol üzərində olduğu ehtimal edilmişdi¹. Bu məsələni ətraflı araşdırmaq və I Kültəpə ətrafındakı məskunlaşmanın tarixini dəqiqləşdirmək məqsədilə bu abidələrin bir neçəsində araşdırma aparıldı. Araşdırma obyektini olaraq Şorsu və Zirincli yaşayış yerləri seçildi.

Şorsu yaşayış yeri Babək rayonunun Sirab kəndi yaxınlığında Sirabçayın sol sahilində yerləşir (Şəkil 3). Bu yaşayış yerində 2013-cü ildə 10x10 m sahədə tədqiqat aparılmışdı. 2014-cü ildə yaşayış yerində 10x10 m sahədə qazıntı aparıldı. Beləliklə yaşayış yerindəki ümumi tədqiqat sahəsi 200 kv metrə çatdı. Tədqiqat nəticəsində mədəni təbəqənin 15-25 sm-dən artıq olmadığı müəyyənləşdirildi. Qazıntı sahəsinin şərq hissəsində dördkünc formalı daş düzümü, onun içəri tərəfində küpə, kasa və dolça tipli qabların parçaları aşkar olunmuşdur. Dördkünc formalı evin ətrafında da gil qabların parçaları, daş alətlər var idi. Dördkünc formalı binaların qalıqları 2013-cü ildə aparılan araşdırmalar zamanı da aşkar olunmuşdu. Aşkar olunan materialların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Keramika məmulatının analizi onların müxtəlif dövrlü olduğunu göstərir. Onların müəyyən qrupu Son Eneolit dövrünə aiddir. Bununla belə Neolit dövrünün sonunu (Şəkil 4) və Eneolitə övvəllərini əks etdirən keramika da vardır. Obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanan əmək alətləri olduqca az miqdardadır. Araşdırma zamanı yaşayış yerinin yalnız təpənin ətəyini əhatə etdiyi müəyyənləşdirilmişdir (Şəkil 7; Şəkil 8).

¹Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir, qrant № EIF-2012-2(6)-39/28/5/. Araşdırmalara həmçinin Fransa Milli Araşdırmalar Mərkəzi maliyyə yardımını etmişdir.

2014-cü ildə aparılmış arxeoloji tapıntıların böyük bir qismi keramika məmulatı ilə təmsil olunmuşdur. Hazırlanma texnologiyasına görə onları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupdakılar dörd nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onlar saman qarışıqı olan qumsuz gildən hazırlanmış, qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmiş, sarı rənglə anqoblanmış və yüngülcə cilalanmışdır. Onların üçü küpə tipli qabın parçasıdır, biri isə forma verməyən parçadır. Onun üzəri qırmızı boya ilə örtülmüşdür.

Keramika məmulatının böyük bir qismi ikinci qrupa aiddir. Keramika nümunələri hələlik petroqrafik analiz edilməmişdir. Bu qrupdakıların əksəriyyəti qum və saman qarışıqı olan gildən hazırlanmışdır (90,1%). Bununla belə saman qarışıqı bəzi nümunələrdə az, bəzilərdə isə yüksək konsentratdadır. Qabların gilinə bəzən iri qum və çınqıl da qatılmışdır. Yalnız qum qarışıqı olan keramika olduqca azdır (9,9%). Qablar qaba hazırlanmışdır. Onların xarici səthi nahamar və kələ-kötürdür. Lakin yaxşı sığallanmış qablar da vardır. Cilalama yoxdur. Onların hamısı əldə hazırlanmışdır. Bəzilərinin ağız kənarları əyri, bəzilərinin üzərində isə əl izləri var. Qablar yaxşı bişirilmişdir. Lakin pis bişirilən və divarlarında qalın bişməmiş lay olan nümunələr də çoxdur. Rəng tonları qırmızı rəngin müxtəlif çalarları ilə təmsil olunub. Sarı rəngli keramika azdır (4 ədəd). Onlar sarı rənglə də anqoblanmışdır. Boz-qara rəngdə bişirilən qablar azdır (3 ədəd). Bəzən boz-qəhvəyi rəngli və hislənməmiş nümunələrə də rastlanır. Bu rəng çalarları Hacı-Firuz yaşayış yerinin keramikasında da vardır [23, p. 99]. Keramika məmulatı küpə, kasa, çölmək, banka, kasa və podnoslarla təmsil olunmuşdur.

Küpələr xaricə qatlanmış ağız kənarlı, silindrik, bəzən isə konusvari formalıdır. Onlar ağız kənarlarının formasına görə fərqlənirlər. Onların birinin ağızının altında qulaqcıqşəkilli relyef ornament vardır. Bu tip ornamentlə naxışlanmış keramika Aknaşen-Xatunarx [15, fig. 9, 22, 24], I Kültəpə [5, таблица IX, 1-4], Şotutəpə [7, с. 56, таблица 208, 4-108, 8-675], Arataşen [22, 2007, tabl. 1, 6] və digər abidələrdən məlumdur. Məlum olduğu kimi, bu tip ornament Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Neolit abidələrində geniş yayılmışdır. Bu tip bəzəmə Göytəpə və Aruxlodan da məlumdur [9, s. 26-30; 9, figure 9, 1-2].

Çölməklər xaricə qatlanmış ağız kənarlı, geniş ağızlı, qabarıq gövdəlidir. Çölmək tipli qablar Şomutəpədən məlumdur [7, c. 56, таблица 208, 8-258]. Bu tip qablar həmçinin I Kültəpənin «16» təbəqəsindən aşkar olunmuşdur [13, c. 60].

Kasalar daha geniş yayılmış formalardandır. Onlar qabarıq, silindrik-konusvari və konusvari gövdəlidir. Bəzi kasaların ağızının altı yuvarlaq deşiklərlə naxışlanmışdır. Bəzən içəridən açılan bu deşiklər natamam qalmışdır. Bəzi kasalarda isə deşiklər iki cərgədə yerləşir (Şəkil 5, 1, 3, 7). Ağız kənarında yuvarlaq deşik açılmış kasalar Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Neolit abidələrindən məlumdur. Onlar I Kültəpədən [2, tablo 19, 3] Şomutəpədən [7, c. 56, таблица 203, 7-14; 9-3; 10-458], Xatunaxdan [15, fig. 9-2, 1-4] və Ararat vadisinin abidələrindən aşkar olunmuşdur [18, figure 10, 2-5]. Bu tip ornament həmçinin Macarıstanda Neolit dövrünə aid Böyük mədəniyyətinə aid keramika məmulatında rast gəlinir [6, рис. 125, 2; рис. 130]. Ağız kənarında deşik açılmış kasalar həmçinin Eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərində istifadə olunmuşdur. Onlar Araz vadisində Köhnə Pasqah [20, fig. 6], Ovçulartəpəsi, Xələc [4, şəkil 14, 4] və digər abidələrdən məlumdur. Bu onu göstərir ki, bu tip ornamentasiyadan uzun müddət istifadə olunmuşdur. Şorsu yaşayış yerində bu qabların müxtəlif tiplərinə rast gəlinir. Bəzi kasaların ağız kənarında qövsşəkilli çıxıntılar vardır. Bu qabların bənzərlərinə Macarıstanda Böyük mədəniyyətinin keramikasında rast gəlinir [6, рис. 125, 1]. Qeyd etmək lazımdır ki, naxışsız Şorsu çölməklərinin yaxın bənzərləri Hacı-Firuzdan məlumdur [23, fig. 74]. Konus formalı kasalar xüsusi ilə bənzərdir.

Silindrik gövdəli, yaxud banka tipli qablar dörd nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onlardan birinin ağızının kənarında deşik açılmışdır. Bu tip qablar I Kültəpənin «1a» və «16» təbəqəsindən [2, c. 59] məlumdur. Onlar formaca Hacı-Firuz yaşayış yerinin analoji qabları ilə bənzərdir [23, fig. 74, f, g]. Belə qablar həmçinin Xatunaxdan məlumdur [15, fig. 9-3, 1, 4, 6]. Qədh tipli qab bir nümunə ilə təmsil olunub. Bu tip qablar I Kültəpə yaşayış yerinin «16» təbəqəsində [2, tablo 24, 4-8] və Ovçulartəpəsində [19, pl.XVIII, 4] aşkar olunmuşdur ki, bu da onların uzun müddət istifadə olunduğunu göstərir.

Bəzi qabların gövdəsində qabarıq çıxıntılar vardır. Bu tip ornament Neolit abidələrinin keramika məmulatı üçün xarakterikdir. Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan abidələrində bu ornamentlərin müxtəlif formalarına rast gəlinir [2, tablo 22, 3-4; 15, fig. 9-2, 2, 3, 5; 21, таблица VI, 7].

Podnos tipli qablar beş nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Bu tip qablar konusvari gövdəli olmuşdur. Ağız kənarında horizontal qulpları var. Ağız kənarının altı yuvarlaq deşiklərlə naxışlanmışdır. Qabların bəzisi səliqəli, bəzisi isə olduqca qaba hazırlanmış, hər iki üzdən sığalınmışdır. Bu tip qablar Ararat vadisinin Neolit abidələrindən məlumdur [18, figure 10, 2]. Eneolit dövrünün orta mərhələsinə aid edilən bu tip qablar həmçinin Köhnə Pasqah yaşayış yerindən aşkar olunmuşdur [20, fig. 7, 3-4]. Araşdırmalar bu tip qabların Araz vadisi üçün xarakterik olduğunu və uzun müddət istifadə olunduğunu göstərir.

Aşkar olunan keramikanın araşdırılması göstərir ki, qabların oturacağı yastı və bir qədər xaricə doğru çıxıntılı olmuşdur. Onların bəzisi olduqca kobud hazırlanmışdır. Üzərində qabarıq zolaqlar vardır. Ehtimal ki, bunlar barmaq izləridir. Qabların oturacaqlarının forması Neolit qablarının oturacaqları ilə bənzərdir. Bu tip oturacaqlı qablar I Kültəpənin «1a» təbəqəsindən [2, tablo 20, 1-4], Şomutəpədən [13, рис. 10; 3, таблица 211-216], Molla Nağı təpəsində [12, таблица VI, 3-6] və digər yaşayış yerlərindən məlumdur. Qablardan birinin oturacağına hörmə izləri saxlanmışdır. Bu qabların hörmə modellər əsasında hazırlandığını təsdiq edən faktlardan biridir. Maraqlıdır ki, digər yaşayış yerlərində bu tip izlər qabların xarici səthində olduğu halda [12, таблица VI, 3, 4], Şorsu keramikasında içəri tərəfdədir.

Məlum olduğu kimi Azərbaycanın şimal rayonlarında, Şomutəpə tipli abidələrdə başlıca olaraq qum qarışıq keramika üstünlük təşkil etmişdir. İ.H.Nərimanovun fikrinə görə, bu tip keramika başlıca olaraq Kür çayının orta axarlarında yayılmışdır. Şimalda bu tip keramika Dağıstana, cənubda isə Araz çayına və Ararat vadisinədək yayılmışdır [13, c. 117]. Şomutəpə yaşayış yerində qum qarışıq keramika 85%, saman qarışıq keramika isə 15% -dir [7, c. 53]. Başqa yaşayış yerlərində bu nisbət bir qədər dəyişir. Göytəpədə qum qarışıq keramika 38,9% -dir [9, c. 28]. Buna bənzər faiz nisbəti həmçinin

Ararat vadisinin abidələrində izlənməkdədir [15, p. 192]. Lakin bu abidələrdən fərqli olaraq Naxçıvan abidələrində samanlı keramika üstünlük təşkil edir. Bu I Kültəpənin [5, c. 223] və Şorsunun keramikasında da izlənilir. Qeyd etmək lazımdır ki, I Kültəpənin keramikası sıx saman qarışığı olması ilə fərqlənir. İ.H.Nərimanovun fikrinə görə, Ararat vadisindən şərqdə qum qarışıq keramika məlum deyil [13, c. 117]. Bu həmçinin Naxçıvanda son illərin araşdırmaları ilə də təsdiqlənir və Cənubi Azərbaycan, Mil-Muğan düzünün abidələri ilə bağlanan Naxçıvanın qədim mədəniyyətinin özünəməxsus inkişaf yolu olduğunu təsdiq edir.

Keramika məmulatının tipoloji analizi göstərir ki, Şorsu keramikası başlıca olaraq Urmiya hövzəsi, Şimal-Qərbi İran, Şərqi Anadolu, həmçinin Şərqi Avropanın materialları ilə bənzərdir. Bu abidələr e.ə VI-V minilliklərə aid edilir. Xatunaxın Neolit dövrü təbəqəsi e.ə. 5986-5054 –ci illərə aiddir [15, p. 210]. I Həsənsudan götürülmüş kömür analizinin nəticələri e.ə. 5994-cü ili göstərmişdir [12, c. 43]. Hacı-Firuz [21, p. 74; 19, p. 351] və Şomutəpə [13, c. 78] yaşayış yerləri də təxminən bu dövrə aiddir. Bu baxımdan ağzının kənarı dəşikli podnosşəkili qabların dövrü xüsusilə diqqətçəkicidir. Məlum olduğu kimi, bu tip qablar e.ə. IV minilliyin birinci yarısı ilə tarixlənən Son Eneolit dövrü abidələrində də vardır. R.S.Badalyan belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, Xatunax keramikasında

deşiklərlə naxışlanan qablar kasa və qədəhlərlə təmsil olunmuşdu, daha doğrusu tava tipli qablar bu abidədə yoxdur [15, p. 192]. Lakin Ararat vadisində bu tip qablar Neolit abidələrindən məlumdur. Köhnə Pasqah yaşayış yerində isə onlar e.ə. IV minilliyin əvvəli ilə, daha doğrusu, 3955-ci ilə dövrləşdirilmişdir [20, p.171]. Ovçulartəpəsində isə bu tip ornament e.ə. 4600-4000-ci illərə aid keramika məmulatında izlənməmişdir [19, p. 54]. Araşdırmalar Neolit dövründə bu tip ornamentin geniş yayıldığını göstərir. Bu tip bəzəmələr I Kültəpənin «1a» təbəqəsindən, Şomutəpə və Xatunaxdan məlumdur. Bəzi tədqiqatçıların, o cümlədən O.H.Həbibullayevin [2, s. 74] fikrinə görə, erkən mərhələdə qabların tipləri məhdud sayda olmuş, daha sonra isə onlar çoxalmışdır. Araşdırmalara əsasən demək olar ki, Neolit dövrünə aid keramika məmulatının bütün formaları hələlik məlum deyil. Neolit dövrünün keramika ilə xarakterizə edilən mərhələsi tədqiqatçılar tərəfindən e.ə. VI minilliyin hüdudlarında dövrləşdirilmişdir [16, p. 29; 15, p. 191]. Eneolit dövrünün əvvəlləri isə e.ə. V minilliyin birinci yarısı (22, p. 74), bəzən isə e.ə. V minilliklə [16, p. 30] tarixləndirilmişdir. Nəzərə alsaq ki, Şorsu keramikasının bir qisminin bənzərləri Neolit abidələrindən məlumdur, o zaman Şorsu yaşayış yerini e.ə. VI ikinci yarısı və sonu ilə tarixləndirmək olar. Ehtimal ki, yaşayış yerində məskunlaşma müxtəlif dövrlərdə olmuşdur.

Tablo 1.

Naxçıvanın Neolit və Eneolit yaşayış yerlərindən götürülən karbon nümunələrin analizinin nəticələri

	<i>Sampl ID</i>	<i>Sample</i>	<i>Radiocarbon Age (BP)</i>	$\delta^{13}C$ (‰)	<i>Date BC (95,4%)</i>
1	Kultepe-2013-B-035	LTL14889A	6374 ± 50	-24.4 ± 0.4	5473-5293 BC
2	Kultepe-2013-B-006	LTL14890A	6926 ± 45	-18.6 ± 0.2	5903-5720 BC
3	Kultepe14-P1,002	LTL14935A	6477 ± 45	-21.3 ± 0.6	5520-5341 BC
4	Kultepe14-D004	LTL14936A	7042 ± 45	-22.8 ± 0.6	6014-5836 BC
5	Kultepe14-C021	LTL14937A	6548 ± 45	-19.6 ± 0.5	5616-5466 BC
6	Kultepe14-A057	LTL14939A	6420 ± 45	-25.5 ± 0.3	5475-5320 BC
7	Kultepe14-A072	LTL14940A	6355 ± 45	-23.9 ± 0.6	5468-5399 BC
8	Kultepe13 AO12	LTL14035A	6462 ± 45	-26.6 ± 0.5	5490-5320 BC
9	Kultepe14-C034	LTL15113A	7099 ± 50	-21.1 ± 0.6	6070-5880BC
10	Kultepe14-C032	LTL15114A	7065 ± 50	-19.9 ± 0.5	6040-5840BC
11	Deyirman Yeri	LTL14886A	5011 ± 45	-26.4 ± 0.3	3946-3701 BC
13	Yeni Yol2013	LTL14894A	5063 ± 45	-22.1 ± 0.5	3965-3761 BC
14	Yeni Yol2014-1007	LTL14895A	4853 ± 45	-17.1 ± 0.4	3712-3622 BC
15	Serin Bulaq 2013-1	LTL14892A	4953 ± 40	-20.7 ± 0.4	3902-3880 BC
16	Ucan Agil2013	LTL14893A	5585 ± 45	-21.9 ± 0.7	4497-4344 BC
17	Sorsu 2013: 1008	LTL14063A	4945 ± 45	-27.7 ± 0.5	3910-3870 BC
18	Uzunoba 15- 010	LTL16019A	5674 ± 45	-20.3 ± 0.5	4620-4370 BC
19	Uçan Agil 15-2019	LTL16009A	5713 ± 45	-23.4 ± 0.4	4690-4450 BC

Beləliklə, Şorsuda aparılan araşdırmalar göstərir ki, buranın qədim sakinləri ətraf mühitlə yaxşı tanış imişlər və ehtimal ki, köçəri həyatı mənimsəmişdilər. Xatunarx yaşayış yerinin tədqiqi zamanı köçmə maldarlığa keçidlə bağlı faktlar aşkar olunsa da [15, p. 186, 205], Şorsuda hələlik maldarlıqla bağlı maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmamışdır. Ehtimal ki, istehsal təsərrüfatının mövcudluğu şəraitində yığıcılıq da təsərrüfatda əsas rol oynamışdır. Naxçıvan ərazisinin yabanı taxıl növləri [5, c. 206; 10, c. 56] ilə zəngin olması da bunu təsdiq edir.

Zirincli yaşayış yeri Sirab kəndindən şimalda, Sirabçayın sol sahilində dağ ətəyində yerləşmişdir. Yaşayış yeri sel sularının yuyub açdığı yarıqlarla bir neçə hissəyə bölünmüşdür. Keramika məmulatı və əmək alətlərinin xeyli hissəsi eroziya nəticəsində yer səthinə çıxmışdır. Yaşayış yerində 200 kv m sahədə tədqiqat aparılmışdır. Sahələrin birində (10x10 m) aparılan tədqiqat zamanı mədəni təbəqənin eroziya nəticəsində dağıldığı, olduqca az saxlandığı müəyyən olunmuşdur. Araşdırma zamanı xeyli miqdarda keramika nümunələri aşkar olunmuşdur. İkinci sahədə aparılan araşdırmalar zamanı da mədəni təbəqənin sel suları tərəfindən yuyulduğu müəyyən olunmuşdur. Bu sahədə yarımqazma tipli evin qalıqları, torpağa basdırılmış iri küplər aşkar olunmuşdur.

Tədqiqatlar zamanı abidənin üzərindən həmçinin bütöv qablar, əmək alətlərinin parçaları, obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanmış oraq dişləri də aşkar olunmuşdur.

I Kültərə yaşayış yerinin yaxınlığında şərti olaraq III Kültərə (Uzunoba) adlandırılan yeni yaşayış yeri aşkar olunmuşdur. Yaşayış yerinin bir hissəsi təsərrüfat işləri görülərkən traktor tərəfindən dağıdılmışdır. Yaranan kəsikdə döşəməyə basdırılmış iri küplər, obsidian alətlər, keramika və osteoloji qalıqlar görünməkdədir. Keramika məmulatı arasında boya ilə və daraqvari alətlə naxışlanan nümunələr də vardır. Geomorfoloji araşdırmalar nəticəsində bu yaşayış yerinin 1,5-2 m qalınlığında torpaq qatı ilə örtüldüyü müəyyən olunmuşdur. Aşkar olunan keramika məmulatı əsasən Eneolit dövrü üçün xarakterikdir. Şübhəsiz ki, bu abidənin gələcəkdə tədqiqi tariximizin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malik olacaqdır.

2013-2014-cü illərdə aparılan araşdırmalar zamanı Naxçıvanda yerləşən Uzunoba, Uçan

Ağıl, Xalac, Yeniöl (Şəkil 6), Şorsu və digər yaşayış yerlərində Eneolit dövrünün orta mərhələsinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Belə hesab edirik ki, Naxçıvançay vadisindəki, o cümlədən I Kültərə və ətrafında yerləşən abidələrdə araşdırmaların davam etdirilməsi Azərbaycan arxeologiyasının yeni səhifələrinin yazılmasına imkan verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Marro C., Berthon R. Kültərə yaşayış yerində 2015-ci ildə aparılan arxeoloji araşdırmalar. // Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 2016, №1 "Elm" nəşriyyatı, 2016, s. 193-211.
2. Həbibullayev O.H. Kültərədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959. 134 s.
3. Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minillikdə. Bakı: Elm, 2003. 339 s.
4. Seyidov A., Baxşəliyev V. Xələc. Bakı: Elm, 2010. 220 s.
5. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982. 316 с.
6. Археология Венгрии (Каменный век). Ответственные редакторы: Титов В.С. и Эрдели И. Москва: Наука, 1980. 420 с.
7. Ахундов Т.И. У истоков Кавказской цивилизации. Неолит Азербайджана. Шомуте. Баку: Наука, 2012. 386 с.
8. Бадалян Р. С., Кикодзе З. К., Коль Ф. Л. Кавказский обсидиан: источники и модели утилизации и снабжения (Результаты анализов нейтронной активации). Историко-филологический журнал, 1996, № 1-2. с. 245-264.
9. Гулиев Ф., Гусейнов Ф., Алмамедов Х. Раскопки неолитического поселения VI тыс. до н. э. на холме Гойтепе (Азербайджан) // Материалы международного симпозиума «Азербайджан – страна, связывающая восток и запад. Обмен знаниями и технологиями в период «первой глобализации» VII-IV тыс. до н. э.». Баку: German Embassy, 2009. С. 26-30.
10. Мустафаев И. Д. Материалы по изучению пшеницы, ржи ячменя и эгилопсов Азербайджана. Баку: Азернешр, 1961, 230 с.

11. Мунчаев Р.М. Энеолит Кавказа // Археология СССР. Энеолит СССР.М.: Наука, 1982. С. 93-131.
12. Музейбли Н. Вопрос происхождения Шомутепинской культуры в контексте новых раскопок. Сборник материалов международной конференции «Раннеземледельческие культуры Кавказа». Баку: Элм, 2012. с. 40-50.
13. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987. 260 с.
14. Черленок Е. А. Археология Кавказа (мезолит, неолит, энеолит): Учебно-методическое пособие. СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 2013. 54 с.
15. Badalyan S. et al. The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009 // TUBA-AR, 2010, 13, p. 185-218.
16. Connor S., Sagona A. Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus // Les Cultures du Caucase (VI-III millénaires avant notre ère): Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sus la direction Bertille Lyonnet. P.: CNRS Editions, 2007. P. 21-36
17. Farhang Khademi et al. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, north western Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis // Journal of Archaeological Science, 2013, 40. p.1956-1965.
18. Kushnareva K.Kh. Southern Caucasus in prehistory: Stage of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium B.C. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1997. 229 p.
19. Marro C., Bakhchaliyev V. and Ashurov S. Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). First preliminary report: the 2006-2008 seasons // Anatolia Antiqua, XVII. Paris: Institute François D'études Anatoliennes D'Istanbul, 2009. P. 31-87.
20. Maziar Sepideh. Excavations at Kohne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, the Northwest Iran: First Preliminary Report // ANES, 2010, 47. P. 165-193.
21. Mellart J. Earliest Civilizations of the Near East. London, 1965. 145 p.
22. Palumbi G. A Preliminary Analysis on the Prehistoric Pottery from Aratashen (Armenia). // Les Cultures du Caucase (VI-IIIème millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sus la direction Bertille Lyonnet. P.: CNRS Editions 2007. P. 63-76.
23. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983. 396 p.

SUMMARY

Veli Bakhshaliyev, Zeyneb Guliyeva, Catherine Marro, Remi Berthon Archeological excavations in the Nakhchivanchay valley in 2014

Keyword: *Nakhchivanchay valley, Late Neolithic, Chalcolithic, Kültepe I, Shorsu, Ziringli*

In 2014 excavation was continued in the Neolithic settlement to Kültepe I. It is known that some researchers doubtfully approached on presence of a Neolithic layer at this monument. For a clarification of this question research was conducted both in the settlement to Kültepe I and in his vicinity. As a result were open numerous monuments of Late Neolithic and Chalcolithic Age. Early studies were conducted in the settlement Kültepe I. In 2014 excavation was carried out in a site A, B, C and D. Besides in one site the section of an old excavation was cleared. In site C (2x5 m) our purpose was to reach depth of an excavation of O. A. Abibullayev who was led to Soviet period. After clarification of the household remains which collected in Soviet period, we managed to establish the lowermost level of excavation of O. A. Abibullayev. We think that the coal samples taken from the ancient horizons will allow specifying date of this monument.

In 2014 excavation in site A is expanded (10x10 m). As a result of excavation levels of floors of Late Neolithic Age are established with instruments of labor and pottery. The remains of walls of an oval and direct form also are revealed. However the whole rooms of this period aren't revealed.

Under a floor of rooms the remains of the human skeletons buried in the writhed situation are revealed.

In site D of excavation were carried out on the area of 6x10 m and five building horizons of the Late Neolithic Age are revealed. Rooms generally have a circular shape. However the room of the rectangular plan also met. It is established that some rooms were led round by the general wall. In some rooms are revealed the remains of floors which are laid out by small stones. In rooms there were remains of the hearth, pottery and instruments of labor. In yard are revealed the remains of the hearth, workplaces which are led round by a narrow strip with mud brick. Research of the architectural remains shows that they are built from a brick of the same kind. However was to establish the sizes of bricks impossible.

The most part of archaeological finding is presented by pottery. The most part of ceramics is made with chaff tempered clay and are burned in different shades of red color. On a cut of pottery sometimes are traced the black and gray layer which isn't burned. Pottery is similar materials were found from settlements of South Caucasus, including Azerbaijan. Close parallels are known from Shomutepe, MollaNagitepesi, Geytepe, HajiFiruz and other sites.

РЕЗЮМЕ

Вели Бахшалиев, Зейнеб Кулиева, Катерине Марро, Реми Бертон Археологические раскопки в Нахчыванчайской долине в 2014 году

Ключевые слова: Нахчыванчайская долина, Поздний Неолит, Энеолит, Кюльтепе I, Зиринджли, Шорсу

В 2014 году продолжались раскопки в неолитическом поселении Кюльтепе I. Как известно, некоторые исследователи сомнительно подходили на присутствие неолитического слоя в этом памятнике. Для разъяснения этого вопроса исследование проводилось и в поселении Кюльтепе I и в его окрестности. В результате, были открыты многочисленные памятники эпохи позднего неолита и энеолита. Первые исследования проводились в поселении Кюльтепе I. В 2014 году раскопки проводились в участке А, В, С и D. Кроме того в одном участке очищался разрез старого раскопа. В участке С (2x5 м) наша цель была добраться до глубины раскопа О.А.Абибуллаева, который проводился в советское время. После очищения бытовых остатков, которые накопились в советское время, нам удалось установить самый нижний уровень раскопок О.А.Абибуллаева. Думаем, что образцы угля, взятые из древних горизонтов, позволят уточнить дату этого памятника.

В 2014 году раскопки в участке А расширены (10x10 м). В результате раскопок установлены уровни полов эпохи позднего неолита с орудиями труда и керамическими изделиями. Выявлены также остатки стен овальной и прямой формы. Однако целые помещения этого периода не выявлены. Подпола помещений выявлены остатки человеческих скелетов, погребенных в скорченном положении.

В участке D раскопки проводились на площади 6x10 м и выявлены пять строительных горизонтов эпохи позднего неолита. Помещения в основном имеют овальную форму. Однако встречалось также помещение прямоугольного плана. Установлено, что некоторые помещения обводились общей стеной. В некоторых помещениях выявлены остатки полов, которые выложены маленькими камнями. Внутри помещений находились остатки очагов, керамических изделий и орудий труда. На дворе выявлены остатки очагов, рабочие места, которые обведены узкой полосой глинобита. Исследование архитектурных остатков показывает, что они сооружены из одного ряда кирпича. Однако установить размеры кирпичей было невозможным.

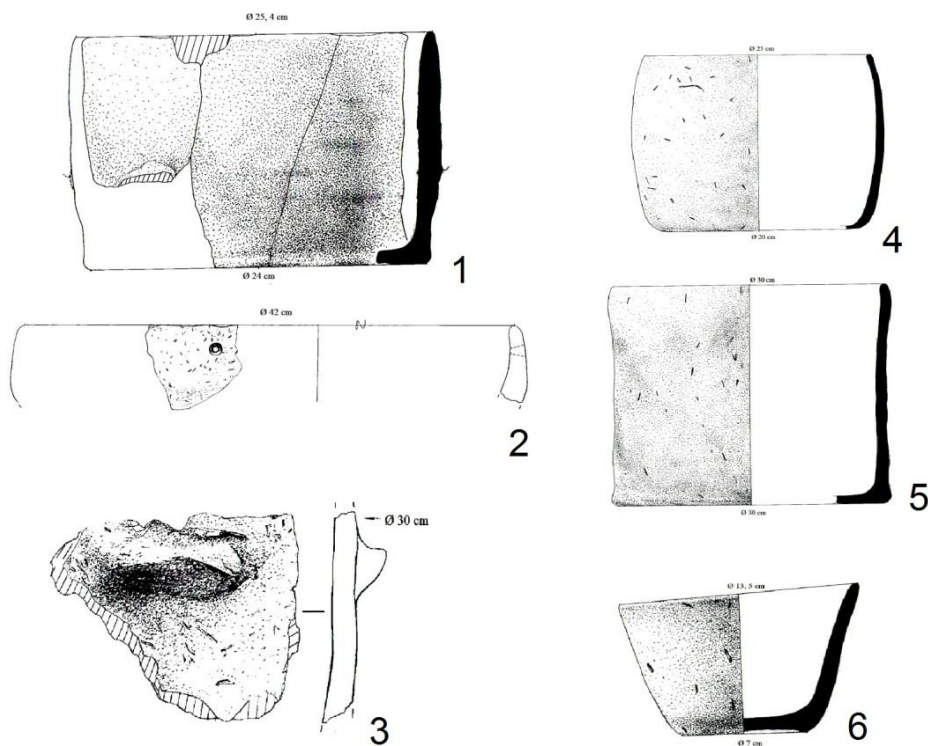

Большая часть археологических находок представлен керамическими изделиями. Большая часть керамики изготовлена из глины с примесью мякины и обожжены в разных оттенках красного цвета. На срезе стенка керамических изделий прослеживаются необожженная серая, а иногда черная прослойка. Керамические изделия сходны материалами из поселений Южного Кавказа, в том числе и Азербайджана. Близкие параллели известны из Шомутепе, Молла Нагитепеси, Гейтепе, Гаджи Фируз и других памятников.

В 2014 году вблизи поселения Кюльтепе I найдено новое поселение, условно названное как Кюльтепе III. Керамические изделия из этого поселения в основном относятся к энеолиту. Геоморфологические исследования показали, что это поселение покрыто двухметровым слоем ила. В этом году исследованы также поселения Зиринджли и Шорсу. Ранее мы предполагали, что памятники вокруг поселения Кюльтепе I, которые тянутся на север, возможно, указывают путь к минеральным и обсидиановым ресурсам Кавказа. Думаем, что дальнейшими исследованиями будут выяснены некоторые вопросы, связанные с древнеземледельческими культурами Кавказа, в том числе и Азербайджана.

Şəkil 1. I Kültəpədə D qazıntı sahəsi

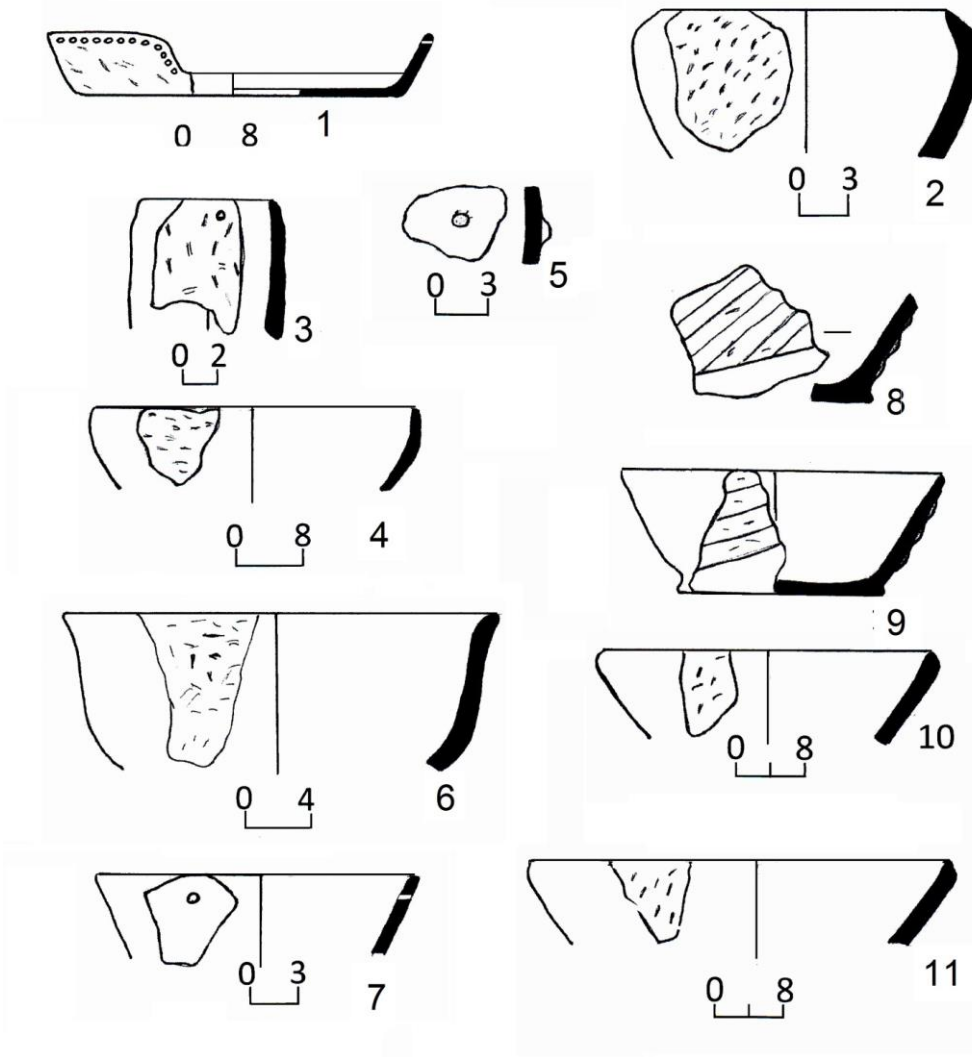
Şəkil 2. I Kültəpənin Son Neolit keramikası

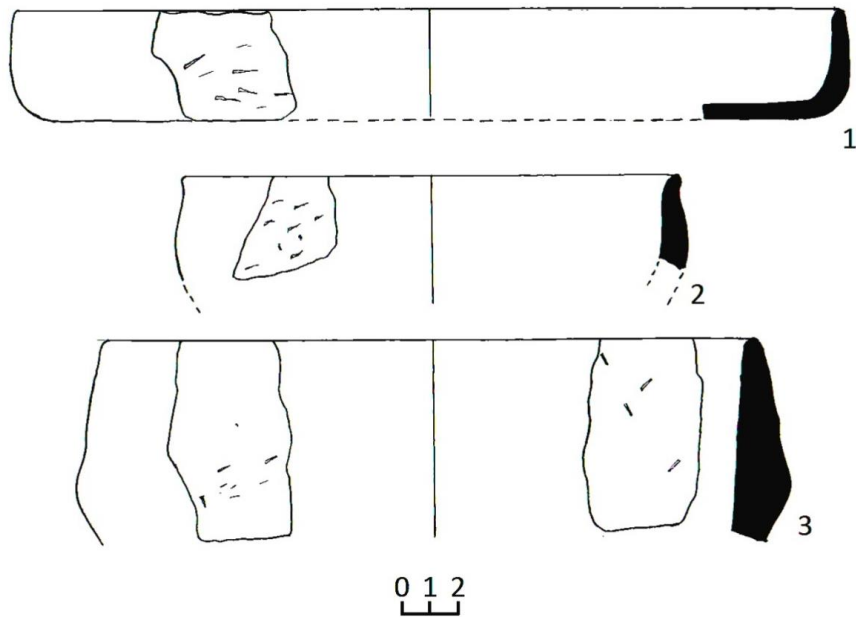
Şəkil 3. Şorsu yaşayış yeri

Şəkil 4. Şorsu yaşayış yerindən tapılmış Neolit keramikası

Şəkil 5. Şorsu yaşayış yerinin Eneolit (1-4) və Son Neolit keramikası (5-11)

Şəkil 6. Yeni yol yaşayış yerinin Erkən Eneolit keramikası

Şəkil 7. Şorsu yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar (2014)

Şəkil 8. Şorsu yaşayış yerində döşəməyə basdırılmış küpə

UOT 902

ГИДАЯТ ДЖАФАРОВ*(Азербайджанский Государственный Экономический Университет)***ПОЗДНЕБРОНЗОВЫЕ ПАМЯТНИКИ НАГОРНОГО КАРАБАХА АЗЕРБАЙДЖАНА:
КЯРКИДЖАХАНСКИЙ КЛАД И КУРГАН***Ключевые слова: Карабах, Кяркиджахан, клад, бронза, курган*

Археологические материалы, происходящие из Кяркиджахана, были обнаружены в мае 1938 года, при вспашке земли в местности Кюльтепе местными крестьянами-азербайджанцами. Эти материалы, переданные в Азербайджанский Филиал Академии наук СССР в августе 1938 года, оказались кладом бронзовых предметов и украшений.

Для проверки данного сообщения в Нагорный Карабах была отправлена археологическая экспедиция, под руководством Я.И.Гуммеля. (с 17 по 27 августа 1938 г.) [1.с.1-5].

Я.И.Гуммель, известный своими археологическими изысканиями в окрестностях Еленендорфа (в последствии Ханлар), вел крупномасштабные археологические раскопки и в Гянджачайском бассейне [2]. Воспользуясь поездкой в Нагорный Карабах, он также провел раскопки в раннебронзовых курганах Ханкенди, и в Ходжалинском могильнике [3,с.15-21; 4, с.12]

По прибытии в Кяркиджахан [5] Я.Гуммель установил следующее:

При вспашке земли крестьяне нашли зарытый в землю целый кувшин, заполненный различными артефактами. Это, в основном, бронзовые предметы, различные бусы и другое. Одних только бус, изготовленных из сердолика и пасты, оказалось около 6 кг. Для определения происхождения этих вещей Я.Гуммель провел осмотр местности Кюльтепе, расположенной в полутора километрах к югу от сел. Каркиджахан, вблизи небольшого оврага Гозлу-су. Кувшин, в котором были обнаружены археологические материалы, был черного цвета имел округлое тело, низкое горлышко с плоским сверху венчиком и плоским дном. [1.с.1]

Проверочный раскоп, сделанный Я.Гуммелем на месте находки, не выявил призна-

ков могилы или места для жилья. В результате этой работы выяснилось, что в кувшине был спрятан клад, вероятнее всего в эпоху поздней бронзы. Об этом свидетельствуют как состав клада, так и сам кувшин, в котором находились артефакты.

По описанию Я.Гуммеля, клад состоял из следующих предметов:

1. Большие массивные односторонние бронзовые топоры-секиры с округлым лезвием, втулкой и шипом на обухе. Некоторые топоры имели украшения в виде продольного ребрышка и выступающего кружочка, а в одном экземпляре, кроме того, была начертана насечка. Всего в составе клада находилось 6 экземпляров таких секир. Вес их от 408,0 гр. до 1030 гр. [6, с.77-78]. Надо отметить, что подобные топоры до этого и в последствии были обнаружены в многочисленных памятниках эпохи поздней бронзы Азербайджана [8; 9, с.103, 105; 10, с.97-104] в том числе и в памятниках Карабахской группы Ходжалы - Кедабекской археологической культуры. Это курганы Довшанлы (№1), Большой Борсунлинский курган, Хындыристанская коллекция [9, с.73, 103, 105; 10, с.97-104]

Топоры – секиры из кяркиджаханского клада были большие, массивные. Отлитые в разных формах, эти топоры по некоторым особенностям отличаются от Довшанлинских и Борсулинских образцов. Один топор из Кяркиджахана на переходе от обуха к байке имеет круглую впадину (табло ЫЫ, 1-4). Из шести топоров Кяркиджаханского клада два экземпляра пропали еще в 1938 году. Что касается Хындырастанской коллекции, то четыре экземпляра являются случайными находками [10, с.101-102]. За исключением экземпляра из Большого Борсунлинского кургана (ХЫВ – ХЫЫЫ вв до

н.э.), остальные образцы относятся к ХЫЫ-ХЫ вв. до н.э.

В свое время, топорам секирам из Азербайджана была посвящена отдельная книга Г.Г.Асланова [8]. Наиболее ранним образцом топоров-секир является Борсунлинский экземпляр. Эта находка еще раз подтверждает гипотезу о том, что одним из центров, где произошло оформление этого оружия, была область распространения Ходжалы-Кедабекской культуры [10, с.102]

Топоры секиры происходят также из памятников Гянджачайского района, Мингечаура, Огуза, Дашкесана, Казаха, Шамкира, Кедабеке и Девечи [10, с.103].

Общее количество бронзовых симметричных секир, известных в Азербайджане на данное время чуть более 70-ти экземпляров. Они, отличаясь в отдельных деталях, в основном по строению имеют схожие черты. В основном весь ареал распространения топора – секиры совпадает в ареалами археологических культур Восточного Закавказья, а именно зоной охвата Ходжалы-Кедабекской культуры [10, с.104-105].

В состав Кяржиджанского клада также входили массивные бронзовые набалдашники – ручки с втулкой и сильно выступающими на поверхности шипами. Набалдашники украшены рельефно выступающими изображениями бронзовых стрел и ромбов и просверлены в нижней части для укрепления (всего 4 экземпляра) Такие же набалдашники были найдены Э.Реслером в кургане №1 Баллукая – Сирховенд [9, с.74], а также в синхронных памятниках Мингечаура [11, с.80, 110-111, табло ХВЫ, 1-6] Среди материалов клада выделялись четыре массивных браслета с несколько суживающимся открытыми концами, круглого сечения.

Из них 2 экземпляра с рубчатymi украшениями (диаметр в среднем 12,8 см) [табло БЫ, 10-11].

Из бронзовых предметов можно отметить закрученную наподобие веревочки дугообразную проволоку с загнутыми в колечко суженными концами (табло БЫЫ, 12). Там же находилась массивная бронзовая фигура животного с двумя рогами и небольшим приподнятым хвостиком. Подобная фигурка животного в свое время была найдена

Э.Реслером в кургане №5 Ахмахи [12, с.271-272].

К числу артефактов из Кяркиджанского клада относится также бронзовая фигура птички (высота 3-4 см) на двух ножках, с длинной шеей и сильно выпуклыми глазами (табло БЫЫ, 14). Такие фигуры известны из памятников Ходжалы [9 табло 52,16], Кедабека [15, тафел 34, 10; тафел 37,6,9; тафел 59, 13, 14; тафел 64, 12], Гянджачая [12, с.135, фиг.3,10], Хошбулага [16].

Остальными образцами клада были различные по размеру и составу бусы: из бронзы (в виде трубочек, длиной до 4 см), из раковины моллюсков, разноцветного сердолика и из пасты. Форма бус самая разнообразная: цилиндрические, колечка, встречаются бочкообразные, дисковидные, сплюснутого эллипсоида, шаровидные, двойного конуса, пирамидальные и т.д.

Такие бусы, в составе погребального инвентаря для памятников эпохи поздней бронзы – обычное явление. Об этом свидетельствуют многочисленные и разнотипные бусы, подвески и другие украшения изготовленные из сердолика, агата, пасты, перламутра, раковины морских, океанских и озерных моллюсков, металла (бронзы), кости, стекла [13, с.49-61, табло ВЫЫЫ; БХ; Х; 14, с.8. рис. 20].

Анализ всего комплекса, сопоставление с другими аналогичными образцами, позволяют датировать Кяркиджанского клада ХЫЫ – ХЫ вв. до н.э.

Кяркиджанский курган № 102

В том же 1938 году, Я Гуммель вел раскопки в одноименном кургане (Кяркиджан), под номером 102. Курган, судя и по описанию Я.Гуммеля, был расположен в 200 м выше места нахождения Кяркиджанского клада.

Курган, ориентированный с востока на запад, имел овальную форму. Под насыпью кургана (высотой 2,5 м, диаметром около 20 м) находились три погребения в каменных ящиках, одна культовая яма и одна грунтовая могила [6, с.80, таблица БВ, план кургана].

Каменные ящики были ограблены еще в древности. Поэтому, Я.Гуммелю не удалось точно установить первоначальный обряд и

систему расположения артефактов. Были найдены следующие предметы:

1. Фрагменты неорнаментированных и черноглинных сосудов; кабаньих клык, шесть бесформенных отцепов; сильно изогнутый железный нож; половина железного кольца; две железные трубочки (диаметр 1,5 и 1,0 см).

В культовой яме лежало множество древесного угля и полу- обгорелые куски древесины (по Я.Гуммелю – *Iuniperus poly-carpos MB*) т.е. древовидный можжевельник [6, с.80, таблица БВ, 3, 4, 5, 6].

В грунтовой же могиле, обнаруженной под насыпью кургана, были найдены остатки почти истлевшего костяка человека, а также погребальный инвентарь. Это - фрагменты неорнаментированной керамики бурого и серо-черного цвета, бронзовая пуговица с двумя отверстиями для прошивания, бронзовые бусы – трубочки (12 шт), бронзовые бусы – колечки (2 экз), раковины каури из рода *Surge* монета (5 экз), костяные пластинчатые бусы круглой формы (58 шт), бусы из бело-серой, желтой, голубой и темно-синей пасты (28 экз), бочонкообразные бусы из серо-зеленого камня (3 экз), шаровидные, трубчатые сердоликовые бусы (60 шт), кругообразные просверленные насквозь камня темно-серого цвета с насечками с обеих сторон [6, с.81, табло БВ].

По всей видимости, материалы из Кяркиджаханского кургана № 102, по содержанию и фактуре сильно отличаются от артефактов Кяркиджаханского клада, тем самым датируется более поздним периодом, скорее всего БХ-ВЫЬЫ вв. до н.э.

Литература и заметки:

1. Гуммель Я.И. Раскопки в Нагорном Карабахе (1938 г.). Научный Архив Института Археологии и Этнографии НАНА, инв.№838 в.

2. Гуммель Я.И. Археологические очерки. Баку, 1940.

3. Гуммель Я.И. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана. КСИИМК, 1948, вып. XX.

4. Гуммель Я.И. Отчеты по экспедициями 1939 г. Археологические разведки и раскопки по районам Азерб. ССР, Научный архив Института Арх. и этногр. НАНА, дело № 931.

5. По какой – то причине Я.Гуммель в своих отчетах и статьях именовал селение не «Кяркиджахан», а «Киркиджан», по-видимому, больше доверяясь своим информаторам – армянам, нежели местным азербайджанцам. Хотя, село испокон веков называлась «Кяркижахан» - в русской транскрипции – «Кяркиджахан»

6. Гуммель Я.И. Раскопки в Нагорно Карабахской Автономной области в 1938 году. Известия Аз. Филиала Академии Наук СССР, Баку, 1939, №4.

7. Асланов Г.Г. Бронзовые топоры Азербайджана, Баку, Элм, 1982.

8. Джафаров Г.Ф. Азербайджан в конце БВ – начале Б тыс. до н.э., Баку, Элм, 2000.

9. Джафарова Д.Г. Оружие племен Карабаха в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку, Изд-во «Хазар», 2008.

10. Асланов Г.М., Раидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку 1959.

11. ЗЕ ВВГАЕУ, Берлин, 1899.

12. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку, «Элм», 1984

13. Джафаров Г.И.. Борсунлу-погребение племенного вождя. Баку, «Элм», 1986.

14. Wolfram Nagel., Eva Strommenger. Kalakent. Fruheisenzeitliche Grabfunde aus dem transkaukasischen Gebiet von Irovobad / Yelizavetpol/. Berlin, Wissenschaftsverlag Spiess, 1985.

15. В раскопках Хачбулагского некрополя, под руководством Г.П.Кесаманлы в 1971 – 1974 гг. где были найдены фигурки птиц, активное участие принимал автор этих строк (т.е. Г.Джафаров).

XÜLASƏ**Hidayət Cəfərov**
Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin son tunc dövrü abidələri:
Kərkicahan dəfinəsi və kurqanı

Açar sözlər: Qarabağ, Kərkicahan, dəfinə, tunc, kurqan

Məqalədə 1938-ci ildə Dağlıq Qarabağın Kərkicahan kəndi yaxınlığında aşkar olunmuş dəfinə və Y.Hummelin qazıntı apardığı kurqana həsr olunub. Dəfinənin tərkibinə tuncdan təbərzin, bal-talar, qolbaqlar, quş və keçi fiquru, habelə əqiq və pastadan hazırlanmış muncuqlar daxil olmuşdur. Dəfinənin materialları e.ə. XII-XI əsrlərə aid edilir.

Kurqanda 4 qəbir və 1 ibadət yeri açılmışdır. Qəbirlər talan olunmuşdur. Kurqan IX-VIII əsrlərə aid olunur.

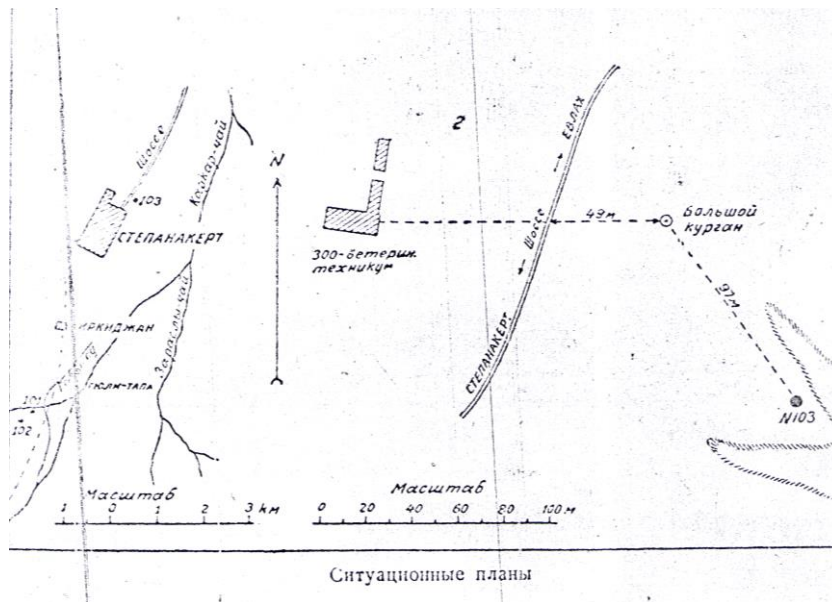
SUMMARY**Hidayat Jafarov**
Late Bronze Age monuments of Nagorno-Karabakh of Azerbaijan:
Karkijahan treasure and kurgans

Key words: Karabakh, Karkijahan, treasure, bronze, kurgan

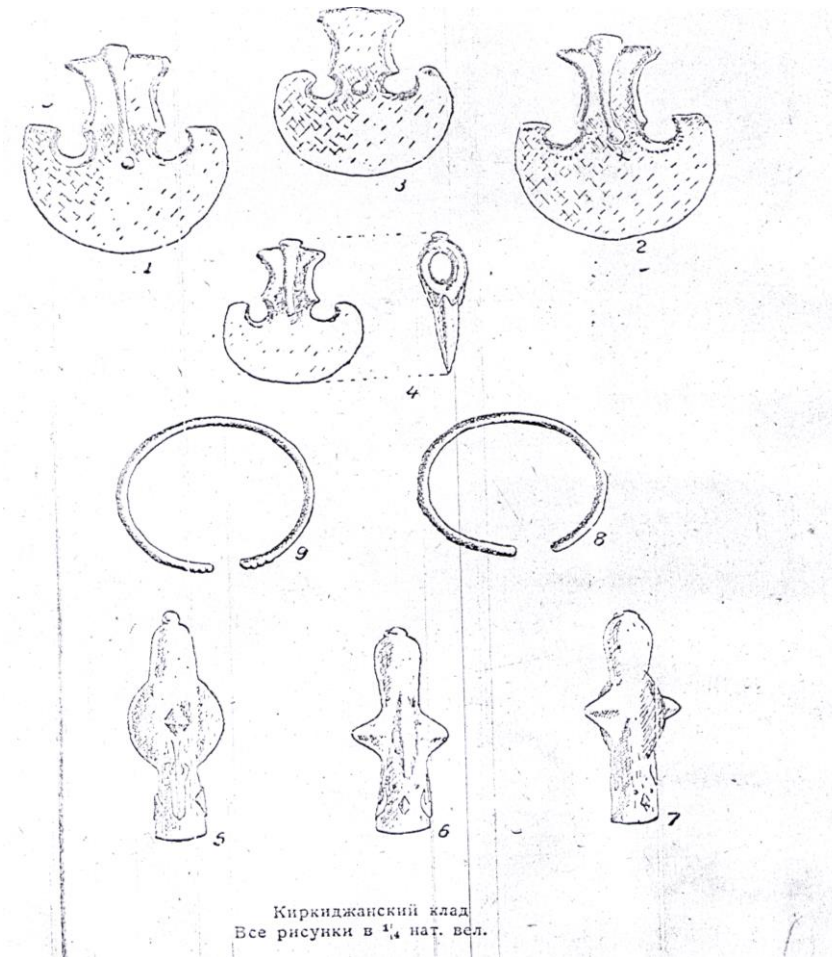
The article is dedicated to the treasure discovered in 1938 near Karkijahan village of Nagorno-Karabakh and the kurgan where Y.Hummel carried out excavation.

The composition of the treasure includes bronze halberd axes, bracelets, bird and goat figures, batons, as well as beads made of agate and paste. Materials of treasure are attributed to BC XII-XI centuries.

4 tombs and 1 place of worship have been opened in Kurgan. The tombs were plundered.

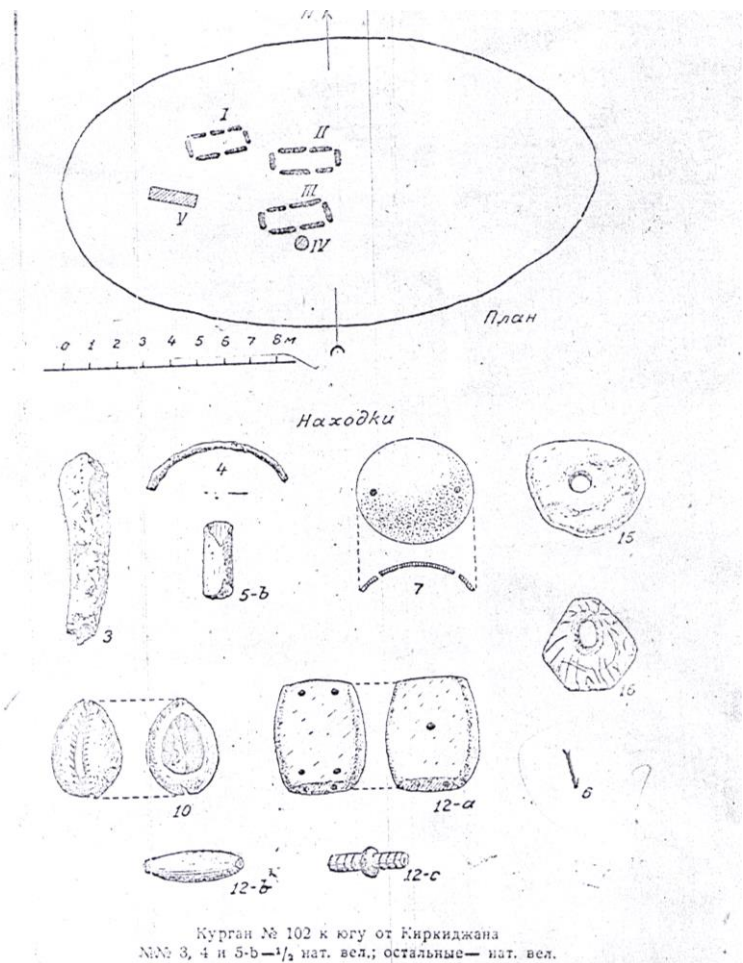
Tablo 1

Tablo 2

Tablo 4

Tablo 5

TOFİQ BABAYEV, TAHİR ŞAHBAZOV
(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

BASQALIN ETNOQRAFİYASINA DAİR BƏZİ QEYDLƏR

Açar sözlər: Basqal, kəlağayı, qala, məscid, toy, Novruz bayramı

Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən olan Basqal qəsəbəsi Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub yamacında – Niyaldağ silsiləsinin ətəyində, olduqca əlverişli coğrafi mövqedə yerləşir. Zəngin landşafta, təmiz abı-havaya, şəfa qaynaqlarına, bağlara və sıx meşələrə malik qəsəbə ərazisi əsrlər boyu Şirvanşahların gəzinti və istirahət yeri olmuşdur.

“Basqal” toponiminin etimologiyası barədə elmi ədəbiyyatda və xalq arasında müxtəlif mülahizələr, fikirlər və yozumlar mövcuddur. Bir çoxları bu toponimi “Basqal” “bas” və “qala” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, “qala bas”, “qala ucalt”, “baş qala” və s. mənaları ifadə etdiyini, bir çoxları isə “pəs qala” (yəni, “gizli qala”) sözündən əmələ gəldiyini yazırlar. Toponimin türk dilindəki “basqı” (mənbə və ya bulaq mənasında) və “yal” (yəni, “dağ yalı”) sözlərindən ibarət olmaqla “yaldakı bulaq” və ya “bulaq olan yal” mənalarını ifadə etdiyini söyləyənlər də var. Başqa bir fikrə görə də “Basqal” adı qədim türkdilli “barsil” tayfa birləşməsinin adından götürülüb. Bu barədə məlumat verən tədqiqatçı Sevda Qasımova qeyd edir ki, Basqal “Bars qalası” və ya “Bas qalası”, yəni bu etnosun ucaldığı qalanın, saldığı yurdun adı ola bilər (14, s. 158). Tarix elmləri doktoru Qafar Cəbiyev tarixi mənbələrə əsaslanaraq sözügedən toponimi açarkən onun qədim türk mənşəli “Moğal”, “Baykal”, “Ural”, “Abdal”, “Niyal” sözləri ilə zahiri oxşarlıqlarını da nəzərə almağı tövsiyə edir. Bizim fikrimizcə isə bu yozumların hər hansı birinin son və qəti qənaət kimi qəbul olunması hələlik tezdir və belə bir fikir müxtəlifliyi fonunda daha ciddi tarixi-etnoqrafik tədqiqatlara ehtiyac vardır.

Basqal tarixi-arxeoloji abidələrlə zəngindir və onlardan da biri qəsəbənin Cənub-Qərbində, tarixi Şamaxı – Qəbələ ticarət yolunun üstündəki hündür təpədə aşkar edilmiş “Qalalar” (yerli əhalinin dediyinə görə ətrafı qala divarları ilə əhatə olunduğu üçün belə adlandırılmışdır)

yaşayış yeridir. Ötən əsrin 60-70-ci illərində arxeoloq Fazil Osmanov tərəfindən aparılan kəşfiyyat xarakterli arxeoloji axtarışlar zamanı burada bizim eramın I-II əsrlərinə aid yaşayış izlərinin olduğu müəyyən edilmişdir. Lakin qala ərazisində arxeoloji qazıntı işləri aparılmadığı üçün verilən məlumatlar şübhəsiz ki, tam deyil və müdafiə divarlarının nə vaxt, hansı məqsədlə çəkildiyi hələ ki, tam aydınlaşdırılmamışdır (8, s. 192).

Bundan başqa, orta əsr feodal pərakəndəliyi dövründə, xüsusilə də daxili siyasi çəkişmələrin və xarici işğalçıların basqınlarının gücləndiyi zamanlarda Şirvanın hər yerində olduğu kimi, Basqalın cənub kənarında - hazırda “Qala yeri” adlanan sahədə qalınlığı 1 metrə çatan qala divarları tikilmişdir. Təəssüf ki, həmin divarlar tamamilə uçub dağıldığından onun formasını müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Bununla belə, XI-XII əsrlərin yadigarı olan abidə təbii-coğrafi xüsusiyyətlərinə və hərbi-strateji mövqeyinə görə müdafiə qalası və yaxud gözətçi məntəqəsini xatırladır (19, s. 48-50). Tədqiqatçılar bu faktı həm də Basqalın vaxtilə şəhər tipli yaşayış məntəqəsi olmasını təsdiqləyən mühüm əlamət hesab edirlər (8, s. 189).

Aparılmış araşdırmalardan məlum olur ki, XVIII yüzilliyin 90-cı illərindən etibarən Basqal Ağsu, İsmayilli və Şamaxı rayonların ərazisini əhatə edən Houz mahalının tərkibində olmuşdur. Əhalisi əsas etibarilə əkinçilik və sənətkarlıqla məşğul olan mahal Şamaxı xanı Mustafa xanın qohumları Xancan, Mərdan və Mehdi bəyə məxsus olmuş və onlar tərəfindən idarə edilmişdir (6, s. 44).

Müasir Basqal qəsəbəsi Basqal çayı ilə iki hissəyə bölünür. Çayın sol sahilində - “bu tay”da qərarlaşan qədim Basqal dağın döşündə amfiteatr sayacağı elə salınmışdır ki, uzaqdan baxanda evlərin üst-üstə tikildiyini güman etmək olar. Küçələr darısqal, əyri-dolanbac olduğundan, onların xeyli hissəsində nəqliyyat hərəkət

edə bilmir. Bununla belə, Bakının İçərişəhərini xatırladan Basqalın səliqəli, təmiz küçələrinə heyranlıqla tamaşa etməmək mümkün deyil. Onun baş küçəsi bazar meydanından başlayaraq çay qırağı ilə Kəlfərəc yolunadək uzanır. “O tay” adlanan hissə isə təxminən son 50-60 ildə salınmışdır.

Basqal tarixən Şirvanın iqtisadi əlaqələrində, o cümlədən ipək ticarətində mühüm rol oynamışdır. Buradakı istehsal müəssisələrində daray, qanovuz, mov, cecim və s. arşünnüma toxumalarla yanaşı, yüksək keyfiyyətli çarşab, yorğanüzü, baş örtüyü, kəlağayı, əl dəsmalı və s. kimi ədədi toxumalar təkcə yerli tələbatı ödəmir, Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinə, Avropa ölkələrinə də ixrac olunurdu (24, s. 76; 15, s. 33; 12, s. 10; s. 61; 17, s. 59-60; 23, s. 110; 20, s. 183-185). Deyilənə görə, o zaman Basqalda emalatxana və ya toxucu karxanası olmayan insanlar belə evinin bir küncündə dəzgah quraşdırıb, sözün əsil mənasında bu incə sənətlə məşğul olurdular. “...Qadınlar dəzgahın altında ipək sarıyar, uşaqlar cəhrəyə bənzər alətdə lülələri ipək sapla doldurar, kişilər isə kəlağayı toxunduqca, bütün əzalarını – əllərini, ayaqlarını, belələrini, boyunlarını, hətta fikirlərini də işlədirdilər. Bir sözlə, ailənin özü dəzgahla birlikdə vahid bir mexanizmi xatırladırdı. Bunlardan biri bu prosesdən qırağa qalırdısa, iş ahəngi pozulurdu, məhsuldarlığı azalırdı. Hamının çörəyi, evin, ailənin ruzisi dəzgah arxasında oturub səhərdən axşama qədər işləyən ailə başçısından, yaxud onu əvəz edən bilən oğullarından asılı idi. Basqalda əsrlər boyu vərdiş halına keçmiş bu həyat tərzini heç nə və heç kim poza bilməzdi” (9, s. 110). “Yeddi rəng” (İspirəy), “Heyrati”, “Hələbi”, “Gülvəngi”, “Qonşuçatladan”, “Bağdadı”, “Saçaqlı”, “Şamaxı”, “Bəstə-nigar”, “Gəlinlik” (qıraqları yaşıl, ortası qırmızı), “Noxudu”, “Mixəyi”, “Bənövşəyi”, “Yaşıl-qara”, “Yemişani”, “Zeytuni”, “Ağzəmin-zanbağı”, “Ağzəmin-qızılı”, “Qızılı” və s. Basqal kəlağaylarının ən qiymətli, ən gözəl nüsxələri sayılırdı. Basqallı kəlağayı ustası Kərbəlayi Nəsir Əbdüləziz oğlu 1861-ci ildə Londonda təşkil edilmiş Ümumdünya sərgisində nümayiş etdirdiyi nəfis kəlağayı və zərif qanovuz parçaya görə sərginin gümüş medalına və diplomuna layiq görülmüşdür.

Kəlağayıçılıq sənətindən başqa, tarixən Basqalda digər sənətkarlıq sahələri də inkişaf etmişdi ki, onlardan biri də *ağacışləmə*

olmuşdur. Basqallılar armud, alma, zoğal, tut, alça, qoz, əzgil, fındıq və s. ağac növlərinin materialından mətbəx ləvəzimatlarının (qaşiq, ələk, xəlbir, boşqab, çömçə, oxlov, təknə, mücrü, tabaq, sandıq, yuxayayan və s.), təsərrüfat alətlərinin (mala, xış, kürək, yaba, bel, şana və s.), nəqliyyat vasitələrinin (araba, xizək, kirşə), toxuculuq alətlərinin (daraq, cəhrə, şərbaf dəzgahları), müxtəlif ev əşyalarının (taxt, beşik, nənəni, miz, çarpayı) və s. hazırlanmasında geniş istifadə etmişlər (7, s. 144; 2, s. 67).

Bundan başqa, vaxtilə Basqalda dabbalıq (gön-dəri istehsalı), dəmirçilik, dulusçuluq, ev məişəti ilə sıx bağlı olan peşə sahələrindən biri olan ağac kömürü istehsalı və digər sənət-peşə sahələri də inkişaf etmişdi (17, s. 105; 2, s. 90, 21, s. 7). Elə bağçılıq da Basqalda geniş yayılmış təsərrüfat sahələrindən biri olmuşdur. Deyilənə görə, vaxtilə qəsəbənin ətrafı başdan ayağadək armudluq olmuşdur. Alma növləri yetişmə müddətinə görə “yay alması”, “qış alması” sortlarına bölünürdü. Qış almasının bəzi sortlarını hətta yaz aylarına qədər saxlamaq olurdu. Bu sortların hər biri uzun illərin təcrübəsi nəticəsində yaranmışdır. “Cırhacı”, “Papaq alma”, “Qara alma”, “Cibiralma”, “Buzgö-rən”, “Cuhud alması”, “Qızıl Əhmədi”, “Qası-malı”, “Hüseynqulu”, “Qəndisınab”, “Ağ-boz alma” və başqaları ən geniş yayılmış alma sortları idi.

Məlum olduğu kimi, ev insanların irqindən və yaşadıkları ərazinin təbii-coğrafi xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, əsas yaşayış vasitələrindən biri, həm də onların təbii-zəruri istirahətini, təsərrüfat, məişət və həyatı tələblərini təmin edən mühüm maddi mədəniyyət abidəsidir (18, s. 90-98). Yüksək dağlıq ərazidə yerləşən Basqal qəsəbəsi tarixən burada formalaşmış plan-məkan quruluşunu, özünəməxsus memarlıq tikililərini, yaşayış evlərinin amfiteatr şəklində düzülüşünü, daş döşənmiş məhəllə və küçə şəbəkəsini, landşaftını qoruyaraq zəmanəmizə çatdırmışdır (5, s. 68). Ərazi güclü seysmik zonaya daxil olduğundan, evlərin divarlarının elastikliyi artırmaq üçün hər 4-5 sıra daş hörgüsündən sonra üfiqi, bəzən isə şaquli ağac elementlər yerləşdirilirdi (11, s. 536). Memarlıq doktoru, professor Qəzənfər Əlizadə binalara həm də yaraşlıq verən bu kətiləri (elementləri) çox ağılla düşünülmüş bir tədbir hesab etmiş və onu obrazlı şəkildə “seysmik kəmərlər adlandırmışdı.

Basqal evlərinin demək olar ki, hamısı şəriət qaydalarına uyğun üzü qibləyə tikilmişdir. Keçmişdə yaraşığı, səliqə-sahmanı ilə diqqəti cəlb edən evlərin otaqlarını ən gözəl xalılarla döşəyir, pərdələrlə bəzəyir, odun və kömürlə isidirdilər. Bəzi evlərdə divarlar boyunca düzəldilmiş və bu günə qədər qalmış *taxçalar* diqqəti cəlb edir. Bundan başqa, keçmişdə hər bir basqallının evinin daxili sahmanında, adətən otağın, üç, bəzən isə iki divarı boyu adamın əli çatacaq hündürlükdə *raflar*, döşəmədən 10-25 sm yuxarıda, 60-70 sm dərinliyi olan divar batıqlarından ibarət olmaqla hündürlüyü 1,5 m, eni isə 70 sm - 1 m olmaqla *camaxatanlar* düzəldirdi. Camaxatanlara əsasən, yorğan-döşək, pal-paltar, gəbə, palaz, kilim, həmçinin sandıqça və s. qoyulur, qarşısından isə qurama (qurama tikmədə parça rəngləri ən kiçik detallara qədər uyğun çalarlarda və dəqiqliklə seçilirdi) pərdə salınırdı.

Hər kəs öz həyət sahəsini çəpər və ya barı ilə hasarlayırdı. Azərbaycanda yerli xammal ehtiyatından, əhalinin məşğuliyyət növü və məişət tərzindən asılı olaraq, hasarların müxtəlif növü (daşqura, möhrə, qala-barı, kol çəpər, tapan, qarğı (qamış) çitəmə, çubuq-hörmə, çaxçax, aradoldurma və s.) qeydə alınmışdır. Bəzi həyətlərin ətrafına isə çox vaxt çaydaşından hörmülmüş alçaq barı çəkirdilər. "*Daşqura*" adlanan belə barını bəna deyil, hər kəs özü hörürdü. Ev inşası zamanı çoxlu qüvvə tələb edilən işlər qohum-qonşuların köməyi ilə görülür, yalnız ustaya əmək haqqı verilirdi.

Müasir Basqal qəsəbəsi adlarında uzaq keçmişin min bir sirrini yaşadan, bu günəçən mənası bəlkə də tam olaraq aydınlaşdırılmayan, bu diyarın təbiətinin xüsusiyyətlərindən, sakinlərinin gündəlik məişətindən və həyat tərzindən xəbər verən bir neçə məhəllədən ibarətdir. Qoşabulaq, Dəmirçibazar, Qəlibgah, Dərəməhəllə, Qalabaşı, Kələkücə, Xarabiyən. Bu məhəllələr öz dar, enişli-yoxuşlu, əyri-üyrü dalan və döngələri ilə orta əsr Şərqi şəhəri məhəllələrinin bir çox xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlayır.

Əlverişli təbii-coğrafi mövqedə yerləşən və sənətkarlığın bir çox sahələrinin intişar tapdığı Basqalda *kürəbənd su* və *kürəbənd kanalizasiya* şəbəkələri də mövcuddur. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, onların təqribən 800 ildən 1000 ilədək yaşı var. Xalqın sonsuz fitri istedadının məhsulu olan bu qurğular və Basqalın digər memarlıq, maddi-mədəni və dini abidələri

yalnız bu diyarın deyil, bütövlükdə Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının qədim və zəngin tarixinin mühüm bir parçasıdır. Bundan başqa, yaxın keçmişə qədər Basqalda çoxlu sayda ticarət dükanlarının və sənətkar emalatxanalarının cəmləşdiyi mərkəz – *Bazar meydanı* fəaliyyət göstərmişdir. Bura təkcə ticarətin aparıldığı yer olmayıb, özünəməxsus funksiyalara malik bir mərkəz idi. Ən son xəbərləri eşitmək və gözən şaiyələrin doğruluğunu yoxlamaq istəyənlər, hər hansı bir itkisi olanlar məhz Bazar meydanına qaçırdı. İnformatorumuzun söylədiyinə görə, gur səsə malik Məcid kişi bazarın yanındakı hündür bir tut ağacının başına çıxıb müxtəlif səpgili elanlar verərdi. Bir sözlə, Basqalın bütün yolları və cığırları məhz Bazar meydanında birləşirdi. Buradan həm də meydandan Sayad dağına, Fit dağına və ətraf meşələrə gözəl bir mənzərə açılması idi. Təəssüflər olsun ki, ötən əsrin 80-ci illərində məşhur Bazar meydanı tədricən dağılmış və bu yer əvvəlki mahiyyətini və funksiyasını itirmişdir. Hazırda burada yalnız o illərdən xatirə kimi uçulub-dağılmış dükanların qalıqları qalmışdır.

Məlum olduğu kimi, hər bir xalqın milli-mədəni dəyərlərinin vacib komponentlərindən biri onun mətbəx mədəniyyəti, yeməklər və içkilərdir. Təsədüfi deyil ki, tədqiqatçılar xalqın etnik xüsusiyyətlərinin onun mətbəx mədəniyyətində daha aydın göründüyü qənaətindədirlər (18, s. 159). Azərbaycanın hər bir regionu kimi, Basqalın da özünəməxsus mətbəx ənənələri - yemək və içkiləri vardır. Bu tip yeməklər sırasına müxtəlif növ çörək məmulatı da daxil olmaqla, çoxçeşidli xəmir xörəkləri – xəşil, xəngəl, halva, əriştə aş, umac, quymaq, qovut, qındı, düşbərə, və s. aiddir. Müxtəlif növ plov və çilovlar, yabanı və mədəni bitkilərdən, bostan və tərəvəz məhsullarından hazırlanan xörəklər də bitki mənşəli yeməklərə aiddir. Həmin bitkilərin bir çoxu (keşniş, şüyüd, nanə, yarpız, reyhan, cəfəri, mərzə, kəklikotu və s.) həm də özünün təbii şəklində istifadə olunur.

Basqallılar maldarlıqla məşğul olmasalar da, ət-süd mənşəli (ət, yağ, süd, pendir, qaymaq, ayran, kəsmik, şor, qatıq və s.) yeməklərdən geniş istifadə ediblər. Belə ki, ətraf kəndlərdə bu təsərrüfat sahəsinin geniş yayılması, habelə bəzi köç yollarının Basqala yaxın ərazilərdən keçməsi burada ət-süd mənşəli yemək və içkilərin əhalinin mətbəxində mühüm yer tutmasına rəvac vermişdir. Bu yeməklərdən *pip*

dolmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu yemək növü qəsəbədən təqribən 2 km aralıda yerləşən Əmrəki meşələrində bitən “pip” (fıstıq) ağaclarının yarpaqlarından bişirilir və özünəməxsus dadı və ləzzəti ilə seçilir.

Piti, həliması və başqa yemək növləri də Basqal mətbəxinin gözəl təamlarıdır. Bu yurdun ağsaqqalı, tədqiqatçı Miryavər Hüseynov özünün “Basqal əcdadlarımızın əks-sədasıdır” kitabında həliması haqqında yazır: “...Həliması Basqalın çox sevilən yeməklərindəndir. Sübh tezdən axşama qədər Məşədi Dadaşın və Lahic Ağakərimin həliması dükkanı dolub boşalardı. Müştərilər özləri ilə təzə nehrə yağı götürər, dükanda bir-iki qab (ölçü qabı təqribən üçdə bir litr olardı) istiotlu, dadlı-ləzzətli xörəkdən yeyər, evlərinə də göndərdikdən sonra ipək karxanalarına işləməyə gedərdilər...Həliması müştərisi çox olduğundan bir gün əvvəldən dükanda qab qoyardılar. İndi – bu gözəl adətlər yox olub getdiyi vaxtda da, hər hansı bir işi qabaqcadan planlaşdıranda basqallılar zarafatla deyirlər: “Deyəsən, həliması üçün qab qoymusan” (13, s. 66).

Basqalın halvası haqqında isə xüsusi danışmaq lazım gəlir. Çünki deyilənə görə, heç yerdə bu şirniyyat növünü Basqaldakı qədər ləzzətli hazırlamırlar. Basqalın yaşlı sakinlərinin söylədiyinə görə, halvaçı Soltan, halvaçı Ələsgər, halvaçı Hacı Nağioğlu, halvaçı Ağasəlim öz dövrünün tanınmış usta, halvaçılar olublar. Onların hazırladıqları halvalar Basqaldan kənarda - ətraf kəndlərdə, hətta Şamaxıda, Ağsuda da tanınırdı. Hər yerdə təriflənən Basqal halvası ilə bağlı belə bir söyləmə indi də dillər əzbəridir: “Ədvalıdı, ballıdı, Bişirəni basqallıdı”.

Basqallıların süfrələrində yeməklərlə bərabər, meyvələr və şərbətlər də xüsusi yer tutmuşdur. Onlar bağların, meşələrin mer-meyvəsindən tas-tas mürəbbələr, təamlar da bişirir, sağlamlıq və gümrəhlik gətirən şirələr, sərinləşdirici süfrə içkiləri və şərbətlər düzəldirlər: çiyələk şərbəti, moruq şərbəti, albalı şərbəti, reyhan və yaxud nanə şərbəti, gül suyu (güləb), səhləb, turşuşirin, qəndab, xoşab, iskəncəbi, qoraba və b.

Maddi mədəniyyətin ən mühüm elementlərindən biri də xalq geyimləridir. Geyim insanı xarici təsirlərdən qoruduğu, zahirən gözəlləşdirəyi kimi, müəyyən dərəcədə onun daxili aləmini də biruzə verir. Toplanmış etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, keçmişdə Basqal

əhalisinin geyimləri, əsasən, yun və ipək parçalardan tikilirdi. Qadınlar al yaşıl, sarı, göy qırmızı və s. berrəng qanovuz parçalardan paltar tikər, tuman-köynək geyinər, çarşab örtərdilər. Kişilər isə yaşılın göylə və qırmızının qara ilə qarışığından alınan “çalarlı” adlanan qanovuz parçadan üst köynəyi geyinərdilər. Bəzən don və çuxaların astarını da qanovuzlardan yerlik kimi istifadə edir, yorğanüzü, xalat tikilir, çarşabın və boxçanın hazırlanmasında işlədilir. Sarı, qırmızı və digər rənglərdə olan tafta tipli ipək parça darayından əsasən, qadın paltarları tikilir, fitə hazırlanırdı (12, s. 24).

Sırr deyil ki, əsrlər boyu kələğayı milli qadın geyimlərinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Bər-bəzək və naxışla zینətləndirilən, məharətlə hazırlanan kələğayılar qızlarımızın, gəlinlərimizin, ana və nənələrimizin nurlu simalarını yaraşığa gətirir, daha da cazibəli göstərirdi. Kələğaydan başqa, Basqal qadınları baş geyimləri sırasına aid olan “*Sərəndaz*”, “*Naz-nazi*”, “*Bəlalə*”, “*Xaralı*”, “*Alafa*”, “*Bənarə*” və b. örpək növlərindən də geniş istifadə etmişlər. Geyim dəstində boyun bəzəkləri (boyunbağı, boğazaltı və s.); baş bəzəkləri (cütqabağı, qarmaq, müxtəlif sığalar və s.); bel və paltar bəzəkləri (kəmər, belbağı, kəmərbənd, sancaq və s.) mühüm yer tutmuşdur.

Basqal kişiləri isə aşıllı göndən çarıq, başmaq, kəmər, müşkü və tumacdan başmaq, məst, çəkmə, çust, xəz dəridən isə kürk və papaq geyinirdilər. Qoyun, yaxud quzu dərisindən hazırlanmış papağın altından çox vaxt təsək geyilirdi. Təsəyin qıraqları qızılı, yaxud gümüşü baf-taya tutulurdu və keçmişdə təzə bəy mütləq bu cür bəzəkli təsək geyərmiş. Az da olsa, başına fəs qoyanlar da olmuşdur. Bundan başqa, kişi geyim dəstində köynək, dizlik, nifəli şalvar, canlıq, arxalıq, çuxa, yapıncı, kürk, əba və s. də mühüm yer tutmuşdur. Ruhanilər, tacir və bakkallar köhnə adətlə çuxanın altından arxalıq geyinər, bellərinə ipək parçadan yaşıl qurşaq dolayar, buxara dərisindən papaq qoyardılar. Bəziləri isə arxalıq biçimində hazırlanmış ləbbədə geyinər, üstündən əba salar, Buxara papaq qoyar, Şiraz çarığı geyərdilər.

Basqalın çoxəsrlik zəngin mədəni irsinin ən nadir nümunələri sırasında yüzilliklərin yadigarı olan Şeyx Məhəmməd və Hacı Bədəl məscidləri mühüm yer tutur. *Şeyx Məhəmməd məscidinin* tarixi 1597-ci ilə aid edilir. Kitabədə məscidin Əl-Fəqir Şeyx Səfayi Şeyx Məhəm-

məd oğlu tərəfindən tikildiyi yazılmışdır. Sovet represiyalarının, xüsusilə də dinsizliyin, “qırımızı terror”un, iyrenc ateist təbliğatının tüğyan etdiyi 20-30-cu illərin ağrı-acıları Basqaldan, onun dini-sitayiş obyektlərindən, bu torpağın yetişdirdiyi hörmətli din xadimlərindən də yan keçməmişdi. Uzun müddət ibadət yeri olan Şeyx Məhəmməd məscidi 1920-ci ilin aprel çevrilişindən sonra - sovet hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən dindarların üzünə qapanmış və mədəniyyət evi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1975-ci ildə elektrik şəbəkəsində baş verən qısaqapanma nəticəsində məscidin binası tamamilə yanmışdır.

Hacı Bədəl məscidi isə Bazar meydanının aşağı tinində, Dəmirçibazar məhəlləsinin başlanğıcında Hacı Bədəl tərəfindən tikilmişdir. Məscidin tikintisində hər gün 20-dən çox adam işləyirmiş. Hacı Bədəl bənnaları, fəhlələri həvəsləndirmək üçün onlara yaxşı haqq verirmiş. İki ildən sonra məscid hazır olur və el arasında tikdirənin adı ilə “Hacı Bədəl məscidi” adlandırılmışdır. Həyətdə iki əlavə yardımçı otaq tikilmiş, su quyusu qazılmış, həyətdə qəsəbə camaatının müqəddəs məkanlarından biri olan *Seyid Ümmülbanu* türbəsi inşa edilmişdir (1897-1898). Məscidin qarşısındakı meydanda Bədəl kişinin əkdüyü iki tut ağacı indinin özünə qədər yaşayır və bar verir.

Sovet hakimiyyəti illərində digər dini-sitayiş ocaqları kimi, Hacı Bədəl məscidinin də acınacaqlı günləri başlanır. Allahsızlar tərəfindən qapısına qıfıl vurularaq xalqın üzünə bağlanır. Hökumət dairələri əhalinin məscidə getməsini qadağan etdi və məscid əvvəlcə xüsusi dəzgahlar yerləşdirilən kəlağayı sexi kimi fəaliyyət göstərdi, sonralar isə kənd istehlak cəmiyyətinin anbarına çevrilir. Məscidin kitabxanasındakı əski əlifba ilə yazılmış qiymətli kitablar və nadir əlyazmaları məhv edilir.

Basqalın tarixi-memarlıq abidələrindən biri də hamamdır. Bölgənin ən qədim tikililərindən olan hamam XVI əsrdə Kələkücə məhəlləsində inşa edilmişdir. Şərq memarlıq üslubunda tikilmiş bu hamam bir-birinin içində olan iki salondan və yardımçı otaqlardan ibarətdir. Ümumi planda hamam dördkünc formalıdır və üstü tağ bəndlərlə saxlanan 2 günbəzlə örtülmüşdür. Hamamın palçıq hörgüsü əhəng və yumurta sarısından ibarət məhluldan hazırlanmışdır. Lakin təəssüflər olsun ki, əsrlər boyu basqallıların

xidmətində olmuş bu möhtəşəm tarixi abidə heç də yaxşı günlərini yaşamır.

Qədim dövrlərdən etibarən çarəsiz, dərddli insanların, övladı olmayan qadınların müxtəlif xəstəliklərdən qurtulmaq istəyənlərin əsas ümid yeri, qurtuluş ünvanı pirlər olmuşdur. Belə pirlərdən biri qəsəbənin şimal hissəsində, dağların qoynunda yerləşən və xalq arasında “*Göz piri*”dir. Bura gözləri zəif görənlər, müxtəlif göz xəstəliklərinə düçar olanlar əlac ümidi ilə bu zoğal ağacına pənah gətirərək dilək diləyirlər. Onlar ağacın budaqlarına parça tikəsi bağlayar, qurban kəsər, bu müqəddəs ocağın torpağından götürüb gözlərinə sürtər və şəfa tapacaqlarına inanarlar. Basqalın ağsaqqal-ağbirçəklərinin söhbətlərindən məlum olur ki, arzu və niyyətləri hasil olan həmin adamlar bir daha pirə təşrif buyurar, ağacın yanında mərasim düzəldər, onun başına fırlanar, qol-budaqlarını isə dür-düyünlə bəzəyər. Bundan əlavə, Basqal-ətrafı ərazilərdə *Şıx Şirəki piri*, *Baba Əfəndi piri*, *Dəmröv piri* və *Seyid Bibi ocağı* kimi digər müqəddəs ziyarətgahlar da vardır.

Basqaldakı qocaman *cinar ağacının* isı 500 ildən artıq yaşı var. Təbiətin möhtəşəm abidəsi olan bu nəhəng ağacın gövdəsinin diametri 4 metrədən artıqdır. Yay fəslinin ən qızmar günlərində insanlar çinarın gövdəsindəki koğuşda (kiçik meydança) sərinləmiş, istirahət etmişlər. İllər öncə bu koğuşdan dəlləlxana, sonralar isə çayxana kimi də istifadə olunmuşdur. Basqalın bu çinar ağacı illərin, yüzillərin zəngin salnamələrini yaşadan, tarixin neçə-neçə hadisəsinə şahidlik edən əzəmətli bir abidədir. Elə buna görə də bu abidə zaman keçdikcə müqəddəsleşmiş, möhtəşəm görünüşünə görə elin gözündə bir ucalıq, əyilməzlik rəmzinə çevrilmişdir.

Qəsəbənin bumbuz, büllur sulu bulaqlarını da düşünmədən bu diyarın ən gözəl təbət abidələri hesab etmək olar. Dağların döşündən süzülərək axan bu bulaqları heç şübhəsiz vaxtilə Basqal sakinləri çəkdirib yaşadıblar: *Bədəl bulağı*, *Qoşabulaq*, *Xarabiyan bulağı*, *Hacı Çələbi bulağı*, *Micgohun bulağı*, *Dambulu bulağı*, *Hüseyn bulağı*, *Bədo bulağı*, *Əmrəki bulağı*, *Çömçəbulaq* və s. Bu bulaqlar buz kimi soyuq suyu ilə həm əhalinin ehtiyaclarını ödəyir, həm də meşə və çəmənliklərə, buranın təbiətinin nadir inciləri olan heyvan və quşlara da bir növ “xidmət göstərirlər”.

Lakin basqallılar təkcə maddi mədəniyyət abidələri ilə deyil, mənəvi dünyası, mənəvi

mədəniyyət abidələri ilə də qürur duyurlar. Bu sırada heç şübhəsiz ki, milli bayramlarımız, adət-ənənələrimiz, mill-dini dəyərlərimiz ilk sıradadır. Novruz bayramı, Qurban və Orucluq bayramları milli-mənəvi dəyərlərimizin şah əsərləridir.

Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Basqalda da Novruza bir ay öncədən hazırlıq işləri başlanır: qəsəbənin hər bucağında əhəmiyyətli işlər görülür, küçələrdə, həyətlərdə abadlıq işləri aparılır, yollar təmizlənir, uçuq-sökük yerlər təmir olunur. Ev-eşik silinib-süpürülür, əhənglənilib ağardılır, hər yerdə səliqə-sahman yaradılır. El-obada buna “evatdı” deyirlər. Qız-gəlinlər evlərə döşənmiş xalça-palazı yığışdırır, açıq havaya çıxarır, iplərə, barılara sərib toz-torpağını çırpır, günə verirlər.

Bayram ərəfəsində bərəkət nişanəsi olan taxıl - səməni göyerdilməsi ən gözəl Novruz adətlərindəndir. Çərşənbələrin hər birində Basqalın mərkəzi meydanında tonqallar qalanır, fişənglər atılır, müxtəlif məzmunlu oyun və tamaşalar göstərilir, nəğmələr oxunur, xoruz döyüşdürülür, it boğuşdurulur, məzhəkə oyunları başlanır. Hər evdə, ailədə, məhəllədə bu əziz günlər böyük şənliklərlə qeyd edilir, bununla da qarşıdan gələn təzə ili bolluq, firavanlıq, əmin-amanlıq və sağlamlıq ili kimi görməyi arzular. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda qışın bitməsi, yazın başlanması – Novruzun gəlməsi ilə bağlı zəngin məzmunlu mərasim və ayinlərin, oyun və əyləncələrin, meydan tamaşalarının sayı çoxdur. Uşaqlar, cavanlar Qalabaşı məhəlləsinə qalxır, atəşfəşanlıq edir, tonqalın üstündən hoppanmaqla köhnə ilin ağırlığından çıxır, “ağrım-uğrum üstümdən”, “azarım-bezarım burda qalsın”, - deyirlər. Qalabaşında qalanan əzəmətli tonqalın şəfəqlərini isə nəinki basqallılar, hətta qonşu rayonların sakinləri də seyr edə bilirlər.

Yazılı mənbələrin məlumatına görə, vaxtilə Basqal qəsəbəsindən bir qədər aralıda, Şamaxı şəhərinə gedən yolda xalq arasında “*Novruz bulağı*” deyilən bir bulaq varmış. Bu bulağın suyu yalnız Novruza bir ay qalmış axmağa başlayar və Novruzdan bir ay sonraya qədər davam edər. Odur ki, bulağın suyu müqəddəs, müalicəvi əhəmiyyətli sayılmış, ondan müxtəlif xəstəliklərə qarşı istifadə edilmişdir. Novruz günündə təkcə Basqalın deyil, digər kənd və qəsəbələrin sakinləri də elliklə “Novruz bulağı”na

üz tutar, onun suyunu daşıyıb evlərə gətirərdilər (3, s. 23).

Bütün azərbaycanlıların, eyni zamanda basqallıların həyat və məişətində mühüm yer tutan Qurban, və Orucluq bayramları da əziz bayramlar kimi qədim zamanlardan qeyd edilir. Qurban bayramı gününü xeyir və bərəkət günü, səadət, dinclik, sevinc və şadlıq bayramı kimi qeyd edirlər. Bayram günü evlər təmizlənir, bəzədilir, dadlı, tamlı yeməklər bişirilir, ən gözəl paltarlar geyilir, dostlar, qohum-əqraba bir-birinin evinə qonaq gedirlər. Bu müqəddəs bayram günlərində bir-birini təbrik edirlər, alqışlara üz tuturlar: “Bayramınız mübarək! Allah qurbanınızı qəbul etsin!”, - deyirlər. Bayram mərasiminə xüsusi ibadət, əzizlərin məzarlarının ziyarət edilməsi də daxildir.

Ramazana ayı isə təmizlik, mehribanlıq, həlləlik, səmimiyyət, xeyirxahlıq, alicənablıq ayıdır. Vaxtilə Basqalda Ramazanın 15-ci gününü xüsusi təntənə ilə qeyd edərdilər. Cavan qız-gəlinlər təzə paltar geyinər, uşaqlar dəstə-dəstə qapılara gedib torba atar, orucluq payı yığardılar, oyun və əyləncələr keçirərdilər. Onların biri haqqında məlumat verən basqallı Ağayev İlham Paşa oğlu qeyd etdi ki, yaxın keçmişə qədər Ramazan ayının 15-ci günü qəsəbənin gəncləri və uşaqlar tanınmasınlar deyər, başlarına maska keçirər, oxuya-oxuya, oynaya-oynaya həyətlərə daxil olar və ev sahiblərindən bayram payı istəyərdilər:

*Orucun 15-i gəldik sizə,
Qazanın yağlı dibin verin bizə.
Ay Ərsin, Ərsin, Ərsin,
Tanrı Muradını versin.*

****

*Hər kəs bizə pay versə,
Oğlu-qızı gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun,
Bağçalarda sünbül olsun.
Ay Ərsin, Ərsin, Ərsin,
Tanrı muradını versin.*

Məlum olduğu kimi, azərbaycanlıların ən ali dəyərlərindən biri də ailə dəyərləridir. Ailə üzvləri - ər-arvad, valideyn-uşaq, qardaş-bacı arasındakı münasibətlər sistemi ailənin sosial-mənəvi əsaslarını və funksiyalarını müəyyənləşdirir. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan ailəsi də

qədim zamanlardan bəri bəşəriyyət üçün səciyyəvi olan bu əsaslar üzərində qurulmuşdur (3, s. 297).

Hər bir azərbaycanlı ailəsində olduğu kimi, Basqalda ailə münasibətləri hüquqi göstərişlərlə bərabər əxlaqa, tərbiyyəyə, ədəb-ərkana, əsrlər boyu cilalanmış adət-ənənəyə və s. söykənir. Tarixən təşəkkül tapmış və həyatın sınaqlarından uğurla çıxmış nikah, ər-arvad, valideyn-övlad münasibətlərini tənzimləyən qaydalar bu günün özündə də göz bəbəyi kimi qorunmaqla, demək olar ki, öz məzmun keyfiyyətlərini itirməmişdir. Hansı ki, orada hər kəsin öz öhdəlikləri və vəzifələri vardır.

Yaxın keçmişdə qədər basqallılar arasında endoqam nikahlar – bir tayfadan olan qohum ailələr arasında bağlanan nikahlar daha geniş yayılmışdı. Bu sırada kuzen nikahların xüsusi çəkisi daha böyük idi. Qan qohumluğu, əmioğlu ilə əmiqızı, dayıoğlu ilə bibiqızı, xalaoğlu ilə xalaqızı arasında bağlanan nikahlar kuzen nikahlar adlanır. Etnoqraflar bu adəti daha çox iqtisadi və mülkiyyət münasibətləri ilə, daha da konkretləşdirsək, ailənin varidatının kənara çıxması məqsədilə bağlandığını qeyd edirlər. Lakin son zamanlar kuzen nikahların sayının kəskin aşağı düşməsi müşahidə olunur ki, bu da ilk növbədə bəzi tibbi göstərişlərlə əlaqədardır. Bundan başqa, Basqalda nikahgirmənin *göbəkəsmə* (oğlan və qız uşağının göbəyi kəsildiyi vaxtdan bir-birinə nişanlanması) adətinə də rast gəlinirdi. Bu adət həm qohum, həm də qohum olmayan ailələr arasında həyata keçirilirdi və kökləri etibarilə çox qədimlərə gedib çıxır. Müasir dövrdə isə ekzoqam – yəni başqa nəsilə, eldən, soydan olan oğlan və qızlar arasında bağlanan nikahlar daha geniş yayılmışdır.

Basqallı ailəsində hər bir ailə üzvünün özünəməxsus yeri vardır. Baba və nənənin nüfuzu və hörməti həm ailə daxilində, həm də ailədən kənarında, ümumiyyətlə, ailə həyatı ilə bağlı bütün məsələlərin həllində əsas olmuşdur. Uşaqlara, gənclərə öyüd-nəsihət verərkən isə “Yuxarıda Allah, aşağıda ata-anadır”, “Ən böyük dövlət ata və ananın sağlığında hörmətini saxlamaq, öləndən sonra isə ruhlarını şad etməkdir” – deyirlər buralarda. Ata bütün məsələlərdə həlledici söz sahibi sayılır. Ailənin gündəlik təlabatının ödənilməsi, təsərrüfat və məişət problemlərinin həlli və s. onun üzərindədir. Odur ki, ata da bu məsuliyyəti dərk edir, ilk növbədə ailəsinin, sonra da yaşadığı elin-obanın etima-

dını doğrultmağa çalışır: çünki “ailədə hörmət edilən kişi el içində də hörmət-izzət sahibi olar” – deyirlər Basqalda.

Belə bir yanaşma eyni dərəcədə anaya da aiddir. Məlumdur ki, azərbaycanlı ailəsində lap qədim dövrlərdən başlayaraq qadına həmişə böyük hörmət bəslənilmiş, onun ləyaqəti, şəxsiyyəti yüksək tutmuşdur. Basqallılarda ana evin dirəyi, ailənin özəyi, ər-in sirdaşı, ömür-gün yoldaşdır. Ailədəki sağlam mühit, uşaqların düzgün tərbiyyəsi, mehribançılıq, qarşılıqlı anlaşma artıq dərəcədə evin qadınından – anadan asılıdır. Ailə üçün yaxşı ana, ər üçün yaxşı həyat yoldaşı ömür uzadır. Nahaq yerə demirlər ki, “yaxşı arvadlı ev cənnətdir”.

Lakin kəmişdə Basqalda çöl işlərində, bazar-dükanlarda qadına-qıza demək olar ki, rast gəlinməzdi. Bu baxımdan qəsəbədə bəlkə də heç yerdə rast gəlinməyən belə bir maraqlı adət də diqqəti cəlb edir. Hətta evə su gətirmək lazım olanda, yaşlı qadınlar boş su qablarını çöl qapısının yanına qoyar, yoldan keçən kişilər isə bu qabları gördükdə, aparıb su ilə doldurur və gətirib yerinə qoyardılar. Deyilənə görə, indi də belədir.

Məlumdur ki, tarixən elimizin, obamızın mənəvi dəyərlər sistemində qonaqpərvərlik, qarşılıqlı yardım, adi hüquq normaları, ağsaqqallıq institutu və s. kimi təsisatlar da mühüm yer tutmuşdur. Çox qədim tarixə malik bu təsisatlar bu günün özündə də gənc nəslin mili-mənəvi və əxlaqi dəyərlər üzərində tərbiyə olunub böyüməsində mühüm rol oynayır. Basqalda bütün bunlar indinin özündə də öz əvvəlki nüfuzunu və mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Keçmişdə olduğu kimi, indi də burada hər nəslin, məhəllənin sözü keçəni, sayılanı, dağdan ağır nurani-pirani, müdrik ağsaqqalı, ağbirçəyi var. Baş verən bütün hadisələrdə ağsaqqallar bir yerə yığılır, müzakirə edir, çıxış yolu axtarır və öz məsləhətlərini verirlər. İndi də ağsaqqal sözü, ağbirçək nəsihəti yazılmamış bir qanundur. Toy eyləyənlər, oğul evləndirənlər, qız köçürənlər ağsaqqalın yanına məsləhətə gəlirlər. Çətinə, dara düşənlər ağsaqqala müraciət edir, çıxış yolu diləyir, lazım gəldikdə kiminsə qapısına minnətə aparırlar. Gənclər də onların ehtiramını saxlayar, həmişə, hər yerdə bu müdrik insanlardan nə isə eşitmək, nə isə öyrənmək istəyirlər. Ağsaqqal, yaşlı bir adam görəndə uşaqlar, cavanlar özlərini yığışdırır, kənara çəkilib, hörmət və ehtiramlarını ifadə edirlər.

Buranın insanları xeyir-şərdə ehtiyacı olanlara təmännəsiz yardım göstərmiş, dar ayaqda bir-birinə həyan olublar. Dosta, yara, yoldaşa çətin gündə arxa durub, sınıq qəlbləri ovundurublar. XX əsrin əvvəllərində Şamaxıda baş vermiş dəhşətli zəlzələdən sonra basqallılar bəzi kasıb ailələri öz həyətlərində yerləşdirmiş, bəziləri üçün hətta ev də tikdirmişdilər (9, s. 22-24). Yəni basqallılar xeyirxah və qonaqpərvər olublar. Elə indi də belədir. Basqalın toyduyünündə, xeyir-şərində qonum-qonşunun bir-birinə köməyi adi, lakin vacib iş sayılır. Hamı heç bir fərq qoymadan biri-birindən yardımını əsirgəmir. Gəlin köçən qızın cəh-cəhizi nəzərdən keçirilir, əyər-əksik sahmanlanır, lazım gələrsə hətta xalça-palazın toxunmasına da kömək göstərilir.

Beləliklə, bütün bunlar son nəticədə basqallıların milli xarakterinin, psixologiyasının, bir fərd, yaxud da toplum olaraq özünəməxsus davranış normalarının formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Bir cümlə ilə ifadə etməli olsaq, deyə bilərik ki, Azərbaycan xalqına məxsus olan ən gözəl xüsusiyyətlər bu torpağın insanların təmsalında cəmlənmişdir, onları fərqləndirən əsas cəhət isə nəsilədən nəsilə ötürülən həmin xüsusiyyətləri qoruyub saxlamaları və yaşatmalarıdır.

Azərbaycan ailə-məişət münasibətləri sisteminin mühüm bir hissəsini heç şübhəsiz ki, toy adətləri təşkil edir. Oğlanla qızın nikah hüququnun tənzimlənməsi ilə əlaqədar keçirilən çoxmərhələli və mürəkkəb bir mərasim olan “toy xalq məişət ənənələrinin ən kütləvisi və məşhurdur. Toy adı evlənmə mərasimi çərçivəsindən çıxaraq, xüsusilə kənd yerlərində ictimai-mədəni bir əyləncəyə çevrilir” (1, s. 120).

Azərbaycan hər yerində olduğu kimi, Basqalda da toyların istər keçmişdə, istərsə də indi toyaqədərki, toy və toydan sonrakı müddəti əhatə edən üç əsas mərhələsi, bu mərhələlərin hər birinin ardıcıl olaraq keçirilən mərasimləri (qızgörmə, qızbəyənmə, elçilik, nişan, paltar-kəsd, xınayaxdı, gəlinapardı, duvaqqapma, üzəçixma) və hər bir mərasimin də tədricən adət şəklini almış qayda-qanunları var.

Toyaqədərki mərhələnin ilk mühüm hadisəsi qızbəyənmə adlanır. Bu zaman oğlunu evləndirmək istəyən tərəf hiss etdirmədən gəlinləri olacaq qızın özü və onun ailəsi haqqında məlumat toplayır, ona uzaqdan göz qoyur, səliqəliyi, işgüzarlığı, evdarlığı barədə öyrənir,

nəslini-nəcəbətini araşdırır. Bu barədə öz yaxınları, doğmaları ilə çox ciddi şəkildə götür-qoy edir, yüz ölçüb, bir biçir, uzun müddət düşünüb-daşınırlar. Ata-ananın razılığı və xeyir-duası olmadan bu iş baş tutmazdı. Ağsaqqal sözüünə, qohum-əqraba, dost-tanış məsləhətinə də ehtiyac böyük olurdu. Buna baxmayaraq, statistik rəqəmlər göstərir ki, o dövrdə boşanmaların sayı çox az idi və yaxud, nadir hallarda baş verirdi.

Beləliklə, qızı seçib bəyəndikdən sonra oğlan evi ilə qız evi arasında bəzi məsələlərlə bağlı şifahi razılıq əldə edilir, kiçik nişanın aparılacağı gün müəyyənləşdirilir. Bundan sonra ümumi qayda üzrə qız üçün el arasında “*kiçik nişan*” adlanan (bəzi yerlərdə ona “bəlgə” də deyirlər) nişan aparılır. Hər iki tərəfdən ən yaxın qohum-əqrabanın iştirak etdiyi bu mərasim üçün bəzədilmiş və üzərinə ipək saçaqlı şal, yaxud da qırmızı kəlağayı örtülmüş xonçalara nişan üzüyü, all-güllü kəlağayı, kəllə qənd, şirniyyat və s. qoyulurdu. Nişan mərasimində qızın barmağına üzük taxılır (nişan üzüyü), məclisə şirin çay, şərbət və şirniyyat verilir, şənlik, çal-çağır başlayır.

El-oba qaydasına görə, kiçik nişandan sonra qız evində valideynlər qızlarına cəhiz hazırlığına başlayar, cəhizlik xalça-palaz, yorğan-döşək, ev və mətbəx ləvazimatlarının alınması işlərini görürlər. Bu işdə qohum və qonşular da köməklik göstərirdilər (bu adət el arasında “iməci” adlanır). Bir neçə ay sonra isə qırmızı parça ilə bəzədilmiş xonçalarda və çamadanlarda “*Böyük nişan*” gətirirlər. Xonçalarda gəlin üçün gətirilən nişan üzüyü ilə bərabər, kəlağayı, bəxt güzgüsü, hazır libas, yaxud bir dəst paltarlıq parça və zinət əşyaları, şirniyyatlar və s. olur. Bir sözlə ayaqqabıdan başqa demək olar ki, hər şey gətirilir. Xalq inanclarında ayaqqabı “darlıq” mənasını ifadə etdiyindən, onu böyük nişanda deyil, ara günlərin birində gəlinin görüşünə gələrkən gətirirlər.

Nişanla toy arasındakı müddətdə bütün bayramlarda oğlan evindən qız evinə bayramlıq göndərilir, noğullu-badamlı xonçalar yan-yanada düzülür. Xonçaların içərisinə pal-paltar, şal parça, zinət əşyaları və s.-lə bərabər, “*Gəlinlik*” adlanan kəlağayı da qoyulur.

Bir vaxtlar Basqalda toylar 3 gün, 3 gecə davam edir və hər günün də özünəməxsus adət-ənənəsi olurdu. Qız evindəki “qız toyu” paltar-kəsd, xınayaxdı, gəlinapardı mərasimləri,

oğlan evində isə “ixtilat toyu”, “oğlan toyu”, “gəlinapardı” və daha sonra “üzəçixdi” mərasimləri ilə müşaiyyət olunurdu. Qız toyunda, adından da görüldüyü kimi, əsasən qadınlar və qızlar iştirak edirlər. Burada oğlanların iştirakına icazə verilmir. Toyun sərpayısı da, bu və digər işləri görənlər də, çox zaman çalğıcılar da qadınlardan ibarət olur.

Qız evində keçirilən toy şənliklərinin son və ən təmtəraqlı mərasimi *xınayaxdı* adlanır. Keçmişdə xınayaxdı mərasimi qız evində başlayıb, bir gün sonra el hamamında tamamalanırdı. İndi bu mərasim təkcə toy günlərində deyil, bəzən toya bir neçə gün qalmış oğlan evinin qadınları ilə birlikdə keçirilir. Keçmişdə xınayaxdı mərasimində oğlan evində üzərinə al qırmızı Basqal xarası və yaxud zərli örtük salınmış, içərisində xınayaxdı cehizi (ləçəklər, yaylıq, taxta tabaq, sabun və s.), gəlin xınası, kiçik kəllə-qənd, noğul-nabat, püstə-badam, çay və iki bəzəkli şam olan xonçanı 12-13 yaşlı bir yeniyetmənin başına qoyub qız evinə yola salırlar. Həmin gecə ərə gedən qızın başına, əl və ayaqlarına xına qoyurlar. Mərasimdə iştirak edən qız-gəlinlər də əllərinə xına yaxıb “mübarək olsun”, – deyirlər.

Oğlan toyları daha gur və izdihamlı olur. Toydan bir gün əvvəl oğlan evində “*məsləhət gecəsi*” keçirilir. Yaxınların, qohum-əqrabanın və qonşuların iştirakı ilə keçən bu gecədə süfrə açar, toyla bağlı məsləhətləşir, görüləcək işlər müzakirə olunur, sərpayı və digər işlərə baxacaq adamları müəyyənləşdirirlər. Bununla bağlı bəzi mərasimlər keçirilər, iməcliklər təşkil olundu. Keçmişdə istər qız, istərsə də oğlan evində keçirilən toydan əvvəl və toy zamanı görülən bütün işlər elin – qonum-qonşunun iştirakı və köməyi ilə həyata keçirilirdi. Ayrı-ayrı bölgələrdə “ətməkyapdı”, “toyyuxası”, “çörəkyapdı”, “fətirüstü”, “yuxagünü” və başqa adlarla adlandırılan iməcliklər bəzən də çal-çağır və musiqi ilə müşaiyyət olunardı. Sinəsi sazlı-sözlü ağbirçək nənələr növbə ilə bayatı söyləyərək, bir növ deyişər və mərasimə əlavə rəng qatardılar: Basqalda mövcud olan başqa bir adətə görə, ev sahibi də iməclikdə iştirak edənlərin hər birinə “fətirüstü” deyilən xələt və ya “Heyratı” kəlağayı hədiyyə edir, yaxud da önlük bağışlayır.

Keçmişdə gəlin gətirdidən əvvəl təntənəli “*Gəlin hamamı*” mərasimi olardı. Oğlan evinin qadınları əllərinə hamam boxçaları, güzgü, bir satıl şərbət götürüb bir-birinə “oğlunun,

qızının gəlinlik hamamına gedək, inşaallah”, – deyərək çalğı ilə qız evinə yollanardılar. Burada gəlin qızı geyindirib, başına sifarişlə hazırlanmış “Heyratı” kəlağayı salardılar. Təqribən səhər saat 10-11 radələrində qız sağdış-soldışın əhatəsində və xınayaxdı mərasiminin də əllərinə xına qoyulmuş qonaqlarla birlikdə piyada el hamamına üz tuturlar. Hamamdan çıxan gəlin ata evinin həyətinə daxil olarkən, anası və yaxud başqa bir qohum qadın bədnəzərdən uzaq olsun deyər, başına üzərlik dolandırır yanan manqala atar və qızı onun tüstüsünə verərdi. Bundan sonra “ayağın yüngül olsun”, “yaxşı günə çıxasan” kimi sözlərlə qızın ayağı altında buynuzlu qoç, başı üstə isə çörək kəsirdilər. Qız anası hamamdan gələnlərə ziyafət verərdi.

Ər evinə isə gəlini adəti üzrə at üstündə aparırdılar. Çünki xalq inanclarında at murad sayılır. Yəni at üstündə yeni evə-yurda köçən gənc öz arzusuna-muradına çatsın. Beləliklə, bir say-seçmə atı bəzəyib, onun yalını, quyruğunu, sinəsini xına ilə boyayar, boynuna qırmızı parça və ya kəlağayı bağlayar, zıncırovlar asardılar. Atın yüyənini birinə verər, qabaqda ağsaqqallar, dallarınca çalğıcılar, onların da ardınca qohum-əqraba yola düşərdilər. Gəlin Basqaldan olanda toy karvanı qız evinə qədər olan yolu çal-çağır piyada gedər, lakin maraqlı olsun deyər, bəzən kəndin içində bir neçə dəfə dövrə vurardı. Cavanların əllərində xüsusi hazırlanmış məşəllər olardı. Yolboyu əllərində məşəl olan cavanlar müxtəlif teatrlaşdırılmış səhnələr nümayiş etdirər, bir neçə yerdə dayanıb çalıb-oyunayar, sonra yenə davam edərdilər. Oğlan evi gələncən qız evində də müəyyən işlər görülür. Burada da çal-çağır, deyib-gülmək, yemək-içmək olar, gəlinin rəfiqələri və qonşu qızlar xüsusi bir otaqda onun bəzədilməsi ilə məşğul olurlar: saçına, qaşına siyah-sürmə vurur, qulaqlarına sığasını, barmaqlarına üzüklərini, qoluna bilərziyini taxar, sonra başını-üzünü bəzəyərək mahnı oxuyardılar.

Qız evinə yetişdikdən sonar adətə uyğun olaraq oğlan evindən gətirilmiş kəllə qəndi parçalayıb qonaqlara paylayırdılar. Qənd şirinliyi ilə yanaşı, özünün ağ rəngi, saflığı ilə ağ günü təmsil etdiyinə görə bu ayinin də öz mənası, mahiyyəti vardı. İnamlara görə, evlənənlər onu yalnız ilk övladları dünyaya gələndən sonra da bilərdilər.

Ata evindən çıxdıqda gəlin ocağın ətrafında dövrə vurur, boya-başa çatdığı bu evlə bir

növ vidalaşardı. Daha sonra onun başına xeyir-bərəkət, ruzi əlaməti olaraq çörək qoyar, halallıq verər, gələcək həyatında uğurlar arzulayardılar. Anası ardınca bulaq suyu (el-obada buna “uğur suyu” deyirlər) atardı ki, “Tanrı köməyi olsun, yolu uğurlu olsun”. Bir də gəlin ər evinə özü ilə bir qabda təmiz su aparardı. Bu ayınların əsasını suyun həyat, dirilik, aydınlıq, təmizləyici xüsusiyyətləri təşkil edir (4, s. 186-188).

Bundan sonra musiqi sədaları altında gəlin ata mindirilir, ipini asta-asta çəkib hərəkət edər-dilər. Bu məqamda göy üzü fişənglərə qər-q olardı. Yol boyu düzölmüş uşaqlar “ura”deyib qışqırır və mərasimə daha bir xoş rəng qatardılar. Oğlan evinə qədər bir neçə yerdə toy karvanının qarşısını kəsib nəmər də tələb edirlər ki, bu da toyun ən yaddaqalan məqamlarından olurdu. Tələb olunan nəməri dərhal verərdilər, ona görə ki, yolun bağlı olması uğursuzluq əlaməti, bədxah qüvvələrin əməli kimi başa düşüldüyündən, onun tez bir zamanda açılmasını istəyirdilər.

Gəlin gətirdi mərasimi zamanı cavanlar qız evinə gedən yolda at yarışına çıxardılar. Buna “bəy cıdırı” da deyərdilər. Bu əyləncə-yarışın qalibinə bəy anası tərəfindən toy xonçası təqdim olunur, atının boynuna isə qırmızı kəlağayı salınardı. “Güləş”, “Dirədöymə”, “Ənzəli”, “Papaqaldıqac” və s. kimi oyun və əyləncələr də yerinə yetirilərdi. “Yaylıq qaçırdı” oyunu da toy mərasimlərinin ayrılmaz bir parçası idi. El şənliklərində “pəhləvan xonçası”nı qazanmaqdan ötrü də yarışlar təşkil olunardı. Qara zurnanın və zərb alətlərinin sədaları altında gənc pəhləvanlar öz məharətlərini göstərər, güclərini sınayardılar. Mərasim iştirakçılarının alqışları ilə qalibə verilən xonça-xələtin içərisində müt-ləq kəlağayı da olurdu.

Bəy evinə yaxınlaşanda isə atəşfəşanlıq yaşanardı. Musiqi sədaları altında həyəətə daxil olduqdan sonra ağsaqqallar gəlinə bir daha xeyir-dua verər və bəy atası onun başına xırda pullar səpələyərdi ki, bu da kiçik yaşlı uşaqların sevincinə səbəb olardı. Sonra boynuna qırmızı parça bağlanmış, alına xına yaxılmış ağ qoçu gəlinin ayağı altında kəsərdilər. Bu zaman oğlan anası barmağını qoçun qanına batırıb əvvəl bəyin, sonra gəlinin alına xal qoyardı.

Təzə gəlin otağın astanasından keçərkən, içəri tərəfdə qoyulmuş bir saxsı qabın (boşqabın) üstünə sağ ayağını basıb, onu sındırmalı idi. Camaatın gözləri qarşısında icra olunan bu

ayını görkəmli yazıçı Y.V.Çəmənəminli belə izah etmişdir: “Əgər bu ocağa, ərime vəfasızlıq etsəm, onda ayağımın altındakı qab kimi parçalanım” (10, s. 379-387). Adamlar bir-bir qız və oğlan valideynlərinə yaxınlaşıb gözyaşındılığı verər, “Allah xoşbəxt eləsin” deyərdilər.

Basqalın toy mərasimləri qara zurnanın, sazın, qoşa nağaranın, yastı balabanın sədaları, tarın, kamançanın həzin naləsinin müşaiyəti ilə keçirdi. Bir qayda olaraq, toydan qabaq zurnacılar dəstəsi toy evinin damına, yaxud yaxınlıqdakı hər hansı hündür bir yerə çıxaraq zil səslə müxtəlif el havalalarını ifa edərdilər ki, bu da bir növ toyun başlanmasından xəbər verirdi. Toylarda əsasən xalq musiqisinə - mahnı, muğam və təsniflərə üstünlük verilir. Adamla dolu uzun toy çadırlarında az qala səhərə qədər çalıb-oyunayır, aşıqların təqdimatında dastanlara qulaq asır, bir-birindən gözəl musiqilər dinləyirlər. “Uzundərə” çalınır, ahıllar, ağbirçəklər meydana girib musiqinin ahənginə uyğun durna qatırı kimisüzə-süzə qollarını ağır-ağır qaldıraraq oynayırlar. Qəsəbənin cavanları da “Yallı”ya, “Tərəkəmə”yə, “Qoçəli”yə o ki var oynayar və bir növ məharətlərini göstərirlər. Şabaş da ki, öz yerində. Şanki göydən pul yağışı yağardı. Uşaqlar da meydana cumub, xəzəl kimi yerə tökülən həmin pulları yığışdırmaqla məşğul olurdular. Bəy atası daha çox şabaş atardı. Deyirlər ki, keşmişdə Basqal toylarında bəy oynayanda başına qızıl səpmək hallarına da rast gəlinirdi.

Toylara yerli musiqiçilərlə yanaşı, yaxından-uzaqdan ustad sənətkarlar da dəvət olunurdu. Deyilənə görə, yaxın keçmişə qədər Basqal toyları və digər el şənlikləri Aşıq Şamilsiz keçməzdi. Neçə-neçə el mahnıları, xalq dastanları, oyun havaları onun sazı və sözü ilə başqa bir təssürat, əhval-ruhiyyə yaradırdı. Aşıq Şamildən başqa Basqalda Əli, Mirzə, Sahab, Səmid qardaşlarından ibarət balabançılar və xanəndələr dəstəsi də çox məşhur idi. Müharibədən əvvəl, habelə müharibə illərində bu tanınmış ailə ansambli nəinki Basqalda, Şirvan mahalında, həmçinin Gəncədə, Tiflisdə və başqa yerlərdə də məclislər aparmışdılar. Kalvalı Aşıq Əlinin, muğam ustası Mansur Əliyevin musiqi dəstələri də Basqal toylarının yaraşığı, bəzəyi idi. Şirvanın, Muğanın elə bir aşığı, saz-söz ustası, xanəndəsi olmayıb ki, Basqal toylarına gəlməsin. Aşıq Şakirlə Aşıq Pənahın isə öz yeri, öz çəkisi olub buralarda. Bəzən elə olub

ki, bir toya bu ustad sənətkarların hər ikisi dəvət olunub və bu zaman həmin toy əsil tamaşa-ya çevrilibdir.

Çal-çağırılı, sazlı-sözlü toyun sonuncu günü “*Bəy hamamı*” mərasimi keçirilirdi. Yaxın keçmişə qədər bu mərasimlər Basqalda ayinlərinin rəngarəngliyi və təmtərağı ilə seçilirdi. Bəy öz sağdış, soldış və ən yaxın dostları ilə bərabər, musiqiçilərin müşaiyyəti ilə hamama varid olardı. Mərasim başa çatdıqdan sonra, bəy oğlan başının dəstəsi ilə oranı tərk edib yenə də musiqi sədaları altında, çal-çağırılı ata evinə gətirilir. Burada dostları, sağdış-soldışı onu toyun sonuncu, bəlkə də ən həyəcanlı və maraqlı mərasiminə - “Bəy tərifinə” hazırlayırdılar.

Beləliklə, axşam saatlarında bəy öz sağdış soldışı ilə bərabər toy mağarına dəvət edilir və “Vağzalı”nın müşaiyyəti ilə mağarın yuxarı başında qurulmuş bəzəkli kürsünün arxasında – bəylik taxtında əyləşdirilir. Meydan xanəndə və aşığa verilir. Qısa “giriş”dən sonra bəyin tərifi başlayır, bir-bir bütün qohum, tanış, dostlar yada salınır, bəyə və gəlinə ən yaxşı arzular izhar edilir. Kimin adı çəkilərdisə, irəli çıxıb xələt verir, bəyi təbbrik edir, sonra da bir-iki qol qaldırıb oynayırdı. Verilən xələtlər müxtəlif olurdu: bu, pul, bahalı parça, kəlağayı, hər hansı bir hədiyyə və s. ola bilərdi. Lakin istənilən halda verilən xələtlər içində kəlağayılar üstünlük təşkil edirdi. Bütün bunlardan sonra isə yenidən “Vağzalı” çalınır və bəy öz sağdış-soldışı ilə ahəstə-ahəstə mağarı tərk edirdi.

Bütün bu məsələlər yoluna qoyulduqdan sonra toy sahibi məclisi idarə edən xanəndəyə, çalğıçılara, yengəyə, toybəyiyə və onların köməkçilərinə minnətdarlıq əlaməti olaraq xara parça və kəlağayı hədiyyə edirdi ki, bu adət də el-obada “düşərlik” adlanır. Bundan əlavə, Basqal adətində görə, toy sahibi bir-neçə gün ərzində zəhmət çəkib toyu idarə edən, təmənnsiz olaraq qonaqlara qulluq göstərən, toy uzunluğunu əldə-ayağda olub müxtəlif işləri icra edən adamları yenidən süfrə arxasına toplayar, onlarla bərabər yemək yeyir, öz minnətdarlığını, sonsuz təşəkkürlərini çatdırır, bu minnətdarlığın əlaməti kimi hər kəsə xələt - ipək şərflər və “Heyratı” kəlağayısı bağışlardı.

Bundan sonra toyun sayca üçüncü – sonuncu mərhələsi başlanırdı. Bu mərhələnin əsas hadisəsi “*üzəçixdi*” mərasimi idi. Yəni toydan bir neçə gün, bəzən də bir həftə, on gün sonra bəylə gəlin gəlinin ata evinə qonaq çağırılırdı. Bu

zaman həm qız, həm də oğlan tərəfdən ən yaxın qohumlar məclisə dəvət edilir. Təntənəli yemək mərasimindən sonra bəzəkli bir sinini qonaqların qarşısında gəzdərər, qonaqlar da ora hər hansı bir xələt, çox vaxt pul qoyardılar.

Beləliklə, bütün bu deyilənlərdən Basqalın Azərbaycanın ənənəvi maddi və mənəviyyət mədəniyyəti yadigarlarını yaşadan, onlara mühafizəkar münasibəti ilə seçilən yaşayış məntəqələrimizdən biri olduğu aydınlaşır. Təsadüfi deyil ki, Basqal Respublika Nazirlər Sovetinin 28 iyul 1989-cu il tarixli qərarı ilə Dövlət Tarix və Mədəniyyət Qoruğu elan olunmuşdur. Hələlik bu istiqamətdə ciddi işlər görülməsə də, son illər Azərbaycan hökuməti tərəfindən regionların sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı istiqamətində aparılan uğurlu islahatlar, həmçinin 2014-cü ildə kəlağayının UNESCO-nun Qeyri-maddi Mədəni irs siyahısına daxil edilməsi yaxın zamanlarda Basqalın da ölkəmizin ən gözəl turizm məkanlarından və yenidən ənənəvi sənətkarlıq mərkəzinə, tarixiliklə müasirliyin birləşdiyi etnoqrafik model-kəndə çevrilməsini zəruri edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. B., Qismət, 2005
2. Ağamalı F. XVIII əsrin II yarısı –XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti. B., Azərbaycan Ensiklopediyası, 1990
3. Azərbaycan etnoqrafiyası, III cildə, c. 1, B., Şərq-Qərb, 2007
4. Babayev T. El ocaq başına yığışar. B., Azər nəşr, 1998
5. Bayramov R. Azərbaycanın tarixi yaşayış məkanlarının (kiçik tarixi şəhər və kəndlərin) qorunmasına dair. Antik və orta əsr şəhərləri arxeoloji irsi: tarixi və memarlığı” beynəlxalq elmi konfransın materialları. B., 2012
6. Bayramova N. Şamaxı xanlığı. B., Təhsil, 2009
7. Cavadov Q. Azərbaycanda ağacışləmə sənətkarlığı haqqında // Azərbaycan Etnoqrafik Məcmuəsi, III bur. B., Elm, 1977
8. Cəbiyev Q. Bura Vətəndir. B., Nafta-Press, 2003
9. Cəfərli T. Bir əsr – bir nəsil. 1-ci c., B., 2011

10. Çəməmzəminli Y.V. Romanlar. B., Yazıçı 1965
11. Əbdürrəhimov R. Orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin inşasında istifadə edilən konstruksiya və materiallar // "Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı" beynəlxalq elmi konfransın materialları. B., 2009
12. Əliyeva G. Azərbaycanın bədii parça və tikmələri (XIX-XX əsrlər). B., Elm, 1990
13. Hüseynov M. Basqal əcdadlarımızın əks-sədasıdır. B., Adiloğlu, 2002.
14. Qasımova S. İsmayılı - etnolinqivistik yaddaş. Elm və həyat, B., 2001. №
15. Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. B., Elm, 1993
16. Mustafayev A. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). B., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2009
17. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. B., Elm, 2002
18. Nəsirli M. Yaşayış yerinin mənşəyinə dair // Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi (AEM), III bur., B., Elm, 1977
19. Osmanov F. Basqal-Niyal, Kürdüvan-Xankəndi ətrafında arxeoloji kəşfiyyat // Saleh Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi sessiyanın materialları. B., Elm, 1994
20. Абелов Н.А. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края (Свод МИЭБГКЗК). Т. II. Тифлис, 1887
21. Абелов Н.А. Экономический быт государственных крестьян Шемахинского и Геокчайского уездов // Материалы для Изучения Экономического Быта Государственных Крестьян Закавказского Края (МИЭБГКЗК), т. 6, ч. 2, 1887
22. Безыменов В.Н. Извлечение из Сборника сведений о древностях и достопримечательностях Ширвана, составленного на персидском языке ширванском поэтом Хаджи-Сеид-Азимом бин Сеид Мухаммед // ИКОИА, т. 1, вып. 11, 1884
23. Обозрение Российских владений за Кавказом (ОРВЗК), ч. III, СПб., 1836
24. Сумбатзаде А. Промышленность Азербайджана в XIX веке. Б., Изд-во АН Азерб. ССР, 1964

SUMMARY

Tofiq Babayev, Tahir Şahbazov Some notes on the ethnography Baskal

Keywords: *Basgal, silky headgear, fortresses, mosque, wedding, Nowruz holiday*

Basgal settlement is located in the southern slope of the Greater Caucasus mountain range - at the foot of Niyaldag ridge in a very favorable geographical position. Basgal that differs for richness of its nature for centuries has been the outing and resting place of the Shirvanshahs. Moreover, for a long period Basgal had been one of the centers of silk production in the Caucasus, in particular, the largest center of silk kerchief manufacture, and played an important role in economic relations of Shirvan and transit trade. Sources and literature contain a wide range of information on this. Basgal which is rich in archaeological and architectural monuments has own family and cultural values, custom and traditions and norms of etiquette-behavior. This and other issues related to the history and ethnography of Basgal have been involved in the investigation in the article.

РЕЗЮМЕ**Тофиг Бабаев, Тахир Шахбазов**
Некоторые заметки по этнографии Баскала

Ключевые слова: Баскал, келагаи, крепость, мечеть, свадьба, праздник Новруз

Поселок Баскал имея очень удобное географическое расположение, находится на южном склоне Большого Кавказского хребта, у подножия Ниялдаг. Ввиду естественной природной красоты Баскал столетиями был местом прогулок и отдыха Ширваншахов. Кроме того, Баскал веками являлся одним из крупных центров Кавказа по производству келагаи, активно участвовал в международных торгово-экономических отношениях Ширвана. Об этом сообщается в исторических литературных источниках. Насыщенными археологическими, архитектурными и историческими памятниками в поселке Баскал, сохранились также старые семейные традиции, национальные духовные ценности, соблюдаются нормы этикета и т.д. В статье привлечены к исследованию те и другие вопросы, связанные с историей и этнографией Баскала.

Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF – 2013 – 9 (15) – 46/38/5

UOT 1(091)

ARZU HACIYEVA
(AMEA Fəlsəfə İnstitutu)

AZƏRBAYCAN FƏLSƏFƏSİ ELM KİMİ YAXUD BİR KİTABIN TALEYİ

Açar sözlər: Heydər Hüseynov, Azərbaycan fəlsəfəsi, kitab, Stalin mükafatı, millət, tale, elm, fəlsəfə tarixi

Viktor Hüqo bir vaxtlar demişdir: “Kitabı yaradan – müəllif, onun taleyini yaradan – cəmiyyətdir”. Akademik Heydər Hüseynovun fəlsəfi yaradıcılığının zirvəsi, şah əsəri olan «Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» adlı kitabı barədə düşünərkən qəlbindən böyük fransız yazıçısının aforizmə çevrilmiş bu sözlərinə daha bir sentensiya əlavə etmək istəyi keçir, məhz «Kitabın taleyi müəllifinin elə öz taleyidir».

«Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» Azərbaycan mədəniyyətinin təkcə həcm sanbalı (46 ç.v.), fundamentallığı ilə deyil, həm də fatallığı ilə seçilən unikal əsəridir. Onu bəlkə A.Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm»i ilə müqayisə etmək olar. «Gülüstani-İrəm»lə Azərbaycan elmi tarixşünaslığının binası qoyulmuşdusa (12, c.4), H.Hüseynovun kitabı, adında konkret dövr – XIX əsr göstərilə də, əslində ilk dəfə olaraq çoxəsrlik Azərbaycan mədəniyyətinin, fəlsəfi və ictimai fikrinin tarixini bütöv bir tam halında, sistemli şəkildə təqdim etməsi ilə elmin yeni istiqamətinin – milli fəlsəfənin, vətən fəlsəfəsinin bir elm kimi təməlini qoymuşdur. Təsadüfi deyil ki, Heydər Hüseynov Azərbaycan fəlsəfə tarixi elminin banisi hesab olunur (18, c.6). Canına vətənpərvərlik ruhu hopmuş hər iki kitab xalqda öz milli kimliyini dərk etməyə, milli hissləri dirçəltməyə xidmət edirdi. Odur ki, «Gülüstani-İrəm»in akademik dairələrdə müsbət qarşılanmasına, hətta imperator I Nikolayın A.Bakıxanovu brilyant üzük və 800 rubl pulla mükafatlandırmasına baxmayaraq, çar hökuməti əlyazmanı dövlət hesabına nəşr etməyə icazə vermədi. «Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» isə Stalin dövründə çap edildisə də, müəllifinə həyatı bahasına başa gəldi...

H.Hüseynovun məqalədə söhbət gedəcəyi kitabının qəribə taleyini anlamaq üçün əsərin məzmununa qısa da olsa nəzər salaq. Kitab mü-

qəddimə, giriş məqaləsi, 6 fəsil və nəticədən ibarətdir. «XIX əsrdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi durum» adlanan I fəsildə dövrün ümumi mənzərəsi, mədəni mühitin təhlili ilə yanaşı, Seyid Əzim Şirvani, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Mirzə Cəfər Topçubaşov haqqında nisbətən geniş məlumat verilmişdir. Digər 5 fəsildə XIX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundov və Həsən bəy Zərdabinin dünyagörüşü ətraflı və dərinlən şərh olunmuşdur. Kitabın «Xəmsə»yə bənzədilməsi buradandır.

Azərbaycan fəlsəfi və ictimai fikir tarixini vahid bir sistem çərçivəsinə salan kitabın giriş və nəticə hissələridir. Müəllifin XIX əsrə qədərki Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikrinin qısa icmalını verməkdə məqsədi, özünün də «Ön söz»də qeyd etdiyi kimi, «ən ümumi cizgilərdə, təfərrüata varmadan oxucunu Azərbaycan mədəniyyətinin qədim dövr və orta əsrlər tarixinin əsas məqamları ilə tanış etməkdir», çünki bunlarsız XIX əsr mədəniyyəti keçmişlə əlaqəli şəkildə təsəvvür edilə bilmədiyindən onun Azərbaycan xalqının mənəvi həyatının inkişafında keyfiyyətcə yeni mərhələ kimi qavranılması mümkün olmazdı (14, c. 8). Başqa sözlərlə, əsərdə Azərbaycan fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin şərhində varislik və yeniliyin vəhdəti çıxış nöqtəsi kimi götürülür. Əsərin bu vəhdətə daxil olub onu tamamlayan nəticə hissəsində isə Heydər Hüseynov XX əsrin əvvəllərində yaşamış olan yaşlı müasirləri Nəcəf bəy Vəzirov, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Süleyman Sani Axundov, Üzeyir Hacıbəyov və onların yaradıcılığı ilə qısa şəkildə tanış edir, «Molla Nəsrəddin» jurnalının din, fanatizm, cəhalət əleyhinə, doğma dilimizin saflığı uğrunda mübarizəsindən danışır. Lakin təbiidir ki, elmin, xüsusilə humanitar, sosial elmlərin müstəsna olaraq dövlətin siyasi məq-

sədlərinə xidmət etdiyi bir mühtdə bir çox görkəmli şəxsiyyətlərimiz, fikir adamlarımız, onların zəngin irsi diqqətdən kənar qalır; məsələn, mühacir həyatı yaşamış Əli bəy Hüseynzadə cəmi bir yerdə, o da «qatı pantürkist» kimi tənqid edilirsə, Azərbaycan fəlsəfi və ictimai fikrinin digər böyük siması Nəriman Nərimanovunsa (1870-1925) vaxtilə Sovet dövlətinin rəhbərlərindən biri olmasına baxmayaraq, adı da çəkilmir, əslində çəkilə də bilməzdi. Belə ki, ölümündən sonra onun əsərlərinin çapına gizli qadağa qoyulmuş, adının sadəcə dil gətirilməsi belə yasaq edilmişdi, bir sözlə, barəsində nə yaxşı danışılın, nə də pis, «unudulsun» hökmü verilmişdi. Səbəbi aydındır: bu, ülvəi məhəbbətlə sevdiyi xalqının xoşbəxtliyi naminə hər cür fədakarlığa hazır olan, onun milli ideyasına sadıq qalıb, sovet ideologiyasının milli məsələdə yol verdiyi təhriflər və əyintilərə qarşı ömrünün sonunadək mübarizə aparən N.Nərimanovun quru adının belə milli fikir və duyğuları dirçəldəcəyi qarşısında stalinizm xofu idi (bax 2; 3).

Bununla belə, Heydər Hüseynov istər ümumilikdə kitabı ilə, istərsə də kitabın başqa hissələrinə nisbətən daşdığı ideoloji yükün daha ağır gəldiyi nəticə hissəsində Azərbaycan fəlsəfəsi tarixinin gələcək elmi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, zənginləşdirilmə imkanlarında perspektivlərini göstərmək və bu sahədə aparılacaq tədqiqatların təxmini mövzularını təlqin etməklə onun inkişafına yol açır.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, «Nəticə»də müəllif, doğrudur, güclü sovet təbliğat-təşviqatının stereotiplərindən istifadə etməli olsa belə, Cənubi Azərbaycanı da xatırlamağı unutmur. Bu məqamın təsadüfi olmadığını, mühümlüyünü tarixi bir fakt əyani şəkildə sübut edir.

Məsələ burasındadır ki, 1949-cu ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Böyük Sovet Ensiklopediyasının (Большая Советская Энциклопедия) ikinci nəşrinin «А» hərfi ilə başlayan birinci cildi hazırlanırdı. Həmin il iyulun 21-də Mircəfər Bağirov Böyük Sovet Ensiklopediyası baş redaktorunun müavini, professor A.Zvorikindən məktub alır. Məktubda professor BSE-nin (ikinci nəşri) birinci cildində getməli olan «Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası» məqaləsinin ilk variantını Bağirovun şəxsən özünün, eləcə də «nüfuzlu şəxslərin» oxuyub düzəlişlər və əlavələr etməsi üçün göndərdiyini və vaxtın darlığını nəzərə alıb artıq avqustun

əvvəlində qeydlərlə birlikdə ona çatdırılmasını xahiş edirdi.

Göndərilən variantda Azərbaycanın İranla həmsərhəd, SSRİ daxilində RSFSR (Dağıstan MSSR), Gürcüstan, Ermənistanla qonşu olduğu bildirilirdi. Burada Türkiyənin həmsərhəd dövlət kimi göstərilməməsində, heç şübhəsiz, Naxçıvanı Azərbaycandan ayırmaq xülyası ilə yaşayan ermənilərin əli vardı. Bağirov qələmlə «İranla» sözünün yanında «və Türkiyə ilə» sözünü əlavə edərək düzəliş etdi. Lakin M.C.Bağirovu daha bir məsələ narahat edirdi. O, Heydər Hüseynovu yanına dəvət edib bu narahatçılığı ilə bölüşür, ondan məsləhət istəyir: necə edək ki, vahid Azərbaycanın iki hissəsi barədə informasiya ensiklopediyanın birinci cildində yan-yanaşı getsin. Belə ki, artıq oturmuş «Южный Азербайджан» (yəni «Cənubi Azərbaycan») istilahı buna imkan vermirdi, yəni həmin başlıqlı məqalə əlifba sırasına görə yalnız son cildə salına bilərdi. Heydər Hüseynov çıxış yolunu tapır, «Азербайджан Иранский» («İran Azərbaycanı») adlı ayrıca məqalə hazırlanmasını təklif edir. Elə də edilir. 1949-cu il avqustun 3-də M.C.Bağirovun imzaladığı məktub Moskvaya göndərilir (bax: 6). Beləliklə, BSE-nin birinci cildində Azərbaycan bir-birinin ardınca yerləşdirilən iki məqalə: həcmcə nisbətən kiçik «Азербайджан Иранский», (8, s.433-434) və 17 bölmədən ibarət sanballı «Азербайджанская Советская Социалистическая Республика, *Азербайджан*» (8, s.434-486) məqalələri ilə təmsil olunur, dünya oxucusu şimalı-cənublu, otaylı-butaylı Azərbaycan haqqında məlumat əldə etmək imkanı qazanır. Tarixçilərin məsələnin belə rahat çözülməsinin səbəbini BSE-nin (ikinci nəşr) redaktoru S.A Vavilov və müavini A.A.Zvorikin də daxil olmaqla baş redaksiya heyətinin iyirmi bir üzvü arasında bir nəfər də olsun erməninin yoxluğu ilə əlaqələndirmələri, zənnimcə, əsassız deyil. Maraqlıdır ki, hazırda BSE-nin üç nəşrindən müharibədən sonra buraxılmış həmin bu ikinci nəşri – «göy» (cildlərinin rənginə görə) ensiklopediya mütəxəssislər tərəfindən elmi nöqtəyi-nəzərdən ən keyfiyyətli hesab edilir, burada bir çox məqalələrin böyük alimlər tərəfindən yazıldığı, öz aktuallığını itirmədiyi vurğulanır (bax: 20). Yeri gəlmişkən, «Azərbaycan SSR» məqaləsinin «Fəlsəfə» bölməsinin müəllifi Heydər Hüseynovun özü idi (9, s.465-467).

BSE-nin III nəşrində isə artıq Azərbaycan torpağı və xalqı barədə «Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası» adlı yalnız bir məqalə verilmişdi (10). «İran» məqaləsinə (17) gəldikdə, müəllifləri Azərbaycan ərazisinin iki hissəyə parçalanmasından bəhs etməyib, yalnız «XIX əsrdə rus-İran müharibələri nəticəsində əvvəllər İran tərəfindən zəbt edilmiş Zaqafqaziyanın geniş sahələri Rusiya imperiyasına keçdi. (Bax: *Gülüstan sülh müqaviləsi 1913, Türkmənçay müqaviləsi 1928*)» deyərək öləri bir cümlə ilə kifayətlənmişdilər. «Bax»mağın məsləhət görüldüyü nə «*Gülüstan sülh müqaviləsi 1913*» (15), nə də «*Türkmənçay müqaviləsi 1928*» məqaləsində (21) «Azərbaycan» sözünə ümumiyyətlə rast gəlmirsən. Əgər birincidə heç olmazsa, Rusiyaya «keçən»?! Bakı, Qarabağ, Gəncə, Şirvan, Şəki, Dərbənd, Quba, Talış xanlıqlarının adı çəkilirsə, ikincinin büsbütün erməni təəssübkeşliyi təəccüb, təəssüf və hiddət doğurur (21, s. 465-467).

Heydər Hüseynov Azərbaycan torpağı və xalqının iki para edilməsindən duyduğu acını məşhur kitabının nəticə hissəsində də ideoloji ştamplar arxasından hiss etdirə bilir. O, «vahid əzəmətli Sovet İttifaqının ayrılmaz tərkib hissəsi, suveren sovet dövləti olan Sovet Azərbaycanının» elm və mədəniyyət sahəsində qazandığı böyük nailiyyətləri ilə müqayisə fonunda «yerli feodalların, İran irticaçılarının və ingilis-amerikan imperializminin tərəfindən üçqat amansız zülm» altında inləyən, «öz dövlətçiliyindən tamamilə məhrum edilmiş» Cənubi Azərbaycanın ağır vəziyyətindən danışır. Bununla belə, burada ayrı-ayrı ifadələrdə vahid Azərbaycan xalqının böyüklüyü, yadların assimilyasiya siyasətinə qarşı etiraz, birləşmək arzusu çox aydın əksini tapmışdır. Məsələn, Cənubi Azərbaycanda xarici əsarətçilərin azərbaycanlıların milli mədəniyyətini boğması, zorla iranlaşma siyasəti yeritməsi, xalqa öz ana dilində nəinki təhsil almaq və ədəbiyyat nəşr etdirməyi, hətta o dildə danışmağı da qadağan etmələri haqqında fikirlər və yaxud «vahid Azərbaycan xalqının Şimali və Cənubi Azərbaycanda yaşayan iki hissəsi», «parlaq qəhrəmanlıq tarixi, çoxəsrlik yüksək mədəniyyəti olub azadlığa can atan xalqı heç vaxt diz üstə çökdürmək olmaz» və s. bu kimi ifadələrdəki müstəqillik meyilləri, sözsüz, sovet rəhbərliyinin də xoşuna gəlməyəcəkdi. Digər tərəfdən, o, pərdəli şəkildə sanki Azərbaycan oxucusunun, aliminin, ziyalı-

sının qulağına pıçıldaıyır: «baxın, görürsünüz ki, parçalanmadan sonrakı dövrdə (XIX əsr, XX əsrin birinci yarısı) Cənubi Azərbaycanın fəlsəfi fikrinə toxunmaq indiki şəraitdə müşkuldür, amma o, tədqiq edilməlidir, bunu unutmayın» deyir. Hər halda burada Cənubi Azərbaycanın təkcə adının çəkilməsi şimalı-cənublu vahid Azərbaycan xalqının fəlsəfəsinin vəhdətini qoruyub saxlamağa çağırış kimi səslənir.

«Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» kitabının nəşrindən 67 il keçir. Buna baxmayaraq o, öz böyük elmi dəyərini, sanbalını, əhəmiyyətini saxlamışdır. Zümrüd Quluzadənin fikrincə, sonralar istər XIX əsr Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, istərsə də Heydər Hüseynovun bəhs etdiyi böyük mütəfəkkirlər haqqında özünəməxsus dəyəərə və əhəmiyyətə malik çoxlu tədqiqat əsərləri yazılmasına rəğmən, «XIX əsr ictimai fikir və fəlsəfəsi və bu dövrün mütəfəkkirlərinin irsi haqqında Heydər Hüseynovun məzmun, elmi dərinlik, vətən hissi, forma, dil, lirizm vəhdətinin təcəssümü olan əsərinin zirvəsinə ucalan əsər hələ yazılmayıb» (4, s.139). Həqiqətən də, əsər böyük maraqla oxunur, dilinin sadəliyi, səlisliyi, fikrin dürüst ifadə edilməsi, məzmun zənginliyi, dərinliyi, şərhələrin aydınlığı, zəngin arxiv materiallarına əsaslanması ilə seçilir. Doğrudur, burada dövrün hədsiz dərəcədə siyasiləşmiş ideologiyasının təsirini duymamaq mümkün deyil. Alovlu sovet vətənpərvərliyi, sosialist mübarizliyi, Lenin-Stalin partiyasına minnətdarlıq, rus xalqının və mədəniyyətinin şərinə yeri gəldi-gəlmədi təriflər, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında onun rolunun hədsiz şişirdilməsi, Türkiyəyə qarşı isə əksinə, xüsusi nəzərə çarpdırılan neqativ münasibətin sərgilənməsi, digər tərəfdən, tədqiq olunan mütəfəkkirlərin baxışlarının, ayrı-ayrı müddəalarının əsaslandırılmasında və tənqidində müstəsna olaraq marksizm klassiklərinin əsərlərinə istinad, Stalin, Molotov, Jdanov, Bağırov, Kirovdan çoxlu iqtibaslar, və s. və i.a. bugünkü həyatımızın reallıqlarına uyuzmazlığı ilə müasir oxucuda qəribə təsir oyada bilər. Lakin müəllifin söylədiklərinin bəzilərinə səmimi inamı ilə daha çox dövrün ideoloji tələblərinə etdiyi güzəştlərin birləşdiyi bu məqamlarda konkret tarixi kontekst əks olunmuş və tədqiqat zamanı nəzərə alınmalıdır. Hadisələr göstərdi ki, indi əsərin yazıldığı dövrü təsəvvür etməyən, onun özəlliklərindən, ziddiyyətlərindən xəbərsiz müasirlərimizdən bir çoxu-

na qəribə, ədalətsiz görünən bütün bu güzəştlər onun öz dövrü üçün yetərli olmadı, çünki alimin aşılacağı əsas ideya – milli ideya mahiyyət-cə imperiya dövləti olan SSRİ-də qəbuledilməz idi. Heydər Hüseynovun məqsədi Azərbaycan fəlsəfəsinin və ictimai fikrinin, o cümlədən onun görkəmli nümayəndələrinin timsalında qədimliyini, dərinliyini və orijinallığını, Azərbaycan mədəniyyətinin milli ənənələrinin ən ağır sınaq illərində daim inkişaf etdiyini üzə çıxararaq xalqımızın ululuğunu, ucalığını göstərmək idi, buna da nail oldu.

Kitab keçmiş Sovet məkanında böyük maraqla qarşılandı (əsərin rus dilində yazılması onun respublikadan kənarında geniş yayılmasına imkan yaratmışdı), hər yerdən məşhur alim və yazıçılar müəllifin ünvanına təbrik məktubları göndərir, kitab haqqında tərifli rəylər mətbuatda dərc olunurdu. Məşhur şərqşünas alim, Qurandan tərcüməçilərindən biri, akademik İ.Kraçkovski Heydər Hüseynova göndərdiyi 16 sentyabr 1949-cu il tarixli məktubunda əsərin onda oyatdığı böyük maraqlı barədə yazırdı: «Məni sizin əsəriniz yalnız əsas mövzusunə görə deyil, həm də ona görə çox maraqlandırdı ki, burada bizim XIX əsr şərqşünaslığımızın problemləri qaldırılmışdır». Akademik K.S.Bakradze isə Heydər Hüseynovun kitabının «fəlsəfə tarixində tamamilə tədqiq olunmamış bir sahəyə – Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixinə həsr edilən orijinal əsər» olduğunu nəzərə çatdırırdı. Gürcüstan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik N.Musxelaşvili, görkəmli alimlərdən Q.V.Xaçapuridze, V.K. Çaloyan və başqaları məktublarında müəllifə öz dərin təşəkkürlərini bildirirdilər.

Rusiyadan SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, məşhur dilçi-türkoloq N.K.Dmitriyev bu əsərə yüksək qiymət vermiş, professor L.İ.Klimoviç «Literaturnə qazeta» səhifələrində (22 mart 1950-ci il) kitab haqqında resenziya ilə çıxış etmişdi. Əsər respublika mətbuatında müzakirə edilmiş, A.O.Makovelski, Məmməd Arif Dadaşzadə, Mehdi Hüseynin kitaba yüksək dəyər verən irihəcmli resenziyaları çap edilmişdi. Məsələn, Mehdi Hüseyn kitabı «sovet elminə qiymətli bir hədiyyə» kimi qiymətləndirir, sonda yazırdı: «Bizə elə gəlir ki, müəllifin rus dilini bilən oxucular və tədqiqatçılar üçün buraxılmış bu əsəri, partiya-sovet aktivləri, müəllimlər və tələbələr və ümumən mədəniyyətimizin zəngin tarixi ilə maraqlanan xalqımız üçün maraqlı

və faydalıdır. Bu səbəbə görə də biz kitabın tez bir zamanda Azərbaycan dilində də çap olunmasını lazım və zəruri hesab edirik» (5, s.4). Çox təəssüf ki, hadisələrin sürətli və kədərli gedişatı buna imkan vermədi, versəydi, indi biz onu tərcümədə deyil, gözəl qələm sahibi olan müəllifinin orijinal əsəri kimi oxuyacaqdıq...

Kitab SSRİ Yazıçılar İttifaqının sədri A.A.Fadəyevin təqdimatı ilə Stalin Mükafatına da layiq görüldü... Lakin Heydər Hüseynov paradokslarla dolu bir dövlətdə yaşayırdı. Burada heç kimə və heç nəyə zəmanət yox idi. Bu gün hökumətin yuxarı eşalonları tərəfindən əzizlənən, eyni zamanda bir neçə vəzifə kürsüsünə əyləşdirilən, vətənə və partiyaya sadiqliyi göylərə qaldırılan bir şəxs sabah xalq düşməni elan edilərək NKVD-nin zindanına atılırdı. Bu gün faydalı və çox dəyərli olduğuna görə təriflənən əsər sabah zərərli, mürtəce hesab olunurdu. Bu gün verilən Stalin Mükafatı sabah əlindən alınır. Belə bir şəraitdə Heydər Hüseynovun əsərində çox ehtiyatla, zahirən ideoloji çərçivədən çıxmadan yazdığı kitabının da «nöqsanlı və zərərli tərəfləri»ni tapmaq çətin olmadı. M.C.Bağirovun onu şeyx Şamilin şəxsiyyətinə və hərəkətinə düzgün qiymət verməməkdə, müridizmi mütərəqqi milli-azadlıq hərəkatı kimi səciyyələndirməkdə günahlandıraraq başladığı böhtan kampaniyası getdikcə genişləndi və kütləviləşdi. Və 42 yaşlı akademik bu güclü axının qarşısında dayana bilmədi, intihardan başqa çıxış yolu tapmadı... Bu hadisə bütün SSRİ-də yaradıcı, düşünüən insanları, ziyalıları ümitsizlik və nifrət duyğularını, emosiyalarını açıq şəkildə ifadə edə bilməsələr də dərinlən sarsıtmışdı.

Onların arasında məşhur bəstəkar İsaak Dunayevski də vardı. O, yaxınlarına məktublarından birində (22 iyun 1951-ci il) həmin illərin ab-havası, mühitin qəddarlığı, yaradıcılıq üçün kəşif, boğucu atmosferini çox canlı şəkildə təsvir edir. O yazırdı: «*Yaradıcılıq sahəsində işləmək getdikcə daha da çətinləşir. Ona görə pis deyil ki, çətinidir və ona görə pis deyil ki, özünün gerçəkləşdirilməsini və yaradıcılıqla ifadə edilməsini tələb edən yeni-yeni vəzifələr ortaya çıxır. Yox! Pis olan və dözülməz əzab verən odur ki, heç kəs hansı yolun doğru olduğunu bilmir, hamı çaşmış, qorxur, təkrar-təkrar sığortalanır, namərdlik edir, təhrik edir, hiyləyə əl atır, hər gün öz əqidələrini dəyişir, etdiyi və etmədiyi səhvlərə görə döşünə döyür. Dəhşətli və dözülməz olan odur ki, yaradıcılıq uğursuzlu-*

ğuna bir cinayət kimi baxılır. Bizə tənqiddə təmkin və ağılla yanaşmalıyıq dedikləri, məgər tənqiddirmi? Belə tənqiddə sakit yanaşmaq mümkündürmü, əgər sənə rüsvayçılıq dirəyinə sarıyırlarsa, Stalin mükafatını geri alırlarsa?... Məgər «Səmimi qəlbdən» operasının müəllifi Jukovski (Burada söhbət Ukrayna bəstəkarı V. Jukovskidən gedir. – A.H.) mükafatı oğurlamışdı, bunu ona incəsənətin bütün növlərini təmsil edən hörmətli adamların əyləşdiyi komitənin 70 nəfər insanı vermişdi! Deməli, onlar, bu hörmətli insanlar deməli idilər ki, «Günahkar olan bizik! Biz səhvə yol vermişik!» Bunlar isə rahatca topladılar, nifrət tüpürcəyini üzlərindən sildilər və Jukovskidən mükafatı geri almaq xahişi ilə müraciət etmək qərarına gəldilər?! Birinin dili gəlmədi ki, doğrusunu danışsın, günahı yalnız yazdığı operanın yuxarı dairələrdə bəyənilmədiyindən ibarət olan bəstəkarı rüsvayçılıqdan xilas etsin. Bu nə deməkdir? Necə yaşayasan və yaradasan? Artıq buna bənzər fakt Qafqaz barədə tarixi əsərinə görə Stalin mükafatı alan Hüseynova həyatı bahasına başa gəldi. Məlum oldu ki, o, Şamilin rolunu yanlış təsvir edib, onu müsbət tərəfdən təqdim edib, amma mənfi tərəfdən təqdim etmək lazım imiş. Yaxşı! Bu böyük səhvdir! Lakin axı kimsə, çoxları, elm üzrə bütöv bir Komitə bu əsəri oxumuşdu, görkəmli əsər kimi qiymətləndirmişdi. Hökumət mükafatı imzalamış və müəllif vermişdi. Və qəfildən... Bu «qəfildən» gətirib ona çıxardı ki, hamının üz döndərdiyi insan öz bağında özünü asdı.

Keçmişdə insanlar ideya uğrunda, cəhalət və ədalətsizlik əleyhinə mübarizələrinə görə həlak olurdular. Amma o, nə ilə mübarizə idi! Və bu «nə isə» müdafiə olunurdu, öz növbəsində vururdu, döyürdü, cəzalandırırdı. Bəs indi? Məgər sovet rəssamı, bəstəkarı, ədibi, dramaturqu dövlətin, quruluşun pisliliyini istəyir? Məgər Jukovski opera yazarkən, antisovet akt həyata keçirmək barədə düşünürdü? Bəs onu nəyə görə rüsvay etdilər? Yuxusuz yaratdığı gecələrəmi görə? Yaradıcılığı ilə xalqa faydalı olmaq istədiyinə görəmi?

Belə çıxır ki, yaradıcı insan elə bir ən mühüm hüququndan məhrum edilir ki, o olmasa yaratmaq olmaz: bu uğursuzluğa düçar olub da təcrübə qazanmaq hüququdur, uğursuzluğa haqqının çatmasıdır.

Və bu dəhşətlidir. Məhz bizim şəraitimizdə dəhşətlidir. Çünki səslənən tənqidi bir söz artıq

etiraz qəbul etməyən qanuna çevrilib, o qədər çox çirkin və bulanıq söz-söhbətlərə və insan xəbisliyinə yol açır ki, buna qarşı müdafiə olunmaq üçün vicdanından başqa heç nə tapmırsan» (16).

İ. Dunayevskinin şəxsi məktubundan (o dövrdə bu barədə başqa bir yerdə açıq danışmaq mümkün deyildi) iqtibas gətirdiyim bu hissədən göründüyü kimi, Stalin zəmanəsinin əsas naqisliklərindən biri insanların daima qorxu altında saxlanması idi ki, bu qorxu hissənin əqidəsizlik, satqınlıq və i.a. bu kimi mənfi əxlaqi sifətlər törətməsi bir yana, o, yaradıcılıq sərbəstliyinin qarşısına da sipər çəkirdi. Məlumdur ki, həqiqi yaradıcılıq qorxu-hürkü ilə, itaətlə bir araya sığmır, burada isə əsər yaratmaq, demək olar ki, həmişə risklə bağlı idi. Məktubda bəstəkar Heydər Hüseynovun Şamilə münasibətdə səhvə yol verdiyinə inanmış kimi görünür, lakin onun deyim tərzində, məsələn, «Yaxşı! Bu böyük səhvdir!» sözlərində duyulan aşkar acı kinayə bunun belə olmadığına dəlildir. Onu hiddətləndirən «yaradıcılıq uğursuzluğu» adlandırdığı kimlərsə fikrincə «səhv»in cinayət sayılması, əsər yazdığına görə bəstəkarın ya filosofun «rüsvayçılıq dirəyinə» sarınması, tənqiddə məruz qalmanın özünü müdafiə etmək hüququndan məhrum edilməsi idi. O, yaxşı anlayırdı ki, tənqiddə məruz qalmanın «günahı», «səhvi» açıqda göstərilən səbəb yox, nədənsə və «qəfildən» «yuxarı dairələrdə bəyənilməməsi» olurdu.

Heydər Hüseynovun Şamilə münasibəti də əslində yalnız bəhanə idi. Təsadüfi deyil ki, onun həyatının ən böyük sevincinin ən böyük faciəsinə çevrilməsini Bağirovun özbaşnalığı və nüfuzu artan insanları gözügötürməzliyindən, Fadeyevlə soyuq münasibətindən tutmuş filosofun ətrafındakıların adı paxıllığına qədər ən müxtəlif səbəblərlə izah edirlər. Aydın ki, səbəb bir olmur. Bu deyilənlər zəminsiz deyilsə də, zənnimcə, əsas səbəbi başqa yerdə axtarmaq lazımdır. Bu səbəb, yəni nədən «qəfildən» «yuxarı dairələrdə bəyənilməməsi» kitabın üzqabığındakı adda gizlənmişdi. Əsərin adı Estoniya SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik X.X. Kruusun diqqətini də cəlb etmişdi. Heydər Hüseynova 10 sentyabr 1949-cu il tarixli məktubunda o, bu barədə yazırdı: «Sizin tədqiqatınızla hələ müfəssəl tanış olmadan da mən belə bir əqidəyə gəldim ki, Sizin bu tədqiqatınızın SSRİ xalqlarının və o cümlədən eston

xalqının ictimai fikir tarixi üçün böyük əhəmiyyəti vardır» (7, s. 17). Sovet hökumətinin ideologiya sahəsinin rəhbərləri yalnız sözdə SSRİ xalqlarının, o cümlədən Şərqi fəlsəfəsinin öyrənilməsinin tərəfdarları kimi çıxış edirdilər. İşə gəldikdə bunun tam əksi idi.

Tamamilə təbiidir ki, imperiya tipli dövlətlərdə milli məsələ həmişə həssas məsələ olmuşdur. Onun tərkibinə daxil olan hər bir millətin, xalqın öz tarixini aktuallaşdırması, mədəni və fəlsəfi ənənələrinə, qürur duyduğu dahi əcdadlarına üz tutması, müraciət etməsi xalqda milli özünüdərk, milli hissləri dirçəltməklə istər-istəməz onu milli dövlətçilik uğrunda mübarizəyə səfərbər edir. Sovet imperiyası üçün burada gizlənmiş təhlükə Stalin və ətrafını qorxudurdu. Təsadüfi deyil ki, SSRİ EA-nın Fəlsəfə İnstitutunda hazırlanan 7 cildlik ümumdünya «Fəlsəfə tarixi»nin üç cildinə (fəlsəfə fakültələrinin bir neçə tələbə nəslinə imtahanlarda yardımçı olduğu üçün həmin cildlər «boz at» adı ilə məşhurdur) Stalin mükafatı verildi və məhz milli fəlsəfəyə – alman fəlsəfəsinə həsr edilən III cildə mükafat geri alındı, kitab qadağan, alman filosofları mürtəcə elan edildilər. Əslində 1939-cu ildə tərtib edilmiş plana görə SSRİ xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının da fəlsəfəsi «Fəlsəfə tarixi»nin 5-ci cildinə daxil idi. Lakin 1943-cü ildə həmin plana edilən düzəlişlərdən sonra 6-cı cild büsbütün rus fəlsəfəsinə həsr edilir, SSRİ xalqlarının fəlsəfəsindən isə artıq ümumiyyətlə söhbət getmirdi, yəni o, çoxcildlikdən çıxarılmışdı. Əslində 6-cı «rus cildi»nin aqibəti də ürəkaçan olmadı, hazırlanıb da işıq üzünə gəlmədi. Aydın ki, belə bir şəraitdə Heydər Hüseynovun öz kitabında Şərqi təmsil edən Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinin, elm və fəlsəfəsinin qədim tarixi və yüksək səviyyəsini göstərməsi, bir tərəfdən, doğma xalqı birləşdirir, ondakı milli hissləri gücləndirir, digər tərəfdən, SSRİ məkanında bir millətin ictimai və fəlsəfi fikrinin tarixinə həsr olunmuş ilk əsər olmaqla, burada milli fəlsəfələrin yaradılması kimi fəlsəfə tarixinin yeni elmi istiqamətinə yol açır, həvəsləndirirdi. Belə bir kitabı avtoritar dövlətdə görməməzliyə vurub, biganə qala bilməzdilər, yaradıcısını bağışlamaq istəməzdilər və bağışlamadılar da.

Heydər Hüseynov «dərs»indən nəticə çıxarıldı. Milli respublikalarda – Gürcüstan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Ermənistanda analoji kitablar yalnız Stalinin ölümündən sonra işıq üzünə

görməyə başladı (22; 19; 23; 11;13). 1958-ci ildə Heydər Hüseynovun «Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» kitabı ixtisarlarla təkrar nəşr edildi. Bu nəşrdə artıq M.C.Bağirovun əsər və çıxışlarından gətirilən iqtibaslar yox idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabın hər iki (1949 və 1958-ci illər) nəşri üzrə Azərbaycan dilində variantları yalnız akademik 100 illik yubileyi ərəfəsində (birinci – 2006-cı ildə “Zəkioğlu”, ikinci – 2007-ci ildə “Şərqi-Qərb” nəşriyyatında) işıq üzünə gəlməmişdir. Əfsuslar olsun ki, bunun ardınca kitab birtərəfli, qeyri-obyektiv, ən əsası naşı tənqidlərə məruz qalmağa başlayır. Ola bilsin ki, öz-özlüyündə müsbət hadisə olan tərcümələrdəki qüsurlar, müasir oxucu üçün anlaşılmaz mətləbləri aydınlaşdırıcı şərhələrin olmaması da bunda öz rolunu oynamışdı. Beləcə, tələyin qəribə hökmü ilə, 1950-ci il iyulun 14-də Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-nın birinci katibi M.C.Bağirovun təşəbbüsü və başçılığı ilə təşkil olunan ziyalılar yığıncağında «pantürkist», «panislamist» kimi damğalanan Heydər Hüseynova və onun «marksizmə zidd», «nöqsanlı və ziyanlı», «burjua millətçiliyinin təzahürü» elan edilən «Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» kitabına tutulan divan artıq XXI əsrdə, bu dəfə o, ANS kanalının elə beləcə – «Dahilərin divanı» adlanan tok-şousunda davam etdirilir. Heydər Hüseynov öz məşhur kitabını yazarkən dövrünün bütün ideoloji tələblərinə formal olaraq əməl etməsinə baxmayaraq, SSRİ-nin şovinist rəhbərləri çox tezliklə Azərbaycan xalqında öz keçmişinə, müdrik şəxsiyyətlərinə görə qürur hissi oyadan bu kitabın ehtiva etdiyi müstəqillik ruhunu, imperiyanın möhkəmliyi üçün törətdiyi təhlükəni sezərək onu cəzalandırmışdılar. Xalqımızın qəddar düşmənlərinin alimə qarşı repressiyası əslində əsərin böyük mənəvi gücünün etirafı, hətta deyərdim ki, əsərə, neqativ siyasi planda olsa da, verilən dəyər idi. Teledivanda isə həmin əsəri «opponenti» «ortabab doktorluq işinə» bənzədir, «alimin şah əsərinin orta səviyyəli tədqiqatdan çox, məlumat toplusu» olduğunu bildirir, «Heydər Hüseynovun təşkilatçılıq uğurları yuxarıdan göstərişlə bağlı olub» deyir, hətta görkəmli alimə marağın səbəbini müstəsna olaraq onun «estetik» ölümündə – intiharında görüb, onun ruhuna hörmətsizlik edirdi... Doğrudur, Heydər Hüseynov haqqında bu cür hədyanlara görkəmli filosof alimlərimiz (Z.Qu-

luzadə, S.Xəlilov və b.) mətbuatda tutarlı cavab vermişlər. Bununla belə, acınacaqlı olan odur ki, son dövrlərin tədqiqatlarında bu tip inkarçılıq ümumi mənfi tendensiyalardan birinə çevrilmişdir. Bu tendensiya özünü, bir tərəfdən, sinfi yaxud qrup maraqlarından çıxış edib, müəyyən prioritetləri (siyasi, əxlaqi, mədəni, hətta şəxsi və i.a. səciyyə daşıya bilər) rəhbər tutaraq, keçmiş tarixi irsimizə, intellektual, mənəvi ənənələrimizə, digər tərəfdən, sovet dövründə yaranan tədqiqatlara radikal tənqidi münasibətdə əksini tapır. Tədqiqat zamanı ədəbiyyat, mənbələr yetərincə araşdırılmır, tarixi, mədəni kontekst nəzərə alınmadan, əvvəlcədən düşünülmüş süni konseptual müddəalara uyğun olaraq mətnlərdən çıxarılmış ayrı-ayrı iqtibasların mənası saxtalaşdırılır, problemi anlamadan onun bərsində hökmlər çıxarılır, ziyanlı ideyalar təbliğ olunur, vətən qarşısında böyük xidmətləri olmuş mütəfəkkirlərimizə sayğısızlıq nümayiş etdirilir. Keçmiş mədəni-tarixi irsə neobolşevizm və ya sovet marksist-leninçi metodun astar üzü adlandırılıla bilən belə yanaşma ona görə təhlükəlidir ki, müəlliflərinin öz mövqelərini son instansiyada həqiqət kimi qələmə verdikləri və çox vaxt populist xarakter daşıyan bu tip əsərlər və ya bəyanatlar tariximiz haqqında bəzən yanlış ictimai rəy formalaşdırmağa müvəffəq olur.

Diqqət etsək, bütün bu tənqidlərin kökündə hər şeydən əvvəl Azərbaycanın müstəqil çağdaş dövrü ilə yaxın keçmiş, xüsusilə XX əsrin 30-40-cı illəri arasındakı kəskin fərqlərdə təzahür edən ziddiyyətin, filosofun yaşayıb-yaratdığı dövrün özəlliklərinin anlanmaması və nəzərə alınmamasının durduğunu görürük. Məhz dövrlər və nəsillər arasındakı yadlaşmanı aradan qaldırmaq üçün “Akademik Heydər Hüseynov” adlı kitabımda (1) filosof alimin bütün həyatını, iş və əməllərini onu yetişdirən və özünün də əks təsir göstərdiyi tarixi kontekstlə sıx bağlılıqda verməyə çalışmışam. Əslində kitabın iki əsas qəhrəmanı var, onlardan biri Heydər Hüseynovdursa, digəri kataklizmlə siyasi hadisələrlə, ideoloji paradokslarla zəngin, son dərəcə mürəkkəb, təzadlı «Stalin epoxası»dır. Həmin bu ikinci «qəhrəmanım»ın obrazını, yəni konkret tarixi dövrün ruhunu anlamaq H.Hüseynovun əsərlərində açıq deyə bilməyib də dediklərində onun dövrünə münasibətini, gizli düşüncələrini üzə çıxarmaqda mənə kömək etmişdir.

Hər bir əsər, müəllifinin ölümündən sonra dünyada tək qalır, onun doğru anlanması şərh-

çinin məharətindən, məsuliyyətindən və hətta vicdanından asılı olur. Dahi Nizami «İskəndərnamə»nin sonunda poemasını bikəs, yəni kimsəsiz adlandırıb, onu qorusun deyə Allaha əbəs yerə yalvarmırdı. O, kitabının taleyi üçün nigarançılığını belə ifadə edirdi:

*Xudaya, sən özün bu saf gövhəri,
Hünər bağçasında yetmiş səməri, –
Dünyada bikəsdür, – qoru hər zaman,
Gecəli-gündüzlü dərddən, bəladan.*

Bu sözləri Heydər Hüseynovun «Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» kitabına da şamil etmək olar. Axı, Heydər Hüseynovun «Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» əsəri olduqca mürəkkəb, ziddiyyətli dövrün məhsulu olub, bu ziddiyyətləri əks etdirməklə bahəm, xalqını özünü bir milli varlıq kimi tanımağa, dərk etməyə, milli ideyasını qorumağa çağıran ən mühüm əsərlərdən olub, Azərbaycan fəlsəfəsini elmə çevirən əbədi abidədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. *Hacıyeva Arzu*. Akademik Heydər Hüseynov. Bakı: «Elm», 2015.
2. *Hacıyeva Arzu*. Nəriman Nərimanovun din haqqında fəlsəfi düşüncələri. Bakı: «Azərbaycan ensiklopediyası» NPB, 1998.
3. *Hacıyeva Arzu*. Milli ideya millətin mənəvi varlığının substansiyası kimi: Nəriman Nərimanovun əsərləri üzərində düşüncələr. // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun «Elmi əsərlər»i, beynəlxalq elmi və nəzəri jurnal, №2 (15), Bakı, 2010.
4. *Quluzadə Zümrüd*. Azərbaycan tarixinə dahi şəxsiyyət, vətənpərvər alim kimi daxil olan Heydər Hüseynov haqqında. // Heydər Hüseynov – 100. Bakı, 2009.
5. *Mehdi H.* Qiymətli əsər. // «Ədəbiyyat qəzeti», 4 sentyabr 1949-cu il, № 25 (566).
6. Mircəfər Bağırov. // <http://forum.fox.az/showthread.php?808-Mircəfər-Bağırov/page8>.
7. *Mirzəyeva Ş.* Heydər Hüseynov. Bakı, 1957, s.17.7. *Seyidov İmran*. Akademik H.Hüseynovun həyatının son ili haqqında. // Bax:

Sabir Əsədov. Heydər Hüseynov. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1998.

8. «Азербайджан Иранский», «Азербайджанская Советская Социалистическая Республика, *Азербайджан*». Статьи. // БСЭ (2-е изд.), т. 1. Главный редактор С.И.Вавилов). М.: Гос. науч. изд.-во «Большая Советская Энциклопедия», 1949.

9. «Азербайджанская Советская Социалистическая Республика, *Азербайджан*». Раздел XIII. Философия. // БСЭ (2-е изд.), т. 1. М.: 1949.

10. Азербайджанская Советская Социалистическая Республика, // БСЭ, III изд., т. 1. М., 1969.

11. *Бейсембиев К.* Из истории общественной мысли Казахстана второй половины XIX века. Алма-ата, 1957.

12. *Бунятов З.М.* От редактора. // Аббас-Кули-ага Бакиханов. Гюлистан-и Ирам. Ред., коммент., прим. и указатели акад. АН АзССР З.М.Бунятова. Баку: Изд.-во «Элм», 1991.

13. *Габриелян Г.Г.* История армянской философской мысли. Т.1-3, Ереван, 1956-1959.

14. *Гусейнов Гейдар.* Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку, 1949.

15. «Гюлистанский мирный договор 1813». Статья. // БСЭ (2-е изд.), т. 7. (Главный редактор А.М.Прохоров). М.: Гос.

науч. изд.-во «Большая Советская Энциклопедия», 1972.

16. *Дунаевский И., Райнль Л.* Почтовый роман. М.: Издательский Дом «Композитор», 2001.

//http://shafer.pavlodar.com/texts/pr09_3.htm

17. «Иран». Статья. // БСЭ (2-е изд.), т. 10 (главный редактор А.М.Прохоров). М.: Гос. науч. изд.-во «Большая Советская Энциклопедия», 1972.

18. История азербайджанской философии, т. 1. Баку: «Элм», 2002.

19. *Нуцубидзе Ш.* История грузинской философии. 2-х томах. Тбилиси, 1958.

20. Как создать энциклопедию? Интервью с С.Л.Кравцом. // Газета «Татьянин день», 31 июля 2008 г. – http://www.taday.ru/text/127093.html?rss_feed=export_all.

21. «Туркманчайский договор 1828». Статья. // БСЭ (2-е изд.), т. 26. (Главный редактор А.М.Прохоров). М.: Гос. науч. изд.-во «Большая Советская Энциклопедия», 1977.

22. *Хидашели Ш.В.* Из истории грузинской общественной и политической мысли. Тбилиси, 1954;

23. *Чарыев Г.О.* Из истории общественной мысли в Туркмении. Ашгабад, 1954; *Бейсембиев К.* Из истории общественной мысли Казахстана второй половины XIX века. Алма-ата, 1957.

SUMMARY

Arzu Hajiyeva

Azerbaijan philosophy as a science or the fate of a book

Keywords: *Heydar Huseynov, Azerbaijan philosophy, the book, the Stalin Prize. nation, fates, science, history of philosophy.*

The article tells about the surprising and dramatic fate of academician Heydar Huseynov and his famous fundamental book "On the history of Azerbaijan social and philosophical thought in the nineteenth century" (1949), which played a huge role in the history of Azerbaijan culture. The author characterizes the outstanding philosopher of the Soviet era H.Huseynov as the founder of a new branch of science - history of Azerbaijan philosophy, inasmuch as he with his mentioned book in the Stalinist difficult time laid the foundation of it, opening the way for further studies of the domestic, the national philosophy and social thought.

РЕЗЮМЕ**Арзу Гаджиева****Азербайджанская философия как наука или судьба одной книги**

Ключевые слова: Гейдар Гусейнов, Азербайджанская философия, книга, Сталинская премия, нация, судьба, наука, история философии.

В статье речь идет об удивительной и драматической судьбе академика Гейдара Гусейнова. Особый упор при этом делается на осмыслении значения в судьбе азербайджанской истории философии его книги «Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века» (1949). Автор характеризует выдающегося философа советской эпохи Г.Гусейнова как основоположника новой отрасли науки – истории азербайджанской философии, проложившей путь к дальнейшему изучению национальной, отечественной философии и общественной мысли.

UOT 342.7

AYTƏN MUSTAFAYEVA, ZAMİQ ASLANOV

(AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu)

ƏLİLLƏRİN HÜQUQLARI, CƏMIYYƏTƏ ADAPTASIYASI VƏ İNTEQRASIYASI: DÜNYA TƏCRÜBƏSİ, MÖVCUD PROBLEMLƏR VƏ HƏLLİ YOLLARI

Açar sözlər: əlillik, inteqrasiya, cəmiyyətə adaptasiya, sağlamlıq imkanları məhdudluğu, beynəlxalq təcrübə, əlillərin hüquqları, inkluziv təhsil

Əlillik insanın həyati funksiyalarının və imkanlarının məhdudluğuna səbəb olur və nəticə etibarilə onun cəmiyyətə inteqrasiyasına və adaptasiyasına maneə yaradır. Hal hazırda fiziki məhdudiyətli insanların reabilitasiyası cəmiyyətin aktual problemi hesab olunmaqla yanaşı, dövlət sosial siyasətinin də prioritet istiqamətlərindən biridir.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan insanların cəmiyyətə adaptasiyası həmişə aktual olsa da, müasir dövrdə bu aktualıq daha da artmışdır. Əlillik hər zaman ən mürəkkəb problemlərdən biri kimi görünərsə də, onların sosial həyata düzgün və dolğun şəkildə adaptasiyasını təmin etməklə bu mürəkkəbliyi minimum səviyyəyə endirmək olar. Qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsi də bunu təsdiq edir.

Hazırkı şəraitdə əlilliyi olan insanların vəziyyətinin araşdırılması və öyrənilməsi prosesi artıq ayrı-ayrı dövlətlərin sərhədlərin aşaraq global xarakter almağa başlamışdır.

Müasir dövrdə bütün cəmiyyətin əlillik məsələlərində maarifləndirilməsi, bu sahədə məlumatlılığın artırılması, əlillərin hüquqlarına və ləyaqətinə hörmət hissinin aşılınması, ictimai həyatın bütün sahələrində əlillərə münasibətdə stereotiplərlə mübarizə aparılması, əlillərin hüquqlarının, təminatlarının genişləndirilməsi, onların sosial həyata daha rahat və maneəsiz adaptasiya oluna bilmələri üçün bütün zəruri tədbirlərin görülməsi, xüsusən də əlillərin hüquqi statusuna dair qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əlillərin cəmiyyət həyatında və öz talelərinin formalaşmasında iştirak səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün, ilk növbədə, onların özlərini cəmiyyətin ictimai inkişafına töhfə verən və qərarların qəbul olunmasında iştirak edən tam hüquqlu üzvü kimi dərk etmələri vacibdir. 14 yaşlı Böyük Britaniyalı **Coralie Severs** kimi:

“Mənim ayaqlarım yoxdur, lakin mənim hələ də hisslərim var. Mən görmürəm, lakin mən hər zaman düşünürəm. Baxmayaraq ki, eşitmirəm, mən hələ də ünsiyyət qurmaq istəyirəm. Nə üçün insanlar məni faydasız, düşünə bilməyən, danışa bilməyən hesab edirlər? Halbuki mən digərləri kimi dünya haqqında fikirləşməyi bacarıram (9)”

Yaxud da, Amerikalı hüquqşünas **Norman Kyunk** tərəfindən hazırlanmış “Əlillərin müstəqillik bəyannaməsi”ndə deyildiyi kimi:

➤ *Mənim əlilliyimə bir problem kimi baxmayın.*

➤ *Məni dəstəkləmək lazım deyil, mən göründüyü qədər zəif deyiləm.*

➤ *Məni xəstə kimi qəbul etməyin, belə ki, mən də sizlərdən biriyəm.*

➤ *Məni dəyişdirməyə cəhd etməyin. Sizin buna hüququnuz yoxdur.*

➤ *Mənə yol göstərmək üçün cəhd etməyin. Mənim də hər bir şəxsiyyət kimi, öz yaşamaq hüququm var.*

➤ *Mənə itaətkar məzlum və nəzakətli olmağı öyrətməyin. Mənə lütf etməyin. Mənə dəstək olun ki, mən gücüm yetdiyi qədər cəmiyyətə kömək ola bilim.*

➤ *İstədiyimi tanımaqda, qəbul etməkdə yardımçı olun.*

➤ *Zamanına qənaət etmədən qayğı göstərənlərdən və hər şeyi daha yaxşı etməyə cəhd edənlərdən olun.*

➤ *Bizim bir-birimizlə mübarizəmizdə belə mənimlə qalın.*

➤ *Mənim ehtiyacım olmadığı müddətcə mənə yardım etməyin, bu hətta sizə zövq versə belə.*

➤ *Mənimlə fəxr etməyin. Həyatı yaşamaq arzusu heyranlıq üçün deyil.*

➤ *Məni daha yaxşı tanıyın. Biz dost ola bilərik.*

➤ *Öz məmnunluğu üçün məndən istifadə edən hər kəslə mübarizədə mənim müttəfiqim olun.*

➤ *Gəlin bir-birimizə hörmət edək. Hörmət bərabərliyi nəzərdə tutur.*

➤ *Dinləyin, dəstəkləyin və fəaliyyət göstərin” (5).*

Müasir dövrdə əlillər əhalinin həssas təbəqəsini təşkil edir. Bu səbəbdən onların hüquq və əsas azadlıqlarının qorunması, təşviqi və realizəsi beynəlxalq sənəd və əksər dövlətlərin qanunvericiliyində ehtiva olunmuşdur (3, s. 229).

Avropa ölkələrində (məsələn, İngiltərədə) könüllü əmək fəaliyyəti sistemi, yəni mükafatsız, pulsuz, azad iş qrafikinə əsaslanan, könüllü iş sistemi çox inkişaf etmişdir. Əlillər özlərini cəmiyyətdə hiss edə bilmək üçün belə könüllü işlərə qoşulurlar. Bu isə təbii olaraq onların cəmiyyətə adaptasiyasına öz müsbət töhfəsini vermiş olur və əlillərin ətraf sosial aləmə yaxından inteqrasiya etmələri üçün öz müstəqil təşəbbüs və fəallıqlarının zəruriliyini və əhəmiyyətini bir daha təsdiq etmiş olur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında əlillərin (əliliyi olan şəxslərin) hüquqi statusu ilə əlaqədar əsas məsələlər “Əliliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2) və bir sıra digər normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Əlillərin sosial müdafiəsi ilə bağlı əvvəllər mövcud olan və ya hazırkı dövrdə qüvvəyə minmiş qanunvericilik aktlarının tənzim etdiyi məsələlərin dairəsi kifayət qədər genişdir. Əliliyi olan şəxslərin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, fərdi reabilitasiyası, məşğulluğunun təmini, əliliyi olan şəxslərin təhsili, əliliyi olan şəxslərə sosial yardım göstərilməsi, onlara tibbi xidmət göstərilməsinin səmərəli şəkildə təşkil edilməsi hər zaman dövlətin diqqət mərkəzində olsa da, həmin məsələlərin bir çoxu hələ də tam şəkildə həll edilməmiş qalır.

Azərbaycanda əliliyə ictimai münasibət bütövlükdə dəyişməlidir. Dünya ölkələrinin təcrübəsində əliliyə dair iki əsas yanaşma mövcuddur: tibbi yanaşma və sosial yanaşma. Tibbi yanaşmaya görə əlillər xəstə şəxslərdir. Sosial yanaşmaya əsasən isə əlillik xəstəlik yox, sosial hadisədir. Belə ki, bu yanaşma əlilləri xəstə kimi deyil, cəmiyyətin tamhüquqlu üzvü kimi nə-

zərdən keçirir. Hesab edirik ki, Azərbaycanda əlillərə münasibətdə tibbi yanaşmadan sosial yanaşmaya keçməyin vaxtı çoxdan çatıb.

Avropada və dünyanın digər sivil ölkələrində əlillərə daha yüksək dəyər verilir. Məsələn, İspaniyada nə qədər əlil var sualına burada əlil yoxdur diyə cavab verirlər. Ona görə yox ki, bu ölkədə, insanlar xəstələnmir, xəsarət almır, bədbəxt hadisələrlə üzləşmir ya da qəzalara uğramırlar. Sadəcə olaraq, səhhətinə görə köməksiz hala düşmüş insanlara əlil deməyi heç kim qəbul etmir. 1993-cü il avqust ayından Bükinqem sarayının qapıları ziyarətçilərə açıqdır. Təkərli araba istifadəçiləri olan əlillər adətən yalnız kral ailəsinin üzvləri tərəfindən istifadə edilən xüsusi girişdən istifadə edirlər. Dünyada ən yaxşı muzeylərdən biri kimi tanınan London Milli Muzeyində adi qonaqlarla yanaşı, əlillər də tramvayla gəzinti edə bilirlər (6). Böyük Britaniyada şəhər yollarında çox az yeraltı keçidlərə rast gəlmək mümkündür. Hər yerdə zolaqlı piyada keçidlərini görmək olar. Bu əlillərin onsuz da asan olmayan yaşayışını daha da çətinləşdirməmək üçün edilmişdir. Nyu-York metrostansiyalarının bir çoxunda küçədən birbaşa platformaya enməyə imkan verən liftlər quraşdırılmışdır. Bu hərəkət məhdudiyətli insanların rahatlığı üçün yaradılmışdır. ABŞ-da hər 733-cü uşaq Daun sindromu ilə doğulur. Maraqlıdır ki, onlar çox hallarda aktiv həyat sürməyə təşviq olunurlar. Məsələn, uşaq məhsullarının (geyim, oyuncaq, qida və s.) reklam roliklərində sağlam uşaqlarla yanaşı Daun sindromlu uşaqlardan da istifadə olunur (7). Avropada “əlil” nişanlarına hər yerdə rast gəlmək mümkündür: həyətlərdə, küçələrdə, kinoteatrların qarşısında, parklarda. Sərbəst hərəkət edə bilməyən bütün insanlar, əmindirlər ki, onun haqqında düşünürlər və onu hər yerdə gözləyirlər. Təəccüblü deyildir ki, Avropa ölkələrində yaşayan əlillər, öz hərəkət məhdudluqlarından və yolun çətinliklərindən çəkinməyərək cəsarətlə və sərbəst şəkildə müxtəlif turist gəzintilərinə, uzaqda yaşayan qohumlarını, yaxınlarını, tanışlarını ziyarət etməyə gedə bilirlər. Avropada əlillər üçün moda müsabiqələri belə keçirilir. Bizdə isə təəssüflər olsun ki, əlillik həm əlilin özü, həm də yaxınları tərəfindən gizlədilməyə layiq hal kimi dəyərləndirilir.

BMT təsdiq etmişdir ki, əlillik reabilitasiya və sosial təminatla bağlı yox, sırf insan hüquqları ilə bağlı bir məsələdir. Və bu faktor

sonrakı inkişaf prosesi üçün həlledici amilə çevrilmişdir.

Ümumiyyətlə, XX əsrin 80-90-cı illərindən indiyə qədər keçə dövr ərzində beynəlxalq səviyyədə əlillik problemlərinin həllinə dair yanaşmalarda paradıqmalar dəyişmişdir. Nəticədə əlillər xeyriyyəçilik, tibbi yardım və sosial müdafiə obyektı kimi deyil, digər adamlarla eyni insan hüquqları kompleksinə malik olan subyektlər kimi nəzərdən keçirilməyə başlamışdır.

Bütün əlillər tərəfindən bütün insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının tam və bərabər səviyyədə həyata keçirilməsinin həvəsləndirilməsi, müdafiə və təmin edilməsi, eləcə də onların ləyaqətinə hörmət edilməsinin həvəsləndirilməsi məqsədilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisi tərəfindən 2006-cı il dekabrın 13-də "Əlillərin hüquqları haqqında" Konvensiya qəbul edilmişdir. Azərbaycan bu Konvensiyaya 2008-ci ildə qoşulmuşdur. Konvensiyanın prinsipləri aşağıdakılardır:

a) şəxsi seçim etmək azadlığı və müstəqilliyi də daxil olmaqla, insan ləyaqətinə, onun şəxsi sərbəstliyinə hörmət olunması;

b) ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi;

c) cəmiyyətə tam və səmərəli cəlb olunma və daxil olma;

d) əlillərin xüsusiyyətlərinə hörmət olunması və onların insan müxtəlifliyinin komponenti və bəşəriyyətin bir hissəsi kimi qəbul olunması;

e) imkanların bərabərliyi;

f) əldə etmə imkanlarının mövcudluğu;

g) kişi və qadınların bərabərliyi;

h) əlil uşaqların inkişaf edən qabiliyyətinə hörmət və onların öz fərdiliyini saxlamaq hüquqlarına hörmət (maddə 3).

Konvensiyanın 9-cu maddəsinə əsasən əlillərə müstəqil həyat tərzi keçirmək və həyatın bütün aspektlərində hərtərəfli iştirak etmək imkanının yaradılması üçün iştirakçı dövlətlər əlillərin digərləri ilə bərabər səviyyədə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və sistemləri də daxil olmaqla, habelə həm şəhər, həm də kənd rayonlarında yaşayan əhali üçün açıq olan və ya təqdim olunan digər obyekt və xidmətlərdən, fiziki mühit, nəqliyyat, informasiya və rabitədən istifadəsinin təmin olunması üçün zəruri tədbirlər görürlər. Bu imkanlardan istifadəyə mane olan maneə və baryerlərin aşkara çıxarılması və aradan qaldırılmasını əhatə edən bu tədbirlər aşağıdakılara şamil edilməlidir: a) mək-

təblər, yaşayış evləri, tibb müəssisələri və iş yerləri də daxil olmaqla, binalara, yollara, nəqliyyat və digər daxili və xarici obyektlərə; b) elektron və təcili xidmətlər də daxil olmaqla, informasiya, kommunikasiya və digər xidmətlərə (1).

Qeyd edilən maddənin tələbinə görə iştirakçı dövlətlər həmçinin aşağıdakı məqsədlərlə lazımi tədbirlər görürlər:

a) əhali üçün açıq olan və ya təqdim olunan obyekt və xidmətlərdən istifadə imkanını nəzərdə tutan minimum standartları və rəhbər istiqamətləri işlənilib-hazırlanmaq, onları işə salmaq və onlara riayət olunmasına nəzarət etmək;

b) əhali üçün açıq olan və ya təqdim olunan obyekt və xidmətləri təklif edən xüsusi mülkiyyət hüququna əsaslanan müəssisələrin əlillərin də onlardan istifadə etməsinin bütün cəhətlərini nəzərə almalarını təmin etmək;

c) bütün cəlb olunan tərəflər üçün əlillərin qarşılaşdıqları əldə etmə imkanları problemləri üzrə təlimatlandırmanın təşkili;

d) əhali üçün açıq olan binaları və digər obyektləri Brayl əlifbası ilə icra olunmuş işarələrlə və asan oxunan və anlaşılıqlı formada təchiz etmək;

e) əhali üçün açıq olan binaları və digər obyektləri onlardan istifadə edilməsi imkanını asanlaşdırmaq üçün xidmətçilərin və vasitəçilərin, o cümlədən bələdçilərin, qiraətçilərin və peşəkar görmə-əşitmə qabiliyyəti zəif olan şəxslər üçün tərcüməçilərin müxtəlif növ xidmətləri ilə təmin etmək;

f) əlillərin informasiyadan istifadə imkanını təmin etmək üçün onlara kömək və dəstək göstərilməsinin digər lazımi formalarını inkişaf etdirmək;

g) əlillərin İnternet də daxil olmaqla, yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə imkanlarının genişləndirilməsi;

h) qabaqcadan da əldə edilməsi mümkün olan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və sistemlərinin, onlardan istifadə imkanlarının minimum xərclə başa gəlməsinin layihələndirilməsini, işlənilib-hazırlanmasını, istehsalını və yayılmasını həvəsləndirmək (1).

Ümumiyyətlə, bu Konvensiya həm əlillərin hüquqları haqqında qanunvericiliyin, həm də bütövlükdə insan hüquqları haqqında qanunvericiliyin inkişafında yeni mərhələdir. Ona görə də əlillərin hüquqlarının daha dolğun təmin edilməsi baxımından qanunvericiliyin bu Kon-

vensiyaya tamamilə uyğunlaşdırılması zəruri əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda əlillər üçün normal yaşayış şəraitinin yaradılması ilə bağlı vəziyyət idealdan uzaqdır. Əlillərin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün aşağıdakı sahələrdə ciddi dəyişikliklər olmalıdır: a) səhiyyə; b) təhsil; c) sosial müdafiə; 4) mənzil tikintisi və s.

Ən mühüm obyektlərin əlillər üçün müyəssərliyi ilə bağlı xəritə hazırlanmalıdır. Bu xəritələrdə əlillərin müəyyən kateqoriyaları - əlil arabasında olan əlillər, hərəkət, görmə və eşitmə qüsurları olanlar üçün bu obyektlərin müyəssərliyi ilə bağlı ətraflı məlumatlar təsbit edilməlidir. Bu xəritədə sosial obyektlərlə yanaşı nəqliyyat və əlaqə vasitələri də öz əksini tapmalıdır. Bu xəritələr mütəmadi olaraq yenilənməlidir.

Azərbaycanda əlillər üçün müyəssər olan binaların və nəqliyyat vasitələrinin sayı olduqca azdır. İnfrastruktur obyektlərinin tikintisi ilə bağlı standartlar müyəssərlik şərtlərinə əməl olunması üzrə ciddi qaydaları özündə əks etdirməlidir. Artıq əlillərin yaşaması üçün rahat və əlverişli olan yeni tipli bina və evlərin tikintisi zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Çünki əlillərin reabilitasiya və adaptasiyasının əsas istiqamətlərindən birini sosial əhəmiyyətli (səhiyyə, təhsil, sosial müdafiə və s.) obyektlərin, ictimai binaların əlillərin rahat istifadəsi üçün müyəssərliyinin təmin edilməsidir. Bu baxımdan binalarda qapı girişlərinin genişləndirilməsi, kəndarların aşağı səviyyədə olması və s. vacib şərtidir. RF-nin paytaxtı Moskva şəhərində Əhalinin sosial müdafiəsi departamenti tərəfindən ciddi hərəkət məhdudluğu olan əlillərin yaşadığı mənzillərdə onları mənzilin istənilən nöqtəsinə aparmağa imkan verən tavan qaldırıcı sistemləri quraşdırılır.

Əlillər üçün adaptasiya saytları genişləndirilməli və təkmilləşdirilməlidir.

Telekanallarda surdotərcümə xidməti bərpa olunmalıdır.

Azərbaycanda əlillərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı ayrıca Dövlət Proqramı qəbul edilməli və həyata keçirilməlidir.

Əlillərin istifadəsi üçün rahat olan avtobusların ümumi avtobus parkında ümumi çəkisi ən azı 60-70%-ə çatdırılmalıdır.

Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün əlverişli infrastrukturun yaradılmasında biznes

ictimaiyyətinin üzərinə də mühüm iş və məsuliyyət düşür. Biznesin sosial məsuliyyətinin real təzahürü kimi onlara məxsus ofislərin, bankların və digər obyektlərin əlillər üçün yüksək texnologiyalı məhsullarla təchiz edilməsi çıxış edə bilər. Əyləncə müəssisələri üçün öz infrastrukturunu əlillərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq yalnız xeyirxah deyil, həm də gəlirli işdir. Məsələn, Parisdə kino muzeyi korlar üçün tam uyğunlaşdırıldıqdan sonra suvenir mallarının satışı 30 faiz artmışdı.

Məlumdur ki, bir əlilin internatdan kənar müstəqil surətdə yaşaya bilməsi dövlət üçün iqtisadi cəhətdən sərfəli haldır. Almaniyada belə bir yanaşma mövcuddur ki, əlilləri daima təqaüdlə və müavinətlə təmin etməkdənsə, onların reabilitasiya və işlə təmin etmək iqtisadi cəhətdən daha sərfəlidir. Ölkədə ağır dərəcədə olan əlillərlə məşğul olan Federal proqram fəaliyyət göstərir. Bu proqram əlilləri işlə təmin edənlərə güzəştlər və maddi yardım nəzərdə tutur. İşləyən əlillərə nəqliyyat xərclərini ödəmək üçün xüsusi kompensasiya verilir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsində əlillər üzrə ixtisaslaşdırılmış turizm firmalarına rast gəlmək olar. Azərbaycanda ən azından mövcud turizm obyektlərinin əlillərin istifadəsi üçün uyğunlaşdırılmasına diqqət artırılmalıdır.

Əlilliyi olan şəxslər tərəfindən rahat istifadə üçün obyektlərin uyğunlaşdırılması müvafiq obyektə elə dəyişiklikləri və təminat-təchizat işləri kompleksini nəzərdə tutur ki, bunun nəticəsində, əlillər obyektin funksional xüsusiyyətinə uyğun olaraq, əlil olmayan vətəndaşlar ilə bərabər dərəcədə obyektə istifadə edə bilərlər.

Məktəblərdə əlil arabasının daxil ola bilməsi üçün keçid, jestlər dilini tərcümə edən tərcüməçi və əlillər üçün müxtəlif yardımçı texnologiyalar olmalıdır. Ümumiyyətlə, əlillərin təhsili məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çünki, əlillərin təhsil problemi gələcəkdə məşğulluq probleminə, təhsil və məşğulluq problemi isə onların cəmiyyətə inteqrasiyasının zəifləməsi probleminə çevrilir. Belə ki, vaxtında yaxşı təhsil almayan əlil gələcəkdə yaxşı iş tapa bilmir və işləməyən əlil cəmiyyətdən daha çox təcrid olunur. Əlillərə olan qayğı onlara bir parça çörək verməkdən ibarət deyil. Məsələ onların həyatdakı çətinliklərdən təcrid edilməsi deyil, onların normal ətraf mühitə adaptasiyasına (uyğunlaşmasına) kömək etməkdir. Bu baxımdan dövlət, cəmiyyət və xüsusən də, vali-

deynlər əlilliyi olan şəxslərin orta məktəbdən etibarən normal təhsil ala bilmələri üçün ciddi səy göstərməli və lazımi şərait yaratmağa çalışmalıdır. Məsələn, İngiltərədə mütərəqqi valideynlər öz övladlarını adi məktəblərdə oxutdurmağa qərar (üstünlük) verirlər, bununla da onların müstəqil gələcəyini təmin etmiş olurlar. Fransada əlil uşaqların 2/3 hissəsi adi məktəblərdə təhsil alırlar. Adi müəllimlərlə bərabər, bu uşaqlarla həmçinin tərbiyəçi-müəllim də məşğul olur (8). Bir qayda olaraq, ümumtəhsil məktəblərində, əlilliyi olan uşaqlar daha çox təcrübə əldə edirlər və cəmiyyətə daha yaxşı və daha sürətli uyğunlaşırlar. Əlil uşaqların icbari təhsilinin sonuna yaxın xüsusi mütəxəssislərin iştirakı ilə uşaqlarla, öz təhsillərini davam etdirmək və ya universitetlərə daxil olmaq, və ya müstəqil iş hazırlığı üçün söhbətlər aparılır. Təhsilini davam etdirməyə qərar verən əlilliyi olan şəxslər kollecləri və ya universitetləri bitirərək, müəyyən iş sahibi olurlar və hər hansı sahədə öz karyeralarını qura bilirlər.

Göründüyü kimi, əlillərin təhsil problemi onların cəmiyyətə inteqrasiya üçün əsas meyarlardan biridir. Əlillərin 21-ci əsrə digər insanlarla bərabər hüquqlu daxil olması məhz bu problemin uğurlu həllindən asılıdır. Dövlət fərdi reabilitasiya proqramına uyğun olaraq, əlillərin ümumi, ibtidai, orta və ali təhsil, peşə təhsili almasını təmin etməlidir.

Müxtəlif fiziki imkanları məhdud olan insanların telefonlardan, kompyuterlərdən və digər texnologiyalardan istifadəsi asan olmalıdır. Məsələn, internet saytları elə dizayn edilə bilər ki, klaviaturadan istifadədə çətinlik çəkənlər, görmə və ya eşitmə problemləri olanlar informasiyadan başqa formatda yararlanıbilsinlər. Kompüterin klaviaturasında Brayl əlifbası yerləşdirilə bilər və ya kompyuterin monitorunda meydana gələn sözlər danışmaq sintezatoru vasitəsilə səsləndirilə bilər.

Böyük Britaniyada əlilliyi olan insanlar üçün 80 telefon sorğu mərkəzi yaradılmışdır ki, çətin zamanlarda onlara kömək etsin.

1983-cü ildə Amerika əlilləri tərəfindən Əlillik Problemləri üzrə Ümumdünya İnstitutu yaradılmışdır. İnstitut ABŞ-da California ştatında yerləşir. İnstitutun əsas məqsədlərindən biri ABŞ-da əlillərin vəziyyəti barədə dəqiq məlumatların toplanması və yayılmasıdır. Məlumat hökumət orqanlarının və ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılır. Bununla, İnstitut əlilliyi olan

insanların ehtiyacları üçün yeni iş yerlərinin yaradılması, mənzil və s. problemlərin həllində mühüm rol oynayır. İnstitutun ən nüfuzlu proqramlarından biri də əlillərin informasiya xidmətlərinə və bankların kompyuter bazalarına çıxışını təmin edən internet şəbəkəsinin yaradılmasıdır. Bu proqram dünya miqyasında 13 milyondan çox əlili əhatə etməlidir.

ABŞ və onun ştatlarının müvafiq qanunvericiliyinə görə bütün bankomatlar audio və vizual sistem vasitəsi ilə müştəriləri məlumatlandırılmalıdır. Yanacaq doldurma məntəqələri xüsusi icazəsi olan əlillərə tam xidmət göstərməlidir. Bütün ictimai dinləmələrdə lazım gələrsə surdotərcümə xidməti göstərilməlidir. Coxmərtəbəli binalarda fəvqəladə hal nəticəsində, orada yaşayan və işləyən insanların, xüsusən də əlillərin xüsusi evakuasiya planı nəzərdə tutulur. Coxmərtəbəli binaların menecmentləri fəvqəladə hal nəticəsində onları evakuasiya etmək üçün binada yaşayan bütün əlillərin siyahısını dəqiq bilməlidirlər. Əlillər üçün nəzərdə tutulmuş avtomobil dayanacaqları böyük işarələrlə və diaqonal xətlərlə qeyd olunmalıdır və həmçinin böyük eni olmalıdır. Bütün seçki məntəqələri kor əlillərə rahat istifadə üçün qutularla və əlil arabalarında olanlar üçün rahat girişlərlə təchiz olunmalıdırlar.

Rusiya Federasiyasının Perm şəhərində əlillər üçün İnformasiya Xidmətləri Mərkəzi yaradılmışdır. Bu əlillərin problemləri haqqında məlumatları toplayan və yayan yeni bir təşkilatdır. Mərkəzdə əlillər üçün stasionar reabilitasiya qurğusu fəaliyyət göstərir. Burada əlillər öz hüquqları və imtiyazları haqqında bir sıra müxtəlif məlumatlar əldə edə bilər, reabilitasiyanın ən son yenilikləri ilə tanış ola bilər, bu və ya başqa texnikanın əldə edilməsi yollarını öyrənə bilər. Kompüterdə hüquqi sənədlər bazası yerləşdirilmişdir ki, əlillər onlara lazım normativ məlumatları asanlıqla əldə edə bilsinlər. Mərkəzdə həmçinin əlillər üçün dövrü nəsr fəaliyyət göstərir. Buraya ilk dəfə gələn hər kəsə, "Əlillərin hüquq və imtiyazları" adlı məlumat kitabçası verilir. İlk növbədə, əlilləri onların hüquqları maraqlandırır. Bizdə isə əlillər çox zaman öz hüquqlarını bilmirlər. Ona görə də bizim əlillər passivdirlər, özlərini yanlış olaraq heç kimə lazım olmayan, cəmiyyətin unudduğu adamlar kimi hiss edərək evlərində otururlar, öz haqları uğrunda mübarizə aparmırlar.

Əlillərin reabilitasiyası üçün məhsul istehsalı probleminə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Xarici dövlətlərdə əlillərin reabilitasiyası üçün hər hansı bir məhsul istehsal etməyən və ya bu işə hər hansı formada dəstək verməyən şirkət əksər hallarda dövlət sifarişini ala bilmir. Bu problemin həlli mühüm aktualıq kəsb edir. Çünki belə qurğular və digər texniki vasitələr əlillərə onsuz da asan olmayan həyatlarında məhdud imkanlarını kompensasiya etmək üçün çox vacibdir. Avropada, xüsusən də, Almaniyanın Düsselndorf şəhərində dövrü olaraq keçirilən texniki qurğuların və əlillər üçün avtomobil texnikasının istehsalına həsr olunmuş beynəlxalq sərgilərdə fiziki qüsurlu insanlar üçün onların həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif qurğular sərgilənir. Maşınqayırma sənayesinin ən böyük nailiyyətləri əlillər üçün nəzərdə tutulmuş avtomobillərdə istifadə olunur. Çünki bu insanların komfortlu və təhlükəsiz nəqliyyat vasitəsinə hamıdan çox ehtiyacları var. Düzdür, bu maşın və qurğular çox bahalıdır, amma bir qayda olaraq bütün xərcləri dövlət öz üzərinə götürür.

Fransada əlillərin iş qəbul edilməsi həvəsləndirilir və stimullaşdırılır. Belə həvəsləndirmə formalarından biri kimi mükafatlandırma çıxış edir. Məsələn, əlilliyi olan şəxslə 19 aydan az olmayan müddətə əmək müqaviləsi bağlayan işəgötürənə 1600 yevro dəyərində mükafat verilir.

Hindistan qanunvericiliyinə görə dövlət sektorunda olan iş yerlərinin 3% əlillər üçün ayrılmışdır.

Avstraliyada əlillərin rahat yaşaması üçün xüsusi evlər tikilir, bəzi tikinti kompaniyaları isə adi evləri əlil arabasında olanlar üçün düzəldirlər. Əlil arabasının qaldırılması üçün pilləkən tutacaqlarına xüsusi elektrik ötürücüdün relslər quraşdırılır. Düyməni sıxmaqla arabanın tutacağına relsə birləşdirmək və eskalatordakı kimi, növbəti mərtəbəyə asanlıqla qalxmaq olar. Gözdən əlil olan insanlar üçün işıqforda xüsusi qurğu quraşdırılır. Bu qurğu yaşıl işıq yanarkən səs signalı verir. Metroda platformanın kənarına yarım metr qalmış xüsusi qabarıq zolaq inşa olunub. Gözdən əlil ona ayağını basarkən platformanın kənarında olduğunu asanlıqla bilir. Bundan başqa hər platformada əlil arabaları üçün xüsusi liftlər var.

Finlandiyada əlillərin reabilitasiya sahəsində qanunvericiliyin tələblərini reallaşdıran ay-

rıca orqan - Sağlamlıq və Sosial İşlər Nazirliyi, reabilitasiya üzrə müxtəlif səviyyələrdə fəaliyyətin koordinasiyası üçün isə "Reabilitasiya üzrə Milli Razılaşma Komitəsi" yaradılmışdır.

ABŞ-da, üzvləri prezident tərəfindən təyin olunan, Əlillərin Milli Şurası adlanan hökumət orqanı fəaliyyət göstərir. Bu Şuranın mühüm vəzifələrindən biri əlillərə dair federal siyasətin müəyyən edilməsində və əlillərə dair qanunvericilik təkliflərinin hazırlanmasında iştirak etməkdən ibarətdir. ABŞ-da əlillərin gündəlik evə çatdırılmaqla hazır yemək almaq imkanları vardır. Bundan başqa, onlara bir çox qida məhsullarını güzəştli qiymətlərlə almaq imkanı verən kartlar verilir.

Hər bir halda əlil arabasında keçirilən həyat insan psixikası üçün çox ağır stressdir. Buna görə də İsraildə əlil arabasına alternativ olaraq, xüsusi cihaz yaradılmışdır. Bu əlil ayaqlar üçün elektron idarəediciyə malik bir cihazdır. Bu cihazdan istifadə edən əlil, sərbəst ayaqüstündə dura, otura, gəzə və hətta pilləkənləri qalxıb-enə də bilər.

Polşa şəhərlərində "əlillər həftəsi" bayramı keçirilir. Bu günlərdə əlillər tərəfindən hazırlanmış müxtəlif məhsulların sərgiləri və hərəcaları keçirilir. Ölkənin şəhərlərində səsli işıqforlar, rəngli keçidlər var və demək olar bütün binalar panduslarla təchiz olunub.

Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, əlillərin müstəqil həyatı konsepsiyası çərçivəsində işlənilib hazırlanmış kompleks istiqamətli model ayrı-seçkiliyin hər hansı təzahür formasını və sözügedən sosial qrupların müvafiq əlamətlərə görə fərqləndirilməsini istisna edir (4, s. 114).

Kanada əlillərin hüquq bərabərliyini Konstitusion səviyyədə əks etdirən ilk dövlət olmuşdur: "Hər bir fərd irqindən, milliyətindən, dinindən, cinsindən, yaşından, *əqli və fiziki qüsurlarından* asılı olmayaraq ayrı-seçkilik qoyulmadan qanun qarşısında bərabərdir".

İspaniyada nəqliyyat sistemi cəmiyyətin əlil insanlara göstərdiyi münasibətin bariz göstəricisidir. Belə ki, orada sənişinlərə daşıma xidməti göstərən bütün avtobuslar xüsusi qapılar və qaldırıcı qurğularla təchiz edilmişdir. Metroda eskalatorların yanında hərəkət əngəlli insanların qalxıb-enməsinə təmin etmək üçün liftlər fəaliyyət göstərir. Faktiki olaraq ölkənin bütün dövlət və ictimai binaları artıq əlillər üçün uyğunlaşdırılmış liftlər ilə təchiz olun-

muşdur. Mərtəbələrin düymələri böyükdür, rəqəmlər nəinki yaxşı görünür, həm də görmə əngəlli insanlar üçün xüsusi olaraq qabarıq Brayl əlifbasından istifadə olunmuşdur.

Hesab edirik ki, əlillərlə bağlı aşağıdakı əsas problemlər mövcuddur:

- Əlillər ictimai həyatda özlərini digər insanlarla bərabər hüquqlu şəxs kimi hiss edə bilmir.

- Əlillərlə bağlı bütün problemlərin başlıca səbəbi şəhərin və ətraf mühitin əlilliyi olan insanlar üçün müəssər olmamasıdır. Belə ki, Azərbaycanda əlillər üçün müəssər olan binaların və nəqliyyat vasitələrinin sayı olduqca azdır. Panduslarla bağlı standartlar yoxdur. İnzi-bati binaların böyük əksəriyyətinin girişində panduslara rast gəlinmir.

- Milli qanunvericilik BMT-nin «Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında» Konvensiyanın tələblərinə tam şəkildə uyğunlaşdırılmamışdır.

- «Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında» ayrıca qanun qəbul edilməmişdir.

- Sivil Avropa ölkələrinin təcrübəsinə uyğun olaraq bütün yeni yaşayış binaları mütləq əlillərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılaraq və onların ehtiyacları nəzərə alınaraq inşa edilməlidir. Nəzarət sosial müdafiə və əlillərin ictimai təşkilatlarının nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməlidir. Bizdə isə məlum deyil ki, binaların tikintisi zamanı əlillərlə bağlı tələblərə əməl olunmasına nəzarət mexanizmi necə olmalıdır. Sosial müdafiə orqanları və əlillərin ictimai təşkilatlarının nümayəndələrinin də təmsil olunduğu elə bir qurum olmalıdır ki, həm bina layihələndirilən zaman, həm də istismara təhvil verilən zaman onun əlillərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması tələblərinə müvafiqliyi ilə bağlı öz rəyini versin.

- Ölkədə əlillərin nəinki hər hansı özəl sektora aid bir obyektə, hətta dövlət orqanlarının binalarına rahat gedə bilmələri üçün əlil çıxışları salınmayıb.

- Televiziya proqramlarının subtitrləşdirilməsi, televiziya kanallarında surdotərcümə xidməti bərpa olunmamışdır.

- Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 42-ci maddəsinin 3-cü bəndində göstərilir ki, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilmiş şəxslə əmək müqaviləsi bağlanıla bilməz. Əlillərə verilən sertifikatların üzərində isə “əmək

qabiliyyətsizdir” sözləri yazılır. Bu müddəalar müəyyən sahədə işləmək imkanı olan əlillərin işlə təminatında problemlər yaradır.

- Ən mühüm obyektlərin əlillər üçün mü-yəssərliyi ilə bağlı xüsusi xəritələr hazırlanmamışdır.

- Əlilliyi olan insanların telefonlardan, internetdən, kompüterlərdən və digər texnologiyalardan istifadəsi ilə bağlı çətinliklər vardır.

Beləliklə, əlillərlə bağlı həm yuxarıda qeyd edilən, həm də digər problemlərin həlli baxımından hesab edirik ki:

• Azərbaycan dövləti ilk növbədə əlilliyi olan şəxslərin statusuna dair milli qanunvericiliyini BMT-nin «Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında» Konvensiyanın tələblərinə uyğunlaşdırılmalı və əlillərin tam şəkildə cəmiyyətə inteqrasiyası üçün real icra mexanizminə malik olan qanunvericilik aktları qəbul etməlidir.

• “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Qanununun 26-cı maddəsinin adında “İşverənlər” sözü “İşəgötürənlər” sözü ilə əvəz olunmalıdır. Çünki, respublikamızda əmək münasibətlərini tənzim edən əsas normativ hüquqi akt olan Əmək Məcəlləsində məhz “İşəgötürən” terminindən istifadə olunur.

• Qanunvericilikdə inzibati binalarda, muzeylərdə, təhsil müəssisələrində, kitabxanalarda, ticarət və digər mədəniyyət obyektlərində təhlükəsizlik və hərəkətin sərbəstləşdirilməsinə dair əlil insanlar üçün müvafiq pandusların quraşdırılması ilə bağlı müddəa nəzərdə tutulmalıdır. Çünki sosial infrastruktur obyektlərinin əlilliyi olan şəxslərin rahat istifadəsi üçün uyğunlaşdırılması günümüzün ən vacib problem məsələlərindən biri kimi çıxış edir.

• «Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında» ayrıca qanun qəbul edilməlidir.

• “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Qanununun 1-ci maddəsinə əlilliyin aşağıdakı kimi leqal anlayışının daxil edilməsi məqsədemüvafiq olardı: “şəxsin ictimai həyatda tam, sərbəst və səmərəli iştirakına mane olan və onun həyat fəaliyyətini məhdudlaşdıran davamlı fiziki, psixi və əqli qüsurların olması”.

- Əlillərə dair qanunvericilikdə «əlilliyin qrupu» termini əvəzinə xarici ölkələrin qanunvericiliyində olduğu kimi «əlilliyin dərəcəsi» terminindən istifadə edilməsi daha düzgün olardı.

- “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Qanunda eşitmə problemi olan insanlar üçün televiziya proqramlarının subtitrləşdirilməsi ilə bağlı norma təsbit edilməlidir. Bununla yanaşı, ölkədə fəaliyyət göstərən müxtəlif televiziya kanallarında surdotercümə xidməti bərpa olunmalıdır.

- Hazırkı devalvasiya və inflyasiya prosesləri fonunda əlillərin maddi-sosial təminatının gücləndirilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu baxımdan hesab edirik ki, ya əlilliyə görə sosial müavinətlərin məbləği yaşayış minimumu həddində müəyyən edilməsi, ya da bütövlükdə əlilliyi olan şəxslərin pensiya və sosial müavinətlərinin məbləğinin respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının məbləğindən aşağı olmaması ilə bağlı müddəanın qanunvericiliyə daxil edilməsi məqsədmüvafiq olardı.

- “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Qanunun 21-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda normanın əlavə edilməsi məqsədmüvafiq olardı: “Görməyən və zəif görən uşaqlar Brayl yazı sistemi ilə çap olunmuş dərsliklərlə, danışan kitablarla, əyani vəsaitlərlə, xüsusi maqnitofonlarla, lupalar, əl ağacları, karlar eşitmə cihazları və digər tiflo-surdotexniki vasitələri ilə **dövlət və bələdiyyə vəsaitləri hesabına** təmin olunur, onlar üçün xüsusi təhsil müəssisələri və səsyazma studiyası yaradılır, xüsusi kitabxanalar təşkil edilir”.

- Əlillərin cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında iştirak imkanları genişləndirilməlidir.

- Tənha şəxslər üçün ayrılmış sosial xidmətçilərin fəaliyyəti üzərində ictimai nəzarət mexanizmi müəyyən edilməlidir.

- Əlillərə dair qanunvericilikdə aşağıdakı məzmununda normanın nəzərdə tutulması məqsədmüvafiq olardı: “Əlilliyi olan insanların məcburi şəkildə xüsusi yaşayış yerinə və yaxud xüsusi təhsil müəssisələrinə ayrılmaları və təcrid olunmaları qadağandır”.

- “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Qanuna sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslərin ümumi təyinatlı təhsil müəssisələrində sağlam uşaqlarla birgə təhsili forması kimi “İnklüziv təhsil” haqqında normanın daxil edilməsi məqsədmüvafiq olardı. Qanunun 16-cı maddəsinə əsasən məktəbəqədər yaşlı sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təlim-tərbiyəsinə bir qayda olaraq ümumi məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrində xüsusi qrupların açılması, əqli və ya fiziki inkişafındakı qüsurlara görə ümumi məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrində tərbiyə edilməsinə imkan olmayan sağlamlıq imkanları məhdud uşaqları üçün xüsusi məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrinin təşkil edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Lakin məktəbəqədər yaşlı sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təlim-tərbiyəsinin bir qayda olaraq, ümumi uşaq tərbiyə müəssisələrində həyata keçirilməsi onların fiziki və psixoloji inkişafına daha müsbət təsir göstərə bilər.

- Ən mühüm obyektlərin əlillər üçün müəssərliyi ilə bağlı xüsusi xəritələr hazırlanmalıdır. Həmin xəritələrdə əlillərin müəyyən kateqoriyaları - əlil arabasında olan əlillər, hərəkət, görmə və eşitmə qüsurları olanlar üçün bu obyektlərin müəssərliyi ilə bağlı ətraflı məlumatlar təsbit edilməlidir. Bu xəritədə sosial obyektlərlə yanaşı nəqliyyat və əlaqə vasitələri də öz əksini tapmalıdır. Bu xəritələr mütləq olaraq yenilənməlidir.

- Əlillərə dair müfəssəl məlumat bazasının yaradılması və mütləq yenilənməsi üzrə ardıcıl iş aparılmalıdır.

- Əlillərin onları maraqlandıran və məxfi hesab edilməyən bütün informasiya ilə tanış olma imkanlarının genişləndirilməlidir.

- Əlillər üçün adaptasiya saytları genişləndirilməli və təkmilləşdirilməlidir. Fiziki imkanları məhdud olan insanların telefonlardan, kompüterlərdən və digər texnologiyalardan istifadəsi asan olmalıdır. Məsələn, internet saytları elə dizayn edilə bilər ki, klaviaturadan istifadədə çətinlik çəkənlər, görmə və ya eşitmə problemləri olanlar informasiyadan başqa formatda yararlanmağa bilsinlər. Kompüterin klaviaturasında Brayl əlifbası yerləşdirilə bilər və ya kompüterin monitorunda meydana gələn sözlər danışq sintezatoru vasitəsilə səsləndirilə bilər.

- Azərbaycanda əlillərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı ayrıca Dövlət Proqramı qəbul edilməli və həyata keçirilməlidir.

- Əlillərin istifadəsi üçün rahat olan avtobusların ümumi avtobus parkında ümumi çəkisi ən azı 60-70%-ə çatdırılmalıdır.

- Məktəblərdə əlil arabasının daxil ola bilməsi üçün keçid, jestlər dilini tərcümə edən tərcüməçi və əlillər üçün müxtəlif yardımçı texnologiyalar olmalıdır.

- Sosial müdafiə orqanları və əlillərin ictimai təşkilatlarının nümayəndələrinin də təmsil olduğu elə bir qurum olmalıdır ki, həm bina layihələndirilən zaman, həm də istismara təhvil verilən zaman onun əlillərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması tələblərinə müvafiqliyi ilə bağlı öz rəyini versin.

- Tikinti biznesi ilə məşğul olan sahibkarlar qarşısında tikilən yeni binaların əlil insanların ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması tələb və vəzifə kimi qoyula bilər. Bunun üçün yeni tikiləcək bütün binaların əlillərin ehtiyacları üçün uyğunlaşdırılması imperativ norma kimi müəyyən edilə, əvəzində isə həmin tikintini aparan tikinti şirkətlərinə dövlət tərəfindən müəyyən kompensasiya ödəməsi verilə və ya vergi güzəştləri tətbiq edilə bilər.

- Memarların, inşaat mühəndislərinin və tikinti sahəsində çalışan digər mütəxəssislərin əlillərlə bağlı mövcud qanunvericilik və dövlət sosial siyasətinin onların sahəsinə aid tələbləri ilə bağlı mütəmadi maarifləndirilməsi, bina, qurğu və obyektlərin əlillərin rahat istifadəsi üçün uyğunlaşdırılması ilə bağlı dünya təcrübəsində tətbiq edilən ən son və qabaqcıl texnoloji innovasiya və yeniliklərlə tanış edilməsi üzrə tədbirlər intensivləşdirilməlidir.

- Avtobuslarını əlillər üçün qaldırıcılarla təchiz etməyən və ya qaldırıcı mexanizmə malik olan avtobuslardan istifadə etməyən nəqliyyat şirkətlərinə, marşrut xətti sahiblərinə lisenziya verilməməlidir.

- Xarici ölkələrdə olduğu kimi, müxtəlif sosial əhəmiyyətli obyektlərin qarşısında əlillərin öz avtomobillərini park etmələri üçün xüsusi parkinq yerləri yaradılmalıdır.

- Rusiya Federasiyasının bəzi şəhərlərində əlillər üçün "İctimai taksi" xidməti fəaliyyətə başlamışdır. Hələlik xüsusi liftlərlə təchiz olunmuş iki avtobus çalışır. Orada hərəkət məhdudluğu olan insanlar ucun müxtəlif şəhər tədbir-

lərində iştirak etmək, xəstəxanaya, sosial müdafiə idarələrinə və s. yerlərə pulsuz getmək imkanı yaradılmışdır. Hesab edirik ki, bu müsbət təcrübənin respublikamızda da tətbiq olunması əhəmiyyətli olardı.

- Əlillərə qarşı ayrı-seçkilik edən sosial əhəmiyyətli obyektin adı mətbuatda və televiziya da hallanmalıdır. Bu zaman hər hansı mənfi məlumat həmin obyekt üçün anti-reklam olmaqla, həm maliyyə itkilərinə (gəlirlərinin azalmasına), həm də nüfuzuna böyük ölçüdə xələl gəlməsinə səbəb olacaq. Bir çox Avropa ölkələrində geniş tətbiq olunan bu təsir üsulundan respublikamızda demək olar ki, istifadə olunmur. Hesab edirik ki, hər bir televiziya kanalında sırf əlillərə həsr olunmuş, onların problemlərini araşdıran və həlli yollarından bəhs edən ən azından bir proqramın yayılması məqsədemüvafiq olardı.

- Əlillər üçün yeni texniki və texnoloji ideyaların verilməsi və əlillərin həyatını asanlaşdıran innovativ vasitə, qurğu və avadanlıqların işlənilib hazırlanması üçün müsabiqələr keçirilməli, ən yaxşı ideyalar üçün pul mükafatları nəzərdə tutulmalıdır.

- Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 98-ci maddəsinin ikinci hissəsinə əsasən əlil işçilər gecə vaxtı görülən işlərə yalnız onların yazılı razılığı ilə və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının rəyi nəzərə alınmaqla cəlb edilə bilərlər. Hesab edirik ki, həmin maddəyə müvafiq düzəliş edilməklə bu qayda əlil işçilərlə yanaşı "əlil uşağı olan" işçilər kateqoriyasına şamil olunmalıdır. Bu Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin qeyd edilən maddəsinin BƏT-in «Kişi və qadın işçilər-ailə vəzifələri olan işçilər üçün bərabər imkanlar və bərabər rəftar haqqında» 156 nömrəli Konvensiyasının (1981-ci il) tələblərinə uyğunlaşdırılması baxımından da məqsədemüvafiq olardı.

- BƏT-in sosial təminat sahəsində əsas sənədlərindən biri respublikamızın hələ ratifikasiya etmədiyi "Sosial təminatın minimum normaları haqqında" 102 sayılı Konvensiyasıdır (1952). Orada sosial təminatın 9 əsas növündən biri kimi əlilliyə görə müavinətlər təsbit edilmişdir. Azərbaycanın bu mühüm Konvensiyaya qoşulması bütövlükdə ölkə vətəndaşlarının, o cümlədən əlilliyi olan insanların rifahının və layiqli həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsinə, onların sosial təminat sahəsində

malik olduqları hüquqlarının daha dolğun təmin olunmasına şərait yarada bilər.

- Əlillərin həyatının asanlaşdırılması və cəmiyyətə adaptasiyasının (inteqrasiyasının) sürətləndirilməsi ilə bağlı xarici ölkələrin təcrübəsinin təhlili və ümumiləşdirilməsi nəticəsində və həmin təcrübənin bəzi ən müsbət məqamlarının mənimsənilərək ölkəmizdə tətbiq edilməsi baxımından yuxarıda qeyd olunan təkliflərlə yanaşı aşağıdakıları da zəruri və əhəmiyyətli hesab edirik:

- əlilliyi olan şəxslə uzun müddətə müddətə əmək müqaviləsi bağlayan işəgötürənlər üçün pul mükafatının nəzərdə tutulması;

- bankomatların audio və vizual sistem vasitəsi ilə müştəriləri məlumatlandırması;

- bütün seçki məntəqələrinin kor əlillərə rahat istifadə üçün qutularla və və əlil arabalarının da olanlar üçün rahat girişlərlə təchiz olunması;

- respublikamızda adi evlərin əlil arabasında olanlar üçün uyğunlaşdırılması sahəsində ixtisaslaşan xüsusi tikinti kompaniyalarının (şirkətlərinin) yaradılması və fəaliyyəti;

- hündürmətəbəli binalarda əlil arabasının qaldırılması üçün pilləkən tutacaqlarına xüsusi elektrik ötürücülü relslər quraşdırılması;

- Gözdən əlil olan insanlar üçün işıqforlarda yaşıl işıq yanarkən səs signalı verən xüsusi qurğunun quraşdırılması ilə bağlı tələbin həyata keçirilməsi;

- metroda platformanın kənarında xüsusi qabarıq zolağın inşa olunması;

- hər bir metro platformasında əlil arabaları üçün xüsusi liftlərin quraşdırılması və s.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiya / http://www.justice.gov.az/view_hr.php?id=19

2. “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu / <http://e-qanun.az/framework/7652>

3. Əliyeva S. Beynəlxalq hüquq normaları və dövlətdaxili qanunvericilikdə əlillərə qarşı ayrı-seçkiliyin qadağan olunmasının nəzəri və praktiki məsələləri // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2015, № 4 (52), s. 229-235

4. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2014, 506 s.

5. Декларация независимости инвалида / <http://www.independentfor.com/declar.html>

6. Коноплина Л.Л. Жить инвалидом, но не быть им / <http://bookz.ru/authors/konoplina-ll/konoplina01/page-10-konoplina01.html>

7. Права инвалидов. А как за границей? / <http://mioby.ru/novosti/obzor-prava-invalidov-a-kak-za-granicej/>

8. Социальная работа с родителями, имеющими детей – инвалидов во Франции. Социальная работа во Франции / <http://www.studfiles.ru/preview/2224568/>

9. An explanation of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities / http://www.unicef.org/protection/files/Its_About_Ability_final_text.txt

SUMMARY

Ayten Mustafayeva, Zamig Aslanov

Rights of disabled persons, their adaptation and integration into society: world experience, problems and the ways of solutions

Key words: *disability, integration, social adaptation, limited health abilities, international experience, rights of disabled persons, inclusive education*

The article analyzes the issues of the rights of disabled persons, their adaptation and integration into society, as well as international experience in this field. Here are shown the main problems faced by persons with disabilities in real life and gaps in the legislation. In order to solve these problems, the author put forward some conclusions, recommendations and suggestions.

РЕЗЮМЕ**Айтен Мустафаева, Замиг Асланов****Права инвалидов, их адаптация и интеграция в общество:
мировой опыт, проблемы и пути их решения**

Ключевые слова: инвалидность, интеграция, социальная адаптация, ограниченные возможности здоровья, международный опыт, права инвалидов, инклюзивное образование

В статье проанализированы вопросы прав лиц с инвалидностью, их адаптации и интеграции в общество, а также международный опыт в этой области. Указаны основные проблемы, с которыми сталкиваются лица с ограниченными возможностями в реальной жизни и пробелы в законодательстве. С целью решения данных проблем автором выдвинуты некоторые заключения, рекомендации и предложения.

UOT 323.28 (41.25.40)

AKİF MARIFLI

*(Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası)***TERRORUN “DÖVLƏTLƏŞMƏSİ” VƏ HUMANİTAR FƏLAKƏT KİMİ QAÇQINLAR PROBLEMI (ERMƏNİ TERRORU VƏ AZƏRBAYCANLI QAÇQINLAR)***Açar sözlər: dövlət siyasəti, qaçqınlar, terrorun leqallaşdırılması, humanitar məsələlər, təsir.****Terror dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində neqativ vasitə kimi***

Beynəlxalq münasibətlər sistemində geosiyasi və eləcə də digər səpkili maraqlarını təmin etmək üçün bəzən bir sıra dövlətlərin heç də qanuni olmayan vasitələrdən istifadə etdiyi müşahidə edilməkdədir. Bu cür metodologiyaları istər böyük və güclü dünya dövlətlərinin misalında, istərsə də kiçik və regional maraqları olan dövlətlərin misalında görmək olur. Həmin dövlətlər ya terror təşkilatlarını formalaşdırır, yaxud da artıq formalaşmış olan terror təşkilatları ilə iş birliyi qururlar. Terror təşkilatları ilə qarşılıqlı yardımlaşma dövlətlərin sahib olduğu milli ideyologiyalarla və eləcə də dövlətlərin maraqları, habelə onların tənzip edilməsi ilə bağlı olur. Burada praktiki bir çox misallar vermək mümkündür. Bir zaman özünə müttəfiq saydığı təşkilatı bu gün terror siyahısına salan dövlətlər az deyildir. Bu gün ABŞ-ın bir nömrəli hədəfi olan Əl-Qaidə rus-əfqan savaşı zamanı dəstəklənən təşkilatlardan biri idi (7, 44). Türkiyə və NATO-ya qarşı əks güc kimi Sovet İttifaqı indiki PKK-nın yaranmasında böyük rol oynamışdı. Hətta daha sonralar xələfi olan Rusiya onun öz ölkəsində fəaliyyətini də hüquqi müstəviyə keçirmək üçün müəyyən qərarlar qəbul etdirirdi (5, 26). Bu misalları kifayət qədər uzatmaq olar.

Buradan görünürki, bir sıra hallarda dövlətlərin bir hissəsi öz xarici və geosiyasi fəaliyyətlərində heç də həmişə milli və beynəlxalq hüquq normalarına əməl etmirlər. Bu isə özlüyündə bir sıra problemlərə gətirib çıxardır. Həmin problemlərdən biri də qaçqınlar problemidir. Qaçqınlar problemi bu gün dünya ictimaiyyətinin qarşısında aciz qaldığı bir məsələdir. Qaçqınlar probleminin əksər hallarda köklərində dövlətlərin terrora göz yumması və yaxud onu dəstəkləməsi dayanır. Misal olaraq Birmada olan Rohiniyalı müsəlmanların aqibətlərini gös-

tərə bilirik (10). Birna rəsmiləri demək olar ki, yerli müsəlman azlığın heç bir hüquqi tələblərinə məhəl qoymurlar və buddist terrorçu qruplarının rohiniyalı müsəlmanları qətlə yetirməsi cəzasız qalır (8, 408).

Bütün bunlar dövlətlərin öz siyasətlərində terrora qarşı biganəliyin, yaxud da ondan yararlanmaq istəyinin ortaya qoyduğu fəsadlardır. Terrordan öz məqsədləri üçün istifadə etmiş olan dövlətlərdən biri də Ermənistandır. Ermənistan ASALA kimi beynəlxalq terror təşkilatları ilə olan əlaqələrini gizlətmir. Erməni terror təşkilatlarının və Ermənistan dövlətinin yaxın əlaqədə olduğu təşkilatlardan biri də PKK terror təşkilatıdır. 1973-ci ildə “erməni soyqırımını” dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq məqsədi ilə qurulan ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia) fəaliyyətinin ikinci mərhələsində strategiyasını dəyişdirərək PKK terror təşkilatı ilə iş birliyinə qərar vermişdir. Bu iş birliyinin təməlləri Livanda atılmışdır (16). 1981-ci ilin sonunda ASALA PKK terror təşkilatına hər mövzuda dəstək verəcəyini bəyan etmişdir (6, 50-57).

Zaman-zaman Ermənistan Azərbaycana qarşı terrorçu təşkilatların xidmətlərindən dəfələlərlə istifadə etmişdir. Bunlardan biri də Bakı metropolitenində həyata keçirilmiş partlayışlar zamanı “Sadval” təşkilatının “xidmətlərindən” istifadə edilməsi idi. 1994-cü il martın 19-da Bakı metropolitenin “20 yanvar” stansiyasında törədilmiş partlayış nəticəsində 14 nəfər həlak olmuş, 49 nəfər yaralanmışdır. Məhkəmə metrostansiyada törədilmiş terror aksiyasının Ermənistan xüsusi xidmət orqanları tərəfindən hazırlandığını, separatçı “Sadval” təşkilatının üzvləri tərəfindən həyata keçirildiyini sübuta yetirilmişdir. “Sadval” separatçı təşkilatının həmin fəalları 1992-ci ildən etibarən dəfələrlə Ermənistanda olub, bu ölkənin Milli Təhlükəsizlik baş idarəsi təşkilatın formalaşmasında, maliyyə

yələşməsində və silahlanmasında yaxından iştirak edib. 1992-ci ilin aprel-may aylarında 30 nəfər Ermənistanın Nairi rayonunun Lusakert qəsəbəsində yerləşən təlim-məşq bazasında xüsusi terror-təxribat hazırlığı keçib. İstintaq zamanı müəyyən edilib ki, təxribatçılar təlimata uyğun olaraq, “20 yanvar” stansiyası ilə yanaşı Bakının “Nizami” kinoteatrında, Respublika sarayında və Bakı lampa zavodunda da partlayışlar törətməyi planlaşdırıblar (15).

Terror dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində neqativ vasitədir. Terrordan yararlanmaq istəyənlərin nəticədə əldə etdikləri “mənfəət” minlərlə insanın qanı bahasına və eləcə də humanitar fəlakətlər bahasına olur. Bir daha da qeyd edək ki, belə fəlakətlərdən biri də qaçqınlar problemidir. Azərbaycan da bu problemin zərərçəkənlərindən biridir.

Qərbi Azərbaycan və Ermənistan dövlət terrorunun ilk fəsadları (səbəb və nəticələr)

Azərbaycan Respublikasının və xalqının üzləşdiyi problemlərdən biri olan qaçqınlar probleminin başlıca səbəblərindən biri Ermənistanın dövlət səviyyəsində terrorçuluqdan istifadə etməsi olmuşdur. Hələ Sovet dövlətinin mövcudluğu illərində Ermənistan SSRİ-də yaşayan azərbaycanlılar erməni terrorunun qurbanlarına çevrildilər. Ermənistanın dövlət terrorunu mənimsəməsinin başlıca sübutu məhz Qərbi Azərbaycan torpaqlarından azərbaycanlıların deportasiya edilməsi idi. Qərbi Azərbaycandan 1948-1953-cü illərdə də xeyli azərbaycanlı latent terror yolu ilə sürgün edilmişdi. 23 dekabr 1947-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 sayılı qərarı Stalin tərəfindən imzalandı. 1948-ci il 10 mart tarixli 754 sayılı daha bir qərarla isə bu işi həyata keçirmək üçün tədbirlər planı müəyyən olundu. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarında göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə “kөнüllүлүк prinsipi” əsasında Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR Kür-Araz ovalığına köçürülsün. Beləliklə, “kөнüllүлүк prinsipinə əsasən” onlardan 1948-ci ildə 10 min nəfər, 1949-cu ildə 40 min nəfər, 1950-ci ildə isə 50 min nəfər köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin, ümumilikdə 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 144654

nəfər azərbaycanlı doğma ev-eşiyindən zorla köçürülür (4, 8-9).

Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası ilə birgə, yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilmiş, təhsil və mədəniyyət ocaqlarının bağlanması, rayonların birləşdirilməsi əməliyyatı aparılmışdı. Təkcə 1947-1953 - cü illərdə 70-ə yaxın, ümumilikdə isə, 336 yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilmişdir (3, 139-147).

1988–1989-cu illərdə azərbaycanlıların soyqırımı – vahid mərkəzdən idarə olunduğu və həyata keçirildiyi üçün bu soyqırımın mərhələləri, xarakteri bütün Ermənistan ərazisi üçün eyni idi. Hər tərəfdə birinci mərhələdə erməni quldur dəstələri polis və rayon rəhbərlərinin nəzarəti və iştirakı ilə azərbaycanlı evlərinə basqın edir, onların çıxıb getməsini tələb edirdilər. 1988-1989-cu illərdə Qərbi Azərbaycanda (Ermənistan) azərbaycanlı işçilər iş yerlərinə, uşaqları isə məktəbə buraxılmır, dükanbazarda azərbaycanlılara ərzaq və sairə satılmır, azərbaycanlıların işiği, telefonu, suyu, qazı kəsilir, onların həyat şəraiti dözülməz vəziyyətə gətirilirdi. Bu, əsl mənəvi, psixoloji terror idi ki, tez-tez fiziki terrorla da əvəz olunurdu (13).

Bu məqalədə Ermənistan tərəfindən aparılan döyüş əməliyyatlarından deyil, məhz xüsusi qəddarlığı ilə yadda qalmış terror aktlarından yazmaq yerinə düşərdi. Çünki Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərlə bağlı olaraq Azərbaycan humanitar elmlərinin müxtəlif sahələrində mühüm əsərlər yazılmışdır. Sadəcə olaraq terror və qaçqın probleminin qarşılıqlı əlaqəsini göstərmək üçün bir sıra konkret insanlıq əleyhinə cinayətlərdən iqtibaslar gətirmək istərdim.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qərbi Azərbaycan əhalisi Ermənistan dövlətinin terroru bir vasitə kimi mənimsəməsinin əsas və ilk qurbanlarından oldu. Nəticədə indiki Ermənistan ərazisinin 185 yaşayış məntəqəsindən 230 mindən çox həmvətənimiz qovuldu. 31 mindən çox yaşayış evi, 165 kolxoz, sovxoz oğurlandı, külli sayda mal-qara qaçırıldı. 216 nəfər qətlə yetirildi, 1154 nəfər yaralandı. Təəssüf ki, bu gün dünya bir həqiqəti unudur ki, “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasından əl çəkməyən və yalançı “erməni soyqırımı”nı sübuta yetirməyə çalışan erməni millətçiləri müasir qloballaşan dünyada xalqların və ölkələrin yaxınlaşması yolunda ciddi əngələ çevrilmişlər. Dünyanın hər yerinə səpələnmiş çoxsaylı erməni təşkilatlarının geniş maliyyə imkanları, Qriqorian kilsəsi-

nin istiqamətverici və təşkilatçılıq rolu, ayrı-ayrı ölkələrin, o cümlədən böyük dövlətlərin müxtəlif strukturlarında mühüm mövqelər ələ keçirmiş ermənilərin dünya siyasətinə təsir göstərməsi sülh və əmin-amanlıq üçün, insanlığın gələcəyindən ötrü təhlükəli maneəyə çevrilmişdir (1, 11). Buna görə Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixi bizdən keçmişin ibrət dərslərini bilməyi, toqquşmaların güclənib faciəyə çevrilməsinin səbəb-nəticə əlaqəsini dərinlən dərk etməyi, ictimai inkişafın qanunauyğunluqlarını, xalqın azadlıq uğrunda mübarizəsində mərhələlərin dəyişmə qanunauyğunluqlarını bilməyi tələb edir (2, 20).

Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların işğalı nəticəsində yaranmış ikinci qaçqınlar dalğası (səbəb və nəticələr)

Ermənilər Azərbaycan torpaqlarını işağı etdikləri zaman kəsiyində dəhşətli insanlıq əleyhinə cinayətlərə imza atdılar. Bu cür azğınlıqlar əhalinin öz doğma yerlərini tərk edib qaçqına çevrilməsinə səbəb oldu.

Ermənilər və insanlıq əleyhinə dəhşətlərdən nümunələr:

Qarakənd faciəsi

1991-ci il noyabr ayının 20-də Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndi yaxınlığında erməni terrorçuları Azərbaycan, Rusiya və Qazaxstanı təmsil edən bir qrup yüksək vəzifəli dövlət məmuru və jurnalisti aparan “Mİ-8” vertolyotunu gülləbaran etdilər. Nəticədə 22 nəfər tanınmış dövlət, ictimai və hərbi xadim qətlə yetirildi (14).

Xocalı soyqırımı

1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə erməni silahlı birləşmələri Xankəndidə yerləşən Rusiyaya məxsus 366-cı alayın köməyi ilə azərbaycanlılar yaşayan Xocalı şəhərinə hücum edərək dinc əhaliyə qarşı xüsusi qəddarlıqla müşayiət olunan genosid aktını həyata keçirdilər. Bu faciə nəticəsində 613 dinc sakin qətlə yetirilmiş, 487 nəfər yaralanmış, 1275 nəfər isə əsir götürülmüşdür. Onlardan bir çoxu əsirlikdən qayıtmamış və sonrakı taleyi barədə hər hansı məlumat yoxdur. 366-cı alay Xankəndidən çıxarıldıqdan sonra bu hərbi hissəyə məxsus olan silahlı texnikanın mühüm hissəsi erməni separatçılara verildi (9, 171-175).

Ağdaban soyqırımı

1992-ci ilin aprel ayının 8-də Erməni işğalçıları Kəlbəcərin Ağdaban kəndinə hücum edə-

rək 67 nəfəri qətl etmiş, 17 kənd sakini diri-diri yandırmışdır (11).

Azərbaycanda qaçqınlar probleminin miqyası, dövlət siyasəti və beynəlxalq reaksiyalar Yuxarıda qeyd edilən faciələr və eləcə də Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi ikinci qaçqınlar dalğasını doğurdu. Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi – Dağlıq Qarabağın, eləcə də ona bitişik olan 7 rayonun (Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın, Zəngilan) ərazisi işğal olunmuş, Dağlıq Qarabağdan, ətraf rayonlardan, həmçinin Ermənistanla və ya Dağlıq Qarabağla həmsərhəd olan yaşayış məntəqələrindən 700 min nəfərədək azərbaycanlı öz daimi yaşayış yerindən məhrum olaraq məcburi köçkün düşmüş və respublikanın 62 şəhər və rayonunda, 1600-dən çox sıx məskunlaşma obyektində müvəqqəti məskunlaşmışdır. İlk vaxtlarda məcburi köçkünlərin böyük əksəriyyəti 12 çadır düşərgəsində, 16 fin tipli yığma evlərdən ibarət qəsəbədə, ferma, yeraltı qazma və yol kənarlarında, dəmir yolu üzərindəki yük vaqonlarında, ictimai binalarda, yataqxanalarda, təhsil müəssisələrinə məxsus binalarda və uşaq bağçalarında, sanatoriya, pansionat, istirahət evlərində, turist bazalarında, tikintisi yarımçıq qalmış binalarda, qohum evlərində və digər kommunal şəraiti olmayan, sanitariya normalara cavab verməyən yerlərdə çox ağır şəraitdə məskunlaşmışdır. Azərbaycanda humanitar vəziyyətin ciddi şəkildə pisləşməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərin sayının milyonu keçdiyindən dərin narahatlıq hissi keçirərək, BMT-nin Baş Assambleyasının 1993-cü ildə keçirdiyi 85-ci plenary iclasında “Azərbaycanda olan qaçqın və məcburi köçkünlərə fəvqəladə beynəlxalq yardımın göstərilməsi haqqında” qətnamə (A/RES/48/114) qəbul edilmişdir. Bundan əlavə, BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 1993-cü ildə qəbul edilmiş 822, 853, 874, 884 sayılı, qətnamələrdə münafiqşənin tezliklə, sülh yolu ilə həlli, işğal olunmuş ərazilərin Ermənistan silahlı qüvvələrindən azad edilməsi ilə yanaşı qaçqın və məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qaytarılması məsələsi də öz əksini tapmışdır. BMT Baş Assambleyasının 62-ci sessiyası çərçivəsində 2008-ci ildə gündəliyin “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət” adlı bəndi üzrə qəbul edilmiş qətnamədə işğal olunmuş ərazilərdən köçkün düşmüş insanların öz

evlərinə qayıtmaq hüququ bir daha təsdiq olunmuşdur. İslam Konfransı Təşkilatının xarici işlər nazirlərinin konfransları və dövlət və hökumət başçıların zirvə görüşlərində qəbul edilən "Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü" adlı qətnamədə də münaqişə nəticəsində qaçqın və məcburi köçkün düşmüş insanların öz evlərinə qayıtmasının vacibliyi vurğulanmışdır (12). 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına ölkədə olan sonuncu çadır düşərgəsinin (ümumilikdə 12 düşərgə) ləğv edilməsinə nail olmuşdur. Bundan əlavə, həyata keçirilmiş sosial tədbirlər nəticəsində məcburi köçkünlər arasında yoxsulluq həddi son illərdə 74 faizdən 15 faizədək azalmışdır. Ümumiyyətlə, 2001-2014-cü illər ərzində Dövlət Neft Fondundan və digər mənbələrdən ayrılmış vəsait hesabına 2,8 milyon kvadrat metr sahəsi olan, bütün sosial-texniki infrastruktura malik 89 müasir qəsəbə salınmış, 46 min ailə 230 min nəfərədək qaçqın və məcburi köçkünün mənzil-məişət şəraiti yaxşılaşdırılmışdır. Bütün qeyd olunan irəliləyişlərin əldə edilməsi respublikamıza heç də asan başa gəlməmiş və məcburi köçkünlərin problemləri tam olaraq həll olunmamışdır. Məcburi köçkünlərin xeyli hissəsi hələ də yaşayış üçün əlverişsiz olan köhnə tikililərdə, çətin şəraitdə yaşayır.

Nəticə

Yekunda onu vurğulamaq lazımdır ki, bu gün Azərbaycan Respublikasının üzləşdiyi qaçqınlar və məcburi köçkünlər problemi Ermənistan Respublikasının terroru dövlət siyasəti səviyyəsində vasitə kimi istifadə etməsinin nəticəsidir. Azərbaycana qarşı törədilən Qarakənd faciəsi, Xocalı soyqırımı, Ağdaban soyqırımı kimi insanlığa sığmayan hadisələr terrorun Ermənistan dövlət siyasətinin əsas hissəsi olduğunu bir daha sübut edir. Beynəlxalq ictimaiyyətin buna biganəliyi Ermənistanın cinayətlərini daha da artırır və dünya dövlətlərinin progressiv qisminin bu sahədə qarşılıqlı olaraq yardımlaşmasına böyük ehtiyac yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı:

1. Hüseynov S. Erməni xəyanəti: Terror, soyqırım və deportasiya siyasəti. Bakı: Avropa Nəşriyyatı Servis, 2009, 175 s., s.11.
2. Mehdiyev R. Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəklikləri. Bakı: Azərbaycan Res-

publikasının Milli Məclisinin mətbəəsi, 2000, 204 s., s.20.

3. Mirmahmudova S. Ermənistan ərazisində Azərbaycan mənşəli oykonimlər və onların erməniləşdirilməsi siyasəti. Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, 2015, 384 s., s.139-147.

4. Paşayev A. Köçürülmə. Bakı: Azərnəşr, 1995, 40 s., s. 8-9.

5. Akgün M., Aydın T. Türkiyə-Rusya İlişkilerindeki Yapısal Sorunlar ve Çözüm Önerileri, İstanbul: Haziran 1999 (Yayın No. TÜSİAD -T/99-264), s.26.

6. Kardeş Z. Ermeni Terör Örgütü: Asala. Ankara, 2007, 169 s., s. 50-57.

7. Önal H. ABD'nin Afganistan Politikasının Açmazları: Bölgesel bir analiz. // Uluslararası Hukuk ve Politika dergisi, Cilt 6, Sayı: 23, 2010, ss.43-71, s.44.

8. Chan A. The Development of a Muslim Enclave in Arakan (Rakhine) State of Burma (Myanmar). // SOAS Bulletin of Burma Research, Vol. 3, No. 2, Autumn 2005, ISSN 1479- 8484. p. 396-420., pp. 408.

9. Khojaly Witness of a war crime Armenia in the dock. // Ed. By Fiona MacLachlan and Ian Peart. UK, ITHACA Press, 2014. p. 248. pp. 171-175.

10. Myanmar: The Politics of Rakhine State Asia Report № 261, October 22, 2014, p. II., International Crisis Group Headquarters.

11. Ağdaban faciəsi.

<http://www.xankendi.az/static,145/lang,az/>

12. Azərbaycan Respublikasında qaçqınların və məcburi köçkünlərin vəziyyəti, sosial təminatı və mövcud problemləri haqqında məlumat. <http://www.mfa.gov.az/content/117> (XİN-nin rəsmi internet saytı)

13. Azərbaycanlıların soyqırımını faciəsi.

http://azerbaijans.com/content_321_az.html

14. <http://anl.az/down/meqale/xalqcebhəsi/2010/noyabr/142717.htm>

15. Ermənilərin Bakıda törətdiyi teraktdan 22 il ötür <http://www.anspress.com/hadise/19-03-2016/ermənilərin-bakıda-torətdiyi-teraktdan-22-il-otur>

16. Çaycı S. II. Ermeni Sorununun Hukuksal Boyutu, Uluslararası Hukuk açısından Ermeni Sorunu.

http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index2_1_2.htm

SUMMARY**Akif Marifli****State support of terror and refugee problem as humanitarian disaster
(Armenian terrorism and Azerbaijani refugees)**

Key words: state policy, refugees, legalization of terror, humanitarian issues, influence.

The article makes reference to matters concerning implementation of state policy by using the terror. Theoretical approaches and practical examples are included herein as well. Armenia is shown as an example of state supporting the terrorism. Main focus is made on difficulties that Azerbaijani refugees face as victims of humanitarian refugee problem. It is specifically pointed out that one of the causes of refugee problem is states' connivance at terrorism. Not only the establishment and actions of ASALA are mentioned, but the facts about using "services" of other terrorist organizations by making them business partners in order to pursue the plans have also been illustrated in the article.

Occasional banishment of Azerbaijanis out of their historical homeland by Armenian state and investigation of refugee crisis as a humanitarian disaster is a main storyline of the topic.

The article portrays mass deportation of Azerbaijanis from Western Azerbaijan in years of 1948-1953. This is not only about combat operations held by Armenian troops, but at the same time about violent terror acts that described in details.

The article also examines the causes and consequences of the second refugee influx from Nagorno-Karabakh and adjacent regions as a result of occupation by Armenia and comes up with the decision that it was due to the support given to terrorism by Republic of Armenia at the state level.

Unhuman atrocities happened in Garakand, Khojaly, and Aghdaban are proof of the fact that the terror is essential part of Armenia's state policy.

РЕЗЮМЕ**Акиф Марифли****Террор как государственная политика и проблема беженцев как гуманитарная катастрофа (армянский террор и азербайджанские беженцы)**

Ключевые слова: государственная политика, беженцы, легализация террора, гуманитарные вопросы, влияние.

В статье затронут вопрос использования террора как средства претворения государственной политики. Здесь представлены примеры как теоретического, так и практического подходов. Армения показана как пример страны, использующей террор в государственной политике. Особое внимание в статье уделено тому, что государства закрывают глаза на террор, что и является одним из истоков проблемы беженцев. В ней также затронут вопрос создания и деятельности ASALA и факты обращения Армении к ней и другим террористическим организациям с целью претворения собственных планов. Основной темой данной статьи является периодическое изгнание Армянским государством азербайджанцев с их исконных земель и превращение проблемы беженцев в гуманитарную катастрофу.

В статье также затрагивается вопрос о насильственном переселении азербайджанцев из Западного Азербайджана путём латентного террора в 1948- 1953 гг. Здесь не только говорится о боевых действиях со стороны Армении, но также и рассматриваются особо запомнившиеся террористические акты.

Данная статья исследует второй поток беженцев как следствие захвата Армянским государством Нагорного Карабаха и близлежащих территорий и использование им террора на уровне государственной политики.

Гаракендская трагедия, Ходжалинский геноцид, Агдабанский геноцид и подобные им зверства, учинённые против Азербайджана и являющиеся преступлением против человечества, ещё раз подтверждают использование террора как основного средства государственной политики Армении.

**“AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ XƏBƏRLƏRİ
(İCTİMAİ ELMLƏR SERİYASI)” JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ
DAİR TƏLƏBLƏR**

I. ÜMUMİ QAYDALAR

I.1. “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası)” jurnalında orijinal elmi tədqiqatların nəticələrini özündə ehtiva edən, elmi yeniliyi, mühüm elmi və təcrübi əhəmiyyəti olan məqalələr çap edilir.

I.2. Məqalə elmi (ali təhsil) müəssisənin elmi şurasında və ya müvafiq şöbəsində (kafedrasında) müzakirə edilərək müsbət rəy aldıqdan sonra çapa məsləhət görülməlidir. Müəllif elmi şuranın, şöbənin (kafedranın) qərarından əlavə məqaləyə dair rəyləri də redaksiyaya təqdim etməlidir. Rəylər məqalənin profilinə uyğun 2 nəfər elmi dərəcəsi olan mütəxəssisdən alınmalı və müvafiq qaydada təsdiq olunmalıdır.

I.3. Məqalə A4 formatlı kağızda, Times New Roman-12 şrifti, 1 intervalla çap olunmalı, elektron və kağız variantında redaksiyaya təqdim edilməlidir. Məqalənin həcmi 6-15 səhifə (şəkillər, cədvəllər, qrafiklər, əlavələr, ədəbiyyat siyahısı, xülasələr daxil olmaqla) olmalıdır.

I.9. Hər bir məqalədə UOT indekslər və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə (məqalənin və xülasələrin yazıldığı dillərdə) verilməli və ən azı 5 sözdən ibarət olmalıdır.

II. MƏQALƏNİN TƏRTİBATI

II.1. Məqalənin başlığı aşağıdakı qaydada tərtib olunmalıdır (nümunə):

UOT 94 (479.24)

TAMİLLA KƏRİMOVA*(AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix İnstitutu)***AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX
İNSTITUTUNUN YARANMASI TARİXİNDƏN**

Açar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Muzeyi, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti, Azərbaycan Dövlət Elmi - Tədqiqat İnstitutu, SSRİ EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan Şöbəsi, SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialı, Tarix İnstitutu

Qeyd: Məqalənin başlığı tərtib olunarkən nümunədə göstərilən şrifflər, yazılış qaydası mütləq gözlənilməlidir.

II.2. Məqalənin mətnində istinad olunmuş mənbələr ədəbiyyat siyahısında əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir. İstinad olunmuş mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi mətndəki istinaddan sonra mötərizədə göstərilir. Məsələn: (5).

II.3. Məqalənin mətnində böyük həcmli kitab (lar)ın müxtəlif səhifələrinə bir neçə dəfə istinad olunduğu halda ədəbiyyat siyahısında bu mənbə yalnız bir dəfə göstərilir, lakin mətndəki istinaddan sonra əsərin siyahıdakı nömrəsi, cild (çoxcildli əsərlər üçün) və müvafiq səhifə(lər) göstərilir. Məsələn: (3, s.250-252), (9, c.2, s.106) və mətnin digər bir yerində (3, s.156), (9, c.1, s.86-91) və s.

II.4. Məqalənin sonunda müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti aydın şəkildə verilməlidir.

II.5. Məqalənin sonunda, səhifənin mərkəzində qalın şrifflə

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı və ya İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı

sözləri yazılmalıdır.

II.6. Məqalədə istifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilir.

II.7. Kitabların biblioqrafik təsviri müəllifin və ya kitabın adı ilə tərtib edilir, müəllif(lər)in soyadı və inisialları ilə verilir.

Məsələn: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994.

Azərbaycanda dövlətçilik və onun rəmzləri. // N.Vəlixanlının redaktəsi ilə. Bakı, 2000.

II.8. Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir:

Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı, 2000.

II.9. Məqalələrin biblioqrafik təsviri aşağıdakı kimi tərtib edilir:

Əliyeva N. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü tarixi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin elmi əməkdaşlarının əsərlərində (1920-50-ci illər). // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2010, Bakı, 2010.

II.10. Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbənin bibliografik təsviri aşağıdakı kimi tərtib edilir:

Rüstəmov C. Qobustan qayaüstü təsvirinin izahına dair qeydlər. / “Azərbaycan tarixinin problemləri, müasir tədris və elmi nəşrlərdə onların əksi” konfransının materialları. Bakı, 1995.

II.11. Dissertasiyaya aşağıdakı kimi istinad edilir:

Səlimov Ş.D. Beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan nefti məsələsi (1914-1922-ci illər): Tarix elm.dok... dis. Bakı, 2007.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız “avtoreferat” sözü əlavə edilir. Məsələn: Səlimov Ş.D. Beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan nefti məsələsi (1914-1922-ci illər): Tarix elm.dok... dis.avtoref. Bakı, 2007.

II.12. Qəzet və jurnal materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir:

Mouzer Ç. Zaqafqaziya haqqında qeydlər // “Tarix” qəzeti, 1991, 7 mart.

II.13. Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir:

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: fond 11, siyahı 1, iş 1. Növbəti dəfə istinad olunursa, yazılış qaydası bu cür olmalıdır: ARDA: f. 11, siy. 1, iş 1.

II.14. İnternet resurslarına aşağıdakı kimi istinad edilir:

Rıhtım M. Seyid Yəhya Bakuvi. <http://irfandergisi.com/05/22.php>

II.15. İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin xülasəsi verilməlidir. Azərbaycan dilində olan məqalələr üçün xülasə əvvəlcə ingilis, sonra rus dillərində, rus dilində olan məqalələr üçün isə əvvəlcə Azərbaycan, sonra ingilis dillərində tərtib edilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasələr 100-200 sözdən ibarət olmalıdır. Xülasənin başlığı aşağıdakı qaydada tərtib olunmalıdır:

SUMMARY

Tamilla Kerimova

A.A.Bakikhanov Institute of History of the National Academy of Sciences

Keywords: *Baku State University, Azerbaijan State Museum, Azerbaijan Study and Research Society, Azerbaijan State Scientific - Research Institute, Azerbaijan department of the Caucasus branch of the USSR Academy of Sciences, Azerbaijan branch of the USSR Academy of Sciences, the Institute of History, Archaeology and Ethnography*

РЕЗЮМЕ

Тамилла Керимова

Из истории создания Института истории им.А.А.Бакиханова Национальной Академии наук Азербайджана

Ключевые слова: *Бакинский Государственный Университет, Азербайджанский Государственный Музей, Общество Обследования и Изучения Азербайджана, Азербайджанский Государственный Научно-Исследовательский Институт, Азербайджанское Отделение Закавказского Филиала АН СССР, Азербайджанский Филиал АН СССР, Институт Истории, Археологии и Этнографии*

Qeyd: Xülasələr tərtib olunarkən nümunədə göstərilən şriftlər, yazılış qaydası mütləq gözlənilməlidir.

Göstərilən tələblərə cavab verməyən, ciddi elmi, qrammatik səhvləri olan məqalələr dərc edilmir. Redaksiyaya təqdim olunan məqalələr geri qaytarılmır. Redaksiya heyəti məqalələrdə redaktə xarakterli dəyişikliklər və ixtisarlara aparmaq hüququnu özündə saxlayır.

Nəşriyyatın direktoru *Hafiz Abiyev*
Kompüter tərtibçisi *Rəvanə İlmanqızı*

Formatı: 60x90 ¹/₈. Həcmi: ç.v. Tirajı: 400 nüsxə.
Sifariş №. Qiyməti müqavilə əsasında.

“Elm” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.
(İstiqlaliyyət, 28)